

03

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику

POLITICAL REVIEW

Journal for Political Science, Political Sociology,
Communication Science and Practical Politics

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

ISSN 1451-4281

УДК 32

Година (XXXIII) XXV vol. 85

Број 3/2025

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА POLITICAL REVIEW

Часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику

ISSN 1451-4281 УДК 32

Број 3/2025, Година (XXXIII) XXV, vol. 85, стр. 1-310

Часопис излази четири пута годишње

Часопис „Политичка ревија”, покренут као зборник под називом
„Политичке студије” 1968, обновљен као „Политичке свеске”
1994, као научни часопис излази од 2002. године

Издавач:

Институт за политичке студије Београд, Добрињска бр. 11

Телефон: 011/3349-204

E-mail: ips@ips.ac.rs, pr@ips.ac.rs

www.ips.ac.rs, <https://www.ips.ac.rs/casopis.php?id=4>

За издавача:

др Миша Стојадиновић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд

Главни и одговорни уредник:

др Александра Мировић Јанковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Заменик главног и одговорног уредника:

др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Редакција:

проф. др Зоран Милошевић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд
проф. др Јован Базић, редовни професор, Учитељски факултет, Универзитет у Приштини – Косовска Митровица
проф. др Драган Јовашевић, редовни професор, Правни факултет, Универзитет у Нишу
проф. др Марија Ђорић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд
др Мирјана Радојичић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Владан Станковић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Сања Шуљагић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Александра Мировић Јанковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Сања Стошић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Александар Лукић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Милена Пешић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Мијодраг Радојевић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Секретари:

др Марија Докић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
др Марио Калик, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд
мр Јован Берић, истраживач–сарадник, Институт за политичке студије, Београд
мр Милош Вулић, истраживач–сарадник, Институт за политичке студије, Београд

Лектура и коректура:

Ања Маљевић

Савет часописа:

Академик Елена Малишева, Руска академија наука
проф. др Мирољуб Јевтић, редовни професор, Факултет политичких наука, Универзитет у Београду
др Никола Жутић, научни саветник у пензији, Институт за савремену историју, Београд
др Драган Новаковић, научни саветник, Православно богословски факултет, Универзитет у Београду
др Дубравка Стајић, виши научни сарадник у пензији, Институт за политичке студије, Београд
проф. др Брацо Ковачевић, редовни професор у пензији, Факултет политичких наука, Универзитет у Бања Луци
проф. др Урош Шуваковић, редовни професор, Учитељски факултет, Универзитет у Београду
др Снежана Ђрк, научни саветник, Институт друштвених наука, Београд
др Маријана Максимовић, научни сарадник, Институт друштвених наука, Београд
проф. др Димитриј Константинович Безњук, редовни професор, Белоруски државни универзитет
проф. др Кирил Шевченко, редовни професор, Руски државни универзитет друштвених наука, Минск
проф. др Хакан Јалап, ванредни професор, Омер Халисдемир универзитет, Ниде
др Михаил Лобанов, доцент, Московска школа економије

Слог и штампа:

Донат граф, Београд

Тираж:

50 примерака

Радове објављене у овом часопису није дозвољено прештампавати било у целини, било у деловима, без изричите сагласности издавача. Оцене изнете у чланцима лични су ставови њихових аутора и не изражавају мишљење Уредништва нити издавача, као ни установа у којима су аутори запослени.

САДРЖАЈ

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И НОВЕ ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ – МЕДИЈИ, ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ЈАВНА УПРАВА

Елена Делева, Биљана Витковић

КОМЕНТАР КАО НОВИНАРСКИ ЖАНР

ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА У ДОБА

ПРЕОПТЕРЕЂЕЊА ИНФОРМАЦИЈАМА..... 13-42

Урош Новаковић

ПРАВНА РЕГУЛАЦИЈА ПРИКАЗИВАЊА ДЕЦЕ

НА ИНТЕРНЕТУ И ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА

ОД СТРАНЕ РОДИТЕЉА – ТЕОРИЈСКИ

И ПРАКТИЧНИ АСПЕКТ 45-61

Илија Гавриловић

ИЗАЗОВИ У КОРИШЋЕЊУ ПОРТАЛА Е-УПРАВА И

ЕЛЕКТРОНСКИХ УСЛУГА У СРБИЈИ 63-86

ИНТЕРЕСИ И СТРАХ КАО КЉУЧНИ ДРУШТВЕНИ И (СПОЉНО)ПОЛИТИЧКИ ЧИНИОЦИ ДАНАС

Зоран Д. Недељковић, Андреј А. Семенов

СТРАХ И МОРАЛНА ПАНИКА

У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ 91-103

Данијела Николић

АМЕРИЧКО–РУСКИ ОДНОСИ: БАЛАНСИРАЊЕ

ИНТЕРЕСА И СТРАХОВА 105-128

АНТИДИСКРИМИНАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ – ОБРАЗОВАЊЕ И РАД

Невена Нешић

ПРИСТУП ЗАСНОВАН НА СПОСОБНОСТИМА (СА)

У ОБРАЗОВАЊУ ДЕЦЕ И ОДРАСЛИХ ОСОБА СА

ИНВАЛИДИТЕТОМ..... 133-161

Марина Тодоровић ПРОБЛЕМ ДИСПАРИТЕТА У ПЛАТАМА ЖЕНА И МУШКАРАЦА ЗА РАД ИСТЕ ВРЕДНОСТИ.....	163-183
--	---------

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Драган Станар ВРЕДНОСНИ ЈАЗ И БОРБЕНИ МОРАЛ: ВРЕДНОСТИ КОЈЕ СЕ ЖИВЕ <i>VS.</i> ВРЕДНОСТИ КОЈЕ СЕ БРАНЕ	187-206
--	---------

Марија С. Докић НЕБЕСКА МЕХАНИКА И ХАРМОНИЈА: ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ СТРУЈЕ У ЕВРОПИ ОД МИЛАНКОВИЋА ДО КОСТИЋА	207-224
--	---------

Душан Достанић „АМЕРИЧКО ЗЛО” У ПУБЛИЦИСТИЦИ ДРАГОША КАЛАЈИЋА.....	225-242
--	---------

Милена Пешић, Јелена Вујановић ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ И ДЕМОКРАТИЈА: КРИТИЧКА ПРОМИШЉАЊА	243-268
---	---------

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ И НАУЧНА ПОЛЕМИКА

Алекса Анђелић АНТИЧКА ЕТНОДРЖАВА – БИОПОЛИТИКА КЛАСИЧНЕ ГРЧКЕ.....	273-283
---	---------

CONTENTS

DIGITALISATION AND NEW INFORMATION TECHNOLOGIES – MEDIA, SOCIAL NETWORKS AND PUBLIC ADMINISTRATION

Elena Deleva, Biljana Vitković

COMMENTARY AS A JOURNALISTIC GENRE
OF DIGITAL MEDIA IN THE AGE
OF INFORMATION OVERLOAD..... 13-42

Uroš Novaković

LEGAL REGULATION OF SHARENTING –
THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS.....45-61

Ilija Gavrilović

CHALLENGES IN THE USE OF THE E-GOVERNMENT
PORTAL AND ELECTRONIC SERVICES IN SERBIA.....63-86

INTERESTS AND FEAR AS KEY SOCIAL AND (FOREIGN)POLITICAL FACTORS TODAY

Zoran D. Nedeljković, Andrej A. Semenov

FEAR AND MORAL PANIC IN
POSTMODERN SOCIETY.....91-103

Danijela Nikolić

US–RUSSIAN RELATIONS: BALANCING
INTERESTS AND FEARS..... 105-128

ANTI-DISCRIMINATION POLICIES – EDUCATION AND WORK

Nevena Nešić

THE CAPABILITY APPROACH (CA) IN THE EDUCATION OF
CHILDREN AND ADULTS WITH DISABILITIES..... 133-161

Marina Todorović

THE PROBLEM OF DISPARITY IN PAY BETWEEN WOMEN AND MEN FOR WORK OF THE SAME VALUE.....	163-183
---	---------

ESSAYS AND STUDIES

Dragan Stanar

VALUE GAP AND COMBAT MORALE: VALUES THAT ARE LIVED VS. VALUES THAT ARE DEFENDED	187-206
---	---------

Marija S. Dokić

CELESTIAL MECHANICS AND HARMONY: INTELLECTUAL CURRENTS WITHIN EUROPE FROM MILANKOVIĆ TO KOSTIĆ	207-224
--	---------

Dušan Dostanić

“AMERICAN EVIL” IN THE PUBLICISTIC OF DRAGOŠ KALAJIĆ	225-242
---	---------

Milena Pešić, Jelena Vujanović

POLITICAL MARKETING AND DEMOCRACY: CRITICAL REFLECTIONS.....	243-268
---	---------

REVIEWS

Aleksa Anđelić

THE ANCIENT ETHNOSTATE – BIOPOLITICS OF CLASSICAL GREECE	273-283
---	---------

УВОДНИК

Драги и уважени читаоци,
пред вама се налази нова свеска *Политичке ревије*, трећа по реду у 2025. години. Овај број садржи три тематске целине, као и традиционалну рубрику „Огледи и студије“, и оне заједно обухватају једанаест радова, уз приложен и један осврт. У свесци су обрађене бројне и разноврсне теме из политикологије и сродних научних дисциплина. Уредништво је настојало да објави квалитетне научне радове, који по тематици и садржају могу бити предмет интересовања како академске, научне и стручне, тако и шире читалачке публике.

Први темат захвата поље дигитализације и увођења нових информационих технологија у јавну сферу, односно њихову употребу у медијима и јавној управи, као и питање правне регулације приказивања деце на интернету и друштвеним мрежама. Елена Делева и Биљана Витковић у уводном раду истражују квалитет информисаности и указују да, упркос хиперпродукцији информација, долази до пада опште информисаности. Ауторке анализирају квалитет и карактеристике ауторских текстова у дигиталним издањима три дневна листа *Политике*, *Данаса* и *Телеграфа*. Рад Уроша Новаковића разматра питање правне регулације приказивања деце на интернету и друштвеним мрежама. Аутор упозорава да је, и поред постојања одређене правне регулативе, неопходно континуирано радити на њеном усавршавању, будући да технолошки прогрес неизбежно отвара поље за појаву нових друштвених мрежа које онда остају изван постојећег нормативно-правног оквира. Илија Гавриловић анализира изазове у функционисању е-управе и електронских услуга током деценије и по искустава на том пољу у Србији. Анализирају се проблеми у функционисању е-сервиса и њихова мала употреба од стране грађана и привреде у условима када напредак на том плану подстиче јачање грађанске партиципације у свим сферама друштвеног живота.

Друга тематска целина односи се на питање интереса и страха као базичних чинилаца друштвених, политичких и спољнополитичких односа у савременом свету. Први рад аутора Зорана Недељковића и Андреја Семенова истражује проблем страха и моралне панике у постмодерној ери. Указује се на релативизацију

хуманих вредности и немогућност бекства грађанина од страха и моралне панике у раздобљу информационо-технолошког прогреса. Данијела Николић, анализирајући однос глобалних конкурената, САД и Руске Федерације, и његове последице по међународне односе, дала је значајан допринос научној тематизацији актуелних догађаја и процеса у свету. Истражује се неуспех политике „ресетовања“, као и утицај других актера на односе ове две, ривалске силе.

Трећи тематски блок захвата питање кључних антидискриминационих политика у сфери образовања и рада. Невена Нешић анализира улогу приступа заснованог на способностима у образовању особа са инвалидитетом. Наглашава се важност методологије и прилагођавања наставног плана и програма особама са инвалидитетом и њиховим потребама. Марина Тодоровић истражује питање родне неравноправности у зарадама мушкараца и жена за рад исте вредности. Рад се ослања на перспективу историјског институционализма, те указује на трајекторије и формалне и неформалне норме које доводе до родног јаза када је реч о зарадама.

Четврта целина садржи огледе и студије, обухватајући укупно четири, више него интересантна рада који су, сваки за себе и у области којом се баве, примери квалитетне критичке анализе. Драган Станар разматра проблем вредносног јаза између припадника војске и цивилног друштва, те његов потенцијално негативан утицај на борбени морал, као и на саме цивилно-војне односе. Рад је заснован на емпиријској анализи, односно истраживању које је аутор спровео 2024. године међу кадеткињама и кадетима Војне академије Универзитета одбране у Београду. Посебан допринос представљају одређене, конкретне институционалне мере које аутор, на основу дате анализе, предлаже у циљу смањења и превазилажења поменутог јаза на пољу вредносних оријентација и, тиме, превенције његових негативних импликација, пре свега када је реч о борбном моралу припадника Војске Србије. Рад Марије Докић представља истраживање о филозофском и научном наслеђу Милутина Миланковића и Лазе Костића, пратећи њихову заједничку потрагу за хармонијом, истином и духовном сувереношћу. Кроз промишљање Антике, ауторка показује како српски мислиоци превазилазе националне оквире, уписујући своје идиоме у шири, европски контекст. Душан Достанић испитује концепт „америчког зла“ у делима српског сликара и публицисте Драгоша Калајића.

Указује се на расцеп света, односно расцеп диферентних морално-политичких оријентација, што последично ствара конфликтни потенцијал између елите и народа. Милена Пешић и Јелена Вујановић истражују однос политичког маркетинга и демократије. Тај однос се критички посматра кроз поља компетитивног елитизма, делиберативне демократије и плуралистичког концепта демократије.

Алекса Анђелић пружа осврт на књигу Гијома Дурошера (*Guillaume Durocher*), *The Ancient Ethnostate – Biopolitical Thought in Classical Greece*, објављену 2021. године. Анђелић показује како аутор књиге минуциозно мапира концепт биополитичког у делима Антике, од њених самих почетака.

Уз настојање да се објаве радови који обрађују актуелне теме, са потенцијалом да могу пробудити значајно интересовање код читалачке публике, Уредништво верује да ће и овај број пружити увиде у нека од најзначајнијих питања модерне политикологије и блиских научних грана.

У Београду, 27.09.2025.

Главни и одговорни уредник
др Александра Мировић Јанковић

Заменик главног и одговорног уредника
др Петар Матић

Политичка ревија

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И НОВЕ ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ – МЕДИЈИ, ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ЈАВНА УПРАВА

13

Елена Делева, Биљана Витковић

КОМЕНТАР КАО НОВИНАРСКИ ЖАНР
ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА У ДОБА
ПРЕОПТЕРЕЋЕЊА ИНФОРМАЦИЈАМА

45

Урош Новаковић

ПРАВНА РЕГУЛАЦИЈА ПРИКАЗИВАЊА ДЕЦЕ
НА ИНТЕРНЕТУ И ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА
ОД СТРАНЕ РОДИТЕЉА - ТЕОРИЈСКИ
И ПРАКТИЧНИ АСПЕКТ

63

Илија Гавриловић

ИЗАЗОВИ У КОРИШЋЕЊУ ПОРТАЛА Е-УПРАВА И
ЕЛЕКТРОНСКИХ УСЛУГА У СРБИЈИ

*Елена Делева**

Спортски журнал медијске куће „Политика новине и Магазини”

*Биљана Витковић***

Факултет за спорт, Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд

КОМЕНТАР КАО НОВИНАРСКИ ЖАНР ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА У ДОБА ПРЕОПТЕРЕЋЕЊА ИНФОРМАЦИЈАМА

Сажетак

Савремени тренутак обележен је апсурдом: све је више информација, а никад мања информисаност. То на најбољи начин илуструје квалитет садржаја у медијима откад су почели незаустављиви техничко-технолошки таласи и доминација друштвених мрежа. Садржај се производи по принципу серијске производње, што доводи у питање његову аутентичност и квалитет. Основна карактеристика медијске сфере је, дакле, хиперпродукција, а друштво је преоптерећено информацијама.

Овај рад разматра најважније карактеристике и квалитет ауторских коментара у дигиталним информативним медијима *Политика*, *Данас* и *Телеграф*. Анализа је обухватила коментаре са циљем да се утврди колико је ова аналитичка новинарска форма заступљена као оригинални, изворно ауторски текст и у којој мери се користи као инспирација за писање оригиналног садржаја.

* Имејл адреса: deleva.1408@gmail.com.

** Имејл адреса: biljana.vitkovic@fzs.edu.rs; ORCID: 0000-0001-5312-0979.

Рад је заснован на теоријском оквиру који обухвата појмове медијске хиперпродукције, селекције медијског садржаја путем алгорита и аналитичког новинарства као одговора на кризу оригиналности. Методом анализе садржаја утврђене су главне одреднице коментара. Садржај прилога је анализиран кроз категорије: тема, актуелност, вредносни суд и значај, тон коментара, графички приказ, извори, стил и ауторство коментара.

Резултати истраживања показују варијабилност у квалитету и заступљености коментара, од добро аргументованих до површних без дубље анализе. Овај феномен указује на изазове у одржавању квалитета и стварању оригиналног садржаја у условима хиперпродукције. Недовољна кадровска и финансијска подршка представља препреку развоју аналитичког новинарства, док улога образовања и алгоритама додатно компликује статус коментара као жанра. Ово указује на потребу за системским и стратешким приступом у дигиталним медијима ради превазилажења наведених проблема. Недостатак оригиналног садржаја продубљује постојећа и отвара нова медијска питања, а овакав рад може бити полазиште за системски приступ и истраживања већег обима.

Кључне речи: коментар, информативни веб сајтови, квалитет, оригиналан садржај, преоптерећеност информацијама, дигитални медији, аналитички жанр, хиперпродукција, комуникација, новинарство

УВОД

У доба дигиталне револуције, медијски простор карактерише хиперпродукција информација, а квалитет и оригиналност медијског садржаја остају на маргини. У том контексту, аналитички коментар је значајан као критичко тумачење друштвених појава који може да обогати јавну дискусију и допринесе информисаности читалаца. На дигиталним порталима, одсутна је тематска разноврсност и ограничен је број извора у аналитичким текстовима, што доводи до површних интерпретација догађаја. Посебно се разматрају степен оригиналности, дубина интерпретације као и начин на

који је изражено лично мишљење аутора уз осврт на тематску ограниченост и употребу извора. Ово захтева детаљнију анализу која ће расветлити квалитативне аспекте медијског садржаја.

Циљ овог рада је да испита особине и квалитет коментара као аналитичког новинарског жанра у дигиталним информативним медијима¹ *Политика*, *Данас* и *Телеграф*, имајући у виду одсуство оригиналног садржаја.

Намера је да се идентификују проблеми у медијској продукцији и понуди основа за даља истраживања и унапређење новинарске праксе у домену аналитичког и ауторског рада, као и да се прикаже колико и како коментар као аналитички новинарски жанр доприноси продукцији оригиналног садржаја у информативним веб издањима.

Предмет истраживања

Предмет истраживања је утврђивање главних жанровских одлика, структуре и квалитета коментара, са фокусом на недостатак оригиналности у медијској продукцији у дигиталним информативним медијима – *Политика*, *Данас* и *Телеграф*. Анализирани су коментари из различитих рубрика током једног месеца, како би се обухватила тематска разноврсност. У средишту пажње је начин на који интерпретирају друштвене појаве и у којој мери испуњавају критеријуме аналитичког новинарства. Посебно је сагледано како коментари функционишу као простор ауторског мишљења и интерпретације, укључујући и изазове у очувању квалитета и оригиналности у условима брзе и масовне производње садржаја.

У савременом медијском окружењу, преношење информација без аналитичке обраде губи на вредности, будући да је дистрибуција података омогућена свима. Понуда интерпретације, позадине догађања, одговора на питања како и зашто, приређивање доброг аналитичког текста – захтевају висок степен интелектуалне и креативне компетентности, те представљају вештину коју поседују само они ствараоци који су временом и дуготрајнијим писањем усавршили свој рад. Светло на крају тунела огледа се у

¹ У овом раду, израз „дигитални информативни медији” обухвата и онлајн издања традиционалних штампаних медија и портале који постоје искључиво у дигиталној форми.

побољшању квалитета садржаја, унапређењу образовног процеса, неговању талената, организовању менторског рада у редакцијама и преношењу вештина са старијих на нове генерације новинара, али и у унапређењу медијске писмености читалаца.

Имати оно што други немају, бити другачији од конкуренције – то је неписано правило у највећем броју редакција.

Теоријски оквир

Једну од бројних дефиниција коментара дао је и српски теоретичар у новинарству Душан Славковић, који је истакао да је коментар јавно изражено или написано мишљење о настанку, развоју и дејству на околину одређеног догађаја или појаве (Slavković 1988, 249). Другим речима, то подразумева разматрање и тумачење једне појаве у друштвеној заједници, уоквирене временским и просторним границама.

Коментар је аналитичка и интерпретативна форма новинарског изражавања у којој аутор, пратећи појаву у настанку и развоју, утврђује њене узроке, а потом заузима ставове о њеном даљем развоју или разрешењу, упозоравајући читаоца, слушаоца и гледаоца на могуће последице. То је тумачење одређеног феномена из личног, коментаторског угла (Todorović 2002, 98).

Отуда се издвајају следеће карактеристике коментара: неопходно је да развије убедљив аргумент, треба да буде фокусиран на једну тему и потребно је да говори о битној теми.

Код новинара преовладава мишљење да аналитички жанрови указују на зрелост друштва. Коментатори играју важну улогу, јер утичу на јавно мњење и постављају дневни ред тако што истичу, анализирају, процењују и тумаче, пре свега, актуелна питања.

Џејн Б. Сингер (*Jane B. Singer*) је писала да су појава и развој интернета и друштвених мрежа, као и нових облика комуникација променили улоге новинарства и новинара (Singer 1997), док Марк Дезе (*Mark Deuze*) сматра да ова промена може да се сагледа из два угла. Интернет је извор информација у различитим медијима и новинари запослени на порталима имају услове рада новинске агенције. С друге стране, они морају да ускладе рад с карактеристикама онлајн медија. Из тог разлога, данас не постоји традиционални медиј који нема дигитално издање (Deuze 1998).

Пракса је показала да се скоро свака информација која је део агенде у традиционалном медију, истовремено прилагођава и за објављивање у дигиталном издању. Због тога, аутори као што је Џеј Розен (*Jay Rosen*) заузимају став да новинарство наликује монополу за прикупљање информација и сервису који преусмерава друштвени ток информација и јавне дискусије (Rosen 1996, 16).

Оваква трансформација отвара нова питања о медијској понуди.

Разноврстан садржај медија је важан аспект политичког и културног плурализма. Разноврсност власништва над медијима представља гаранцију разноврсности медијске продукције све док се не подстиче консолидовање или уједињавање уређивачког садржаја различитих власника (Vitković 2010a).

Разноврсност власника медија је та која обезбеђује разноликост уређивачког приступа и коментара, али уместо тога у пракси долази до уједињавања или понављања сличних уређивачких политика и садржаја, што за коначан исход има више сличних гласова у јавном дискурсу.

Овај недостатак дубине у промишљању није уочљив само на апстрактном нивоу, већ при сваком читању коментара где се јавља осећај понављања, односно да се чита једна те иста информација више пута, а да је само „ојачана” нечијим додатним запажањем, без намере да се читалац коментара доведе до неког самосталног закључка. Оваква интенција, има за последицу – додатно засићење информацијама и уместо да помогне да се разумеју догађања, само збуњује читаоца. Поред фактографије, написани коментари садрже намеравана, погрешна или искривљена читавања смисла и свакодневице. Од неког, коме се по интенцији верује, а то је, на пример, уредник новина, добија се – шум. Људе је, неким разумним промишљањем и вишим степеном разумевања актуелности, потребно усмерити у проактивном правцу. Уместо тога, садржински осиромашеним коментарима се остварује додатна пасивизација грађанства.

Некада су људи „гладовали” за информацијама, а данас је проблем „преобиле” информација. Човек је принуђен да у непрегледном мноштву понуда бира садржај којем ће поклонити пажњу, што му одузима све краће слободно време (Todorović 2010, 88).

Историјска искуства показују да ће ко се брзо прилагоди новим комуникацијским технологијама имати користи од обиља информација. Овај приступ, ослобађа човеков ум и вољу, чинећи борбу за опстанак у новом комуникацијском свету нужном, али и вероватном. Да би промене биле ефикасне, људи морају препознати и анализирати информације, иначе могу постати изгубљени у мору информација (Vitković 2015, 112).

Дигитални медији воде своју битку, али прва борба није добијена. Продали су публику оглашивачима у потрази за кликом и зарадом, а не побољшавају информативне вредности да би угодили публици, већ траже оно што интригира и лако узбуђује, а истовремено не кошта превише.

Резултат се поклапа с оним што је 1980-тих Денис Меквејл (*Denis McQuail*) илустровао реченицом „већи део садржаја који нуде медији је популаран и комерцијално успешан, али је репетитиван, инфантилан, тематски ограничен, идеолошки тенденциозан, празан и антиинтелектуалан” (McQuail 1983, 105).

На информативним веб порталима доминира садржај, који је, углавном, преузет из агенција, ПР индустрије и – све више са друштвених мрежа. Примећују се и упливи вештачке интелигенције. Преноси се основна информација, без контекста, интерпретације и интервенције новинара. Такав начин рада постао је пракса у бројним редакцијама, што су теоретичари препознали као „хиперпродукцију једног те истог”.

Домаћа и регионална истраживања

Подаци из истраживања „Извештај о дигиталним вестима – Србија”, показују да дигиталне вести постају главни начин да се дође до информација, а према учесталости употребе, друштвене мреже (83%) превазилазе ТВ дневник (72%) – користи их чак 95% грађана у било које сврхе, бар на недељном нивоу (Kleut i dr. 2022, 6).

Према истраживању у оквиру пројекта „Информисање у дигиталном окружењу у Србији”, грађани више воле селекцију вести коју алгоритам направи на основу онога што су лично у претходном периоду читали или гледали (41%) него избор који праве новинари и уредници (31%). Овај став је израженији код

младих који за информисање више користе друштвене мреже (Ninković Slavnić 2020).

Мониторинг који је рађен за потребе израде научног рада „Учешће младих у медијима и анализа преливања информација о њима од једне ка другој врсти медија”, резултирао је податком да се ниједна вест са телевизијских гостовања младих није пренела у штампане медије, што указује на изостанак медијског преливања и дубље интеграције садржаја између различитих платформи (Vitković 2023).

Истраживање „Под притиском: медијско извештавање о организованом криминалу и корупцији у Србији”, открива да доминира фактографско извештавање, са чак 75% таквих текстова и прилога у најзначајнијим дневним новинама и информативним програмима, док аналитички текстови чине само око 10% укупног садржаја (BIRN 2017, 2, 5).

Упоредне анализе потврђују да се медијске организације са ових простора не могу похвалити обимним оригиналним садржајем, а ни да ли су испоштовани професионални критеријуми.

Примера ради, истраживање које је анализирано садржај на порталима у Хрватској, довело је до закључка да публику на интернету у већој мери чине особе млађе животне доби, које траже садржаје из забаве и релаксације, па се може претпоставити да уредништва анализираних портала садржај прилагођавају укусу публике (Benković i Balabanić 2010, 43, 49).

С тим у вези, значајно је указати на шире процесе који се не тичу само локалних медија, већ и глобалног медијског окружења у онлајн простору.

Наиме, упркос огромној количини садржаја на интернету, видљиво је да он не доприноси нужно већој разноврсности, већ се публика, углавном, окреће малом броју популарних веб-сајтова, што резултира површним и ограниченим медијским избором. Тај феномен указује на запањујуће оскудан ниво онлајн диверзитета, чиме се доводи у питање претпоставка да интернет доприноси широј медијској плурализацији (Vitković 2010b).

Такви налази додатно осветљавају структурне проблеме савременог медијског простора који уместо да едукује и проширује видике публике, све чешће функционише као механизам за потврду постојећих уверења и површне потрошње садржаја. Врло често,

читаоци су склони и да се окрену медијима чији су им садржаји и ставови блискији.

Резултати, дакле, наводе на то да су медији фокусирани на комерцијализацију садржаја на штету релевантних питања у друштвеној заједници. Они не преиспитују критички и недостаје им устаљена пракса да сагледају перспективу друге стране, а то је основа медијске писмености. Отуда и закључак да се минимално користе технолошке могућности интернета, док је садржај обрађен површински, без дубље анализе (Benković i Balabanić 2010, 49, 51).

У таквом нејасном простору, где је изостао квалитетан садржај? Између вести о ријалити програмима, њиховим актерима и другим тривијалним садржајима, да ли су своје место пронашли аналитичко-критички садржаји у којима се тумаче теме релевантне за друштвену заједницу?

О значају коментара као слободног тумачења стварности, још је 1921. године писао Чарлс Прествич Скот (*Charles Prestwich Scott*) поводом стогодишњице *Гардијана* (*The Guardian*), у есеју под насловом „Сто година” (“A Hundred Years”). Његова позната мисао – „Чињенице су свете, а коментари слободни” – остала је не само мото овог листа, већ и темељна доктрина слободе медија и коментарисања (Bartolo 2018).

Управо је овај став у српској научној и стручној заједници све више прихваћен и доказан, јер тек када аутор да своју процену и анализу, читаоци добијају довољно информација да би могли да закључе шта је истина. Међутим, у савременом медијском амбијенту, та слобода се све више губи у условима комерцијализације, политичког притиска и опадајућег квалитета новинарске продукције.

Веран Матић, председник Комисије за истраживање убистава новинара у Србији и један од аутора истраживања ОЕБС-а, под називом „Анализа: Ментално здравље новинара”, у којем је учествовало 164 новинара и новинарки из Србије, сматра да се смањује број квалитетних и професионалних медија у којима се новинари могу осећати као новинари и људи чији се посао цени. С друге стране, исти је случај и са професионалцима који производе оригиналан садржај. „Све мањи број медија се бави аутентичним садржајем, професионалним новинарством у јавном интересу. Они имају све мањи утицај, тираж и посећеност. Морам да креирамо даљу стратегију ка новинарству окренутом животу грађана” (Latas 2023; Gligorijević i dr. 2023).

Слични закључци су изведени у оквиру стручне конференције, у организацији удружења „Рес Публика”, чија је тема била „Етички и професионални изазови новинарства у локалним заједницама”. Истраживање које је спровео БИРН (Балканска истраживачка мрежа Србије), показало је да је алгоритамска оптимизација и платформизација новинарства умногоме утицала на медијску сцену. Медијска експерткиња, Тања Максић, истакла је да у пракси то значи да су медији често под притиском и да треба да воде рачуна и о томе како ће њихов садржај изгледати. Због тога, на веб сајтовима долази до значајног повећања клик бејт наслова и вести које немају истинску информативну вредност (Res Publika 2023; Nikolić 2023).

„Извештај Репортера без граница указује на то да је у Србији професија новинара често изложена значајним ризицима, као и да лажне вести све више добијају на видљивости и популарности” (Valić Nedeljković i Janjatović Jovanović 2020, 12).

Увид у глобална истраживања

Низак ниво разноврсности и разноликости у извештавању, висок степен политизације у вестима, недостатак плурализма, минимална заступљеност аналитичких жанрова, све је то у понуди онлајн медија. Ово је само један од закључака или резултата после бројних истраживања и анализа који покушавају да утврде квалитет извештавања, улогу аналитичког новинарства и позицију критичких мисли данас у медијима на глобалном нивоу.

Истраживањем уводника у дигиталним издањима штампаних медија, *Ел Паус* (*El País*) – Шпанија, *Тајмс* (*The Times*) – Велика Британија, *Ле Монд* (*Le Monde*) – Француска, *Диарио де Нотисијас* (*Diario de Noticias*) – Португалија, и *Коријере дела Сера* (*Corriere della Sera*) – Италија, установљено је да аутори највише користе уводник као облик изражавања мишљења, чиме се издваја од остатка садржаја. Откривено је и да чак 96,49% уводника користи логичко резонување као главни алат за убеђивање публике. С друге стране, само 8,77% узорка обухвата излагање чињеница, аргумената, хипотеза и предвиђања расплета (Orosa, García, and Santorum 2013, 490–492).

Ова статистика није оправдана јер показује да, иако уводници, углавном, користе логичко резонување, мали је проценат оних који садрже конкретне чињенице, аргументе или предвиђања, што

указује на недостатак темељности и чврстих доказа у текстовима и умањује уверљивост и квалитет.

Криза ауторства, неизналажење одрживог пословног модела, континуирано осиромашење, криза креативне индустрије и напослетку доминација обраде, уместо креирања садржаја, додатно су закомпликовале пре свега професионални, али и етички, социолошки и демократски хабитус у њиховом изворном значењу (Клјајић 2016, 144).

Ове појаве упућују на дубље проблеме у медијском извештавању, где је аналитички и квалитативни приступ често запостављен у корист брзих и површних информација.

Када се узму у обзир ова светска истраживања, може се рећи да су присутна два глобална тренда која су међусобно повезана – дезинформације и (не)поверење публике. Ови изазови, иако глобалног карактера, добијају посебну тежину у контексту локалних медијских система, где институционални оквири не пружају заштиту новинарској професији. Какве ће последице поменути токови произвести на глобалном нивоу, није тешко претпоставити: информациони хаос, слабљење кредибилитета медија и ерозија демократије само су неке од могућих последица. Ако се публици не понуди поуздан садржај, отвара се простор за манипулације, популизам и ширење теорија завере.

Хипотетички оквир

Пред почетак главне анализе, у раду ће, као део хипотетичког оквира истраживања, бити постављена општа и посебне хипотезе да би се прецизније дефинисале основне претпоставке истраживања које ће током рада бити доказиване.

Основна хипотеза:

– У онлајн медијима доминирају коментари који обухватају мишљење аутора, баве се једном актуелном темом и садрже интерпретацију и убедљив аргумент.

Посебне хипотезе:

1. Доминантан број коментара бави се политичким темама.

2. Највећи број коментара има критички и негативан тон.

3. Највише коментара у онлајн медијима ослања се на неку претходну вест.

4. Приближан је број коментара у којима преовладава полемички стил.

5. Већи број коментара се бави актуелном темом, али не садрже тумачење и додатну друштвену вредност.

6. Мањи је број коментара у којима је забележена манипулација информацијама.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

Истраживање је спроведено коришћењем метода анализе садржаја. Узорак су чинили дигитални информативни медији – *Политика*, *Данас* и *Телеграф*. Корпус је обухватио период од месеца дана, од 25. фебруара до 25. марта 2025. године. За 30 дана мониторинга, укупно је идентификовано и анализирано 39 коментара – 15 са портала *Политика*, 17 са *Данаса* и 7 са *Телеграфа*.

Ови медији су изабрани на основу њихове различите уређивачке политике и загарантоване разноврсности у ставовима коментара. *Политика* и *Данас* су медији са вишегодишњом традицијом и већ дуго имају своја онлајн издања, а на политичкој линији налазе се на супротним странама позиционо-опозиционог спектра. Са друге стране, *Телеграф* представља модерни портал без штампаног издања, чиме је добијен уравнотежен увид у разноликост дигиталних коментара.

За потребе истраживања коришћене су: метода класификације – приликом класификовања текстова у анализиране категорије; статистичка метода – за бројчани приказ добијених налаза у оквиру истраживања; метода компарације – током поређења статистичком методом добијених података који се односе на количину и квалитет коментара у праћеним дигитални информативним медијима. Дедукција и индукција су примењене за извођење општих и посебних закључака из анализираног садржаја и усвајање препорука за решавање ситуације на порталима. Узимајући у обзир све специфичности, анализиран је узорак за који се претпоставља да ће приказати различитост српских медија.

Критеријуми за анализу засновани су на теоријским основама жанра коментара и представљени у кодном листу са девет категорија: иницијална каписла или повод за коментар, тема и њен значај за јавност, интерпретација, пратећи садржај, извори, потенцијална манипулација, стил писања, тон и ауторство.

Посебна категорија у овом истраживању је како публика реагује на коментаре. Фокус на њиховој анализи је важан да би се уочило да ли су садржински повезани с темом коментара, као и да ли постоји корелација између коментара аутора и коментара читаоца и какав стил језика користе. Поред тога, анализирано је и на који начин портали коментаришу исте теме и догађаје.

Један од кључних индикатора квалитета је провера и налажење информација из што већег броја независних извора. То подразумева и већу независност и веродостојност информација, а навођење више извора чини процес долажења до информација транспарентнијим.

У новинарским текстовима могу се користити информације из „ПР кухиње” или са друштвених мрежа, али оне задржавају новинарски карактер само ако се стављају у контекст и упоређују са подацима из других извора, добијених темељним истраживањем.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Оригиналност, аналитичност и квалитет медијског садржаја постају важни у дигиталном окружењу преплављеном информацијама. Истраживање је спроведено с настојањем да се утврде главне карактеристике коментара као аналитичког жанра у три релевантна дигитална информативна медија у Србији – *Политика*, *Данас* и *Телеграф*.

У наредним подтематским целинама представљени су налази анализе садржаја, који укључују тематску разноврсност, присуство извора, стил и тон писања, као и однос публике према објављеним коментарима.

Тематска (не)разноврсност

Теме у коментарима дигиталних информативних медија – *Политика*, *Данас* и *Телеграф*, биле су подељене у четири велика географска оквира. У првом су биле груписане оне које су имале локални карактер (2), у другом теме са националним карактером (25), а у трећем и у четвртном теме из света (11), односно региона (1). За време мониторинга анализирано је укупно 39 јединица.

Оваква статистика указује на занемаривање локалних и регионалних тема, што је озбиљан индикатор суженог фокуса

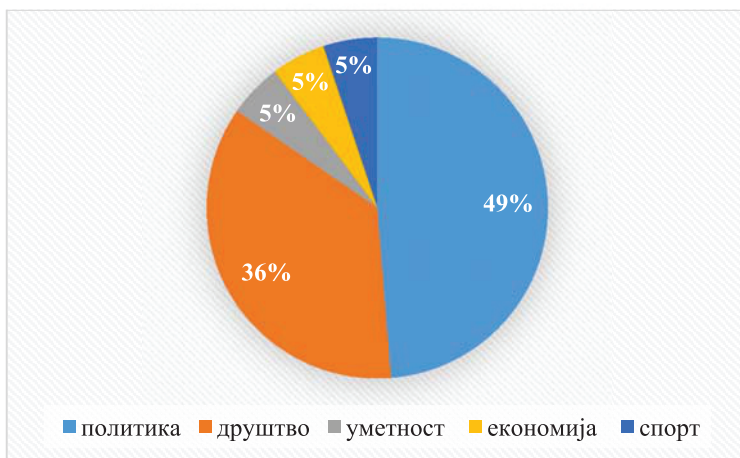
медијских редакција. Локалне и регионалне заједнице извор су важних друштвених и политичких процеса, а њихово одсуство говори о централизацији интересовања и доминацији тема од националног значаја. То додатно отвара питање улоге медија у равномерном информисању грађана.

Најважније теме у анализираним коментарима биле су политичког и друштвеног карактера. У периоду анализе били су актуелни протести студената и грађана. Важне теме из области политике, били су и потенцијални превремени избори.

Чак 19 од 39 коментара било је из области политике, затим 14 из области друштва и, на крају, по два из области уметности, економије и спорта.

Политика и *Данас* доминантно су извештавале о унутрашњој политици док је *Телеграф* највише писао о рату у Украјини – шест од седам коментара. У економији, главна тема били су инострани фондови финансирања у Србији, као и плате просветних радника за време блокада. Представници власти су истицали да иза студентских блокада стоје скривени послови ЦИА-е, УСАИД-а и других, који су коришћени за деформисање политичког система. Изазови, проблеми, права и обавезе новинара на медијској сцени у Србији били су повод за коментар у оквиру друштвене рубрике на порталима. За време мониторинга било је актуелно такмичење за песму Евровизије, које је било тема у оквиру уметности. О спорту – само два коментара за 30 дана, од којих је један био везан за међународну, а други за домаћу сцену. То је очекивано, јер читалачка публика ових сајтова није спортска. Ниједан коментар о спорту неће бити тако огроман генератор интересовања или кликова, док публика која преферира спортске теме посећује специјализоване сајтове о спорту.

Када је реч о динамици објављивања садржаја, највећи број објава на сајту *Политике* и *Данаса*, тачније по три коментара, објављено је првог дана. Само другог и 16. дана на порталу *Телеграфа* забележена су по два коментара, док су у највећем броју случајева имали по један или ниједан. Најслабију динамику објављивања имао је сајт *Телеграфа*, док су *Политика* и *Данас* скоро изједначени.

Графикон 1. Теме у коментарима

Извор: Обрада аутора.

Медији своју улогу у друштву остварују приказивањем различитих политичких, економских, социјалних и културних гледишта и интереса. То је основ демократског слободног и отвореног друштва у којем грађани могу да сучељавају идеје и мишљења, доносе одлуке и самостално управљају својим животима. Отуда и важност разноврсног медијског садржаја и више обухваћених тема. Није довољно бавити се само актуелним политичким темама, већ имати и културно-уметнички садржај, као и садржај научно-образовног карактера.

Скромни извори

Експликација, додатно објашњење и позадина приче – ови елементи су забележени у коментарима приликом тумачења одређеног догађаја. Аутори су понудили интерпретацију, у фокусу је објашњење догађаја и његовог значаја, поготово у *Данасу*.

Писци коментара у *Данасу* су приликом тумачења догађаја износили мишљење и употребљавали писање у првом лицу (што је одлика другог жанра, као што је колумна). У објавама, такође, забележена је – дубља анализа, контекст и позадина приче.

Аутори у *Политици* и *Телеграфу* су се држали оквира. У супротном, сваки пут кад је став аутора био видљивији и израженији у коментару била је забележена и потенцијална манипулација

информацијама. То је свесно или несвесно изостављање релевантних чињеница, селективно представљање података, претеривање и коришћење емоционалног језика ради усмеравања читаочевог закључка ка унапред дефинисаном ставу аутора. У *Политици* је забележено пет коментара са тим карактеристикама. Током 15. дана мониторинга, објављен је текст под насловом „Лекције студената из Пионирског парка”, где је аутор описао да су студенти показали како се мирно и достојанствено протестује, док су други студенти лојалисти. При крају мониторинга, 26. дана, на сајту *Политике* објављен је текст под насловом: „Краљев гамбит – Александар Вучић”. Тема коментара био је председник Србије, који важи за дипломатског мајстора, има мудру стратегију, увек је корак испред и вешто балансира интересе Србије и међународне односе.

На порталу *Данаса* приказ протеста, блокада, па и председника државе је другачији. Аутори отворено пружају подршку студентима, детаљно пишу о блокадама и захтевима. Пример је текст – „Беспоговорно, уз студенте”. Другачије су посматрали и протесте у Пионирском парку. Током 25. дана мониторинга објавили су текст „Ко ће платити тракторијаду у Ћациленду?”. Аутор је написао да не постоји основ по ком ће владајућа странка да подмири трошкове догађаја. Председник Србије је био изазивач нереда, јер је 18. дана објављен текст под тим насловом.

Трећу паралелу није могуће остварити, јер на сајту *Телеграфа* није било коментара који су се бавили домаћом политиком и актуелним протестима у том периоду. У фокусу је била геополитика односно позиција и улога америчког председника Доналда Трампа у рату у Украјини. Уочено је да медији таблоидног карактера, унутрашње проблеме „камуфлирају” или заобилазе, како би избегли критику власти и стављају нагласак на спољнополитичке теме. Иако делује безазлено, они обављају један важан задатак, а то је да усмеравају јавно мњење са унутрашњих на спољнополитичке теме, анестезирају публику и баве се темама на које читаоци не могу да утичу.

Кад је реч о изворима информација, доминантан је један извор, затим два, а најмање јединица има са три или више извора информација. У том погледу, није у потпуности задовољена дубина у анализи коментара. Ослањање на један извор у супротности је са начелима новинарске етике, која се залаже за плурализам у мишљењима, ставовима и информацијама које се добијају од

саговорника. Ако је у тексту или коментару изнет само једна став и тумачење или опажање које га подржава, без другог извора и погледа, то доводи до необјективности и искривљавања стварности у медијском садржају. Навођење више извора подразумева већу професионалност и поузданост саме информације. То гарантује кредибилитет сакупљеног материјала и смањени ризик од пристраности.

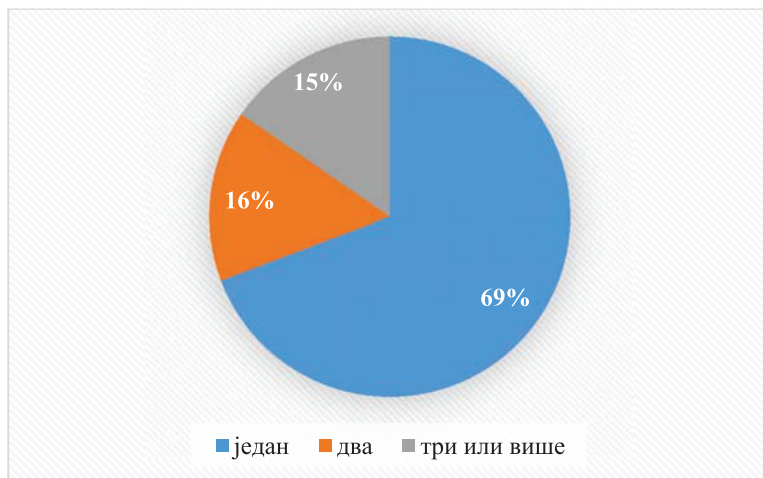
Налаз да се коментари ослањају на један извор, потврђују и различите теоријске тезе о површности новинарства у дигиталној ери данас.

Појединим коментарима недостаје документација, аргументација и закључак са прогнозом. Аутори коментаришу појаве или догађаја из крајње личног угла, без аргументовања за или против, тумачења или анализе (N. Dojčinović, Jevtović i M. Dojčinović 2024, 172).

Ова појава, последица је „убрзаног новинарства” у савременим околностима, које често доводи до некритичног преношења информација и површности у аналитичком приступу (Radović i M. Dojčinović 2022, 471).

Осим тога, приликом анализе коментара у медијима уочено је да се само ретки коментари директно реферирају на претходно објављене вести. Постоји само један пример, и то на сајту *Данаса*, из области уметности. У тексту под насловом „ПЗЕ у знаку црвене шаке: Подршка студентима јача од цензуре”, редакција *Данаса* је направила коментар после изјаве новинарке јавног сервиса Србије (РТС). Ово је због тога што, заправо, врло мало има категорија *претходне вести*. Наиме, вест подразумева да се јавност обавести о неком догађају од јавног интереса о чему ништа не зна и да је реч о информацији до које је дошао новинар. Како у медијима преовладавају саопштења институција и организација или ПР саопштења, тешко је очекивати (не и немогуће) да добар ауторски коментар буде заснован на њима.

У дигиталном окружењу, вести имају ограничен рок трајања, а медији су под притиском да објављују што више новог садржаја (какав год он био). У таквом ритму, информације су потрошна роба, а новинари често немају времена и подршку да склапају мозаик и граде контекст. Због тога се, врло често, свака вест третира као изолован догађај.

Графикон 2. Извори информација

Извор: Обрада аутора.

Категорија из кодног листа – пратећи садржај, у потпуности је испуњена на порталима. У текстовима је било по неколико фотографија и оквира који утичу на структуру објаве.

Анализа, пре свега

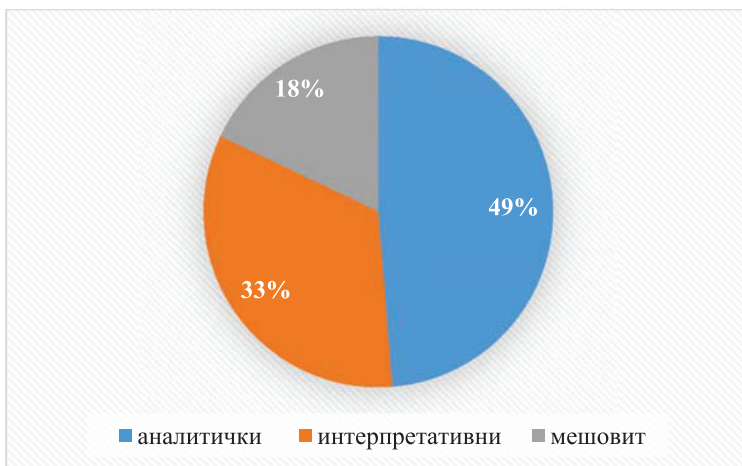
У коментарима на сајтовима, у највећем броју случајева, забележен је аналитички стил писања. Коментаришу се реални догађаји, а у објавама у којима има овакав начин изражавања разматрају се дешавања и проучава се контекст осталих информација који се односи на садржај – све то с циљем да се дође до дубљег разумевања, али и понуди боља критичка процена.

С друге стране, у одређеном броју објава аутори граде наратив око реалног догађаја, пре свега, бирајући угао и начин коментарисања расположивих информација. Такви примери, објашњени су у наставку овог дела рада и, пре свега, указују на разлике у приступу анализираних портала.

Аутори у дигиталним издањима детаљно испитују тему, растављајући је на саставне делове и анализирајући њено значење, значај и импликације. Преовладава сажетост, оригиналност, изражајност и логичност. У *Данасу* има 10 коментара аналитичког стила од 17, у *Политици* је забележено 9 од 15. У осталим

коментарима, присутна је интерпретација где аутори користе аргументе и емоционалну ноту да убеди читаоца да предузме одређену акцију или усвоји одређени став. У *Политици*, у тексту „Лекције студената из Пионирској парка”, студенти који желе да уче су представљени као пример младих особа које треба да послуже као узор. Затим, у тексту „Ко чува уставно уређење Србији”, аутор истиче да је тужилаштво реаговало енергично, да је вештачење било ефикасно и да ниједан од функционера није заштићен од одговорности кад је реч о паду настрешнице у Новом Саду. У *Данасу*, у тексту „Бранити младу Србију”, из једног угла анализирано је зашто је настао студентски протест и с којим циљем. Закључак аутора је да је циљ одбрани Србију. Овим стилем, у коментару се спајају позадина и контекст приче, али и намера да се постави или понуди одговор на питање – шта даље. У *Телеграфу*, доминира мешовит стил – анализе и интерпретације, уз потенцијално решење или предвиђање. Обично такви коментари пружају информације или објашњење о теми на јасан, концизан и директан начин.

Графикон 3. Стил писања

Извор: Обрада аутора.

На сајту *Данаса*, највећи број коментара има позитиван тон – аутор из свог угла „плете” причу око чињеница, па на основу тога испоручује критику, али и нуди решење и одговоре на кључна питања. Коментари у *Политици*, готово су изједначени у овој категорији. Негативан тон је у објавама у којима је представљена

само једна страна приче и покушај аутора да изостави чињенице које не иду у прилог уводној тези у тексту. Разлика у стиливима, најбоље се огледа у примерима где аутори оба сајта извештавају о истој теми.

У текстовима на *Телеграфу* доминира неутралан тон. Аутори коментаром постижу одређену вредносну вертикалу, представљајући обе стране у причи, без опредељивања. Поменуто је раније, да се *Телеграф* бавио спољнополитичком темама и речено је зашто. Овде треба дати напомену у вези са тоном. Написати коментар о рату Русије и Украјине је лакше. Присутна је физичка дистанца и аутори нису директно укључени и острашћени. Поред тога, ту је и идеолошка подела јасна и унапред утврђена – зна се ко је проруско, а ко прозападно оријентисан. Аргументација се зато брзо и једноставно формира.

Коментари *Телеграфа* усклађени су са политичком неутралношћу земље, а такав приступ може се тумачити као стратегија очувања утицаја медија у условима променљивог медијског и политичког окружења. Управо на то указује и Пенезић, који истиче да је таблоид *Курир* током 2016. и 2017. године постао пример како екстерни политички фактори, попут повлачења великих оглашивача, могу значајно утицати на уређивачку политику медија. Насупрот томе, лист *Данас* се профилисао као медиј који доследно негује професионалне стандарде и гради поверење своје публике, што му омогућава већу стабилност и одрживост (Penezić 2021, 155–156).

У том светлу, није тешко закључити да је тон у коментарима у вези са уређивачком политиком, економским интересима листа и политичко-друштвеним вредностима које заступа сајт.

Иза имена редакције

У *Политици* и *Данасу* појављују се 11 различитих имена аутора за 15, односно 17 коментара, а у *Телеграфу* 4 аутора за 7 текстова. Занимљиво је да су у *Данасу*, 5 коментара од 17 потписани под именом редакције, односно означени као „редакцијски коментар”, док су, с друге стране, у *Политици* три објаве непотписане или „без аутора”.

Када коментари стоје као редакцијски или без аутора, то може бити проблем у смислу јасне одговорности и транспарентности, али је уједно и начин да медиј представи свој званичан став.

Табела 1. Аутори коментара

Политика	Број коментара	Данас	Број коментара	Телеграф	Број коментара
Без аутора	3	Редакцијски коментар	5	Милош Бећаговић	1
Бошко Јакшић	2	Александар Латас	1	Марија Милутиновић	2
Дејан Новакковић	1	Марко Видојковић	1	А. П.	3
Милан Јанковић	1	Сена Тодоровић	1	Анита Марковић	1
Слободан Самарџија	1	Сафета Бишевац	1		
Василије Филиповић	1	Зорица Миладиновић	2		
Озрен Милановић	1	Жељко Бошњаковић	1		
Душан Мишковић	1	Јасмина Лукач	1		
Игор Исаиловић	1	Жива Векецки	1		
Мирјана Чекеревац	1	Нађа Вукајловић	1		
Миленија Симић Миладиновић	1	Јелена Диковић	1		
Дражен Живковић	1	Милош Обрадовић	1		

Извор: Обрада аутора.

Једна прича – више страна

Обојена револуција – да или не, звучни топ – да или не? Аутори су различито анализирали и интерпретирали догађаје. У *Данасу*, сви су пружили подршку студентима и речима нападали, како су истакли, „цензуру владајуће странке”.

У *Политици*, аутори су имали различита гледишта. Познати колумниста, Бошко Јакшић написао је да не постоји ни „О” од обојене револуције у коментару „Благородност зарђале виљушке”, док с друге стране, у тексту „Крвава рука Србије пред Трамповим вратима”, Дејан Новаковић тврди да је крвава рука постала незаобилазни део кореографије студентских протеста, иако исти негирају да има симболику обојене револуције у Србији.

У тексту „Како је власт ухваћена у лажи о звучном топу из које не може да се испетља”, редакција *Данаса* представила је серију различитих изјава из Министарства унутрашњих послова Републике Србије о догађају током протеста 15. марта.

Трећа занимљива тема која може да се издвоји је начин на који су аутори у коментарима представили председника Србије Александра Вучића. У редакцијском коментару, *Данас* је написао да је „изазивач нереда”, а главни и одговорни уредник ТВ Прва у Црној Гори, Дражен Живковић, у коментару за *Политику*, да је „краљев гамбит”.

Отуда произилазе и разлике у језику – формалан и институционалан и ироничан и директан.

Одговор публике

Као што су аутори на сајтовима били подељени, тако је било и са реакцијама публике у коментарима испод објаве. У највећем броју, одговор читаоца прати тон коментара и дели исто мишљење с аутором. У *Данасу*, било је 9 таквих коментара, затим 4 објаве без коментара и исто толико објава у којима се реакција публике не слаже са ставом аутора. Занимљив пример је забележен 26. дана мониторинга поводом коментара о звучном топу за време протеста 15. марта. То је био једини коментар са највише реакција – 12. Један део сматрао је да је власт ухваћена у лажи, а други не.

Слична је била слика и на сајту *Политике*. Укупно у 8 објава реакције прате тон коментара, 5 објава су без коментара, једна је мање везана за тему коментара и последња је негативна. Публика која пише коментаре често се несвесно прилагођава доминантном тону већ присутном у тексту или у другим коментарима испод објаве, како би избегла негативне реакције и постала део веће заједнице. Најбитнија карактеристика која прави разлику кад се упореде реакције у *Политици* и *Данасу* види се у томе да ови

медији имају публику сличног мишљења, па коментар не само да информише, већ и потврђује ставове тих читалаца односно у истој је линији са њиховом друштвеном идеологијом или политичком оријентацијом.

Потребно је напоменути да објављивање коментара испод вести није аутоматизовано, већ подлеже уредничкој или администраторској селекцији, што додатно утиче на структуру и тон јавног дискурса на онлајн платформама.

У две објаве, забележено је највише коментара публике – 12, односно 11. Испод текста „Благородност зарђале виљушке” Бошка Јакшића, читаоци су били сагласни да протести у Србији немају карактеристике обојене револуције. Други пример је у тексту „Буџетске уштеде Америке свет плаћа животима”, где су читаоци коментарисали „зашто и одакле паре за финансирање и у Србији, али и који је циљ УСАИД финансирања у овој земљи”.

На *Телеграфу*, коментари у највећем броју немају реакцију публике или она није везана за тему коментара. Треба имати у виду да се на овом сајту често објављују вести без јасног става. То значи да уколико тон текста није провокативан, читаоци немају мотив да реагују. На то се надовезује и друга карактеристика – недостатак емотивне повезаности. Рат у Украјини доживљава се као страни проблем, док, са друге стране, тамо где је био присутан став читаоца о рату у Украјини више је био у знаку подршке председнику Руске федерације Владимиру Путину (*Владимир Владимирович Путин*).

Табела 2. Реакција публике

Позитивна	18
Негативна	7
Неутрална	2
Без коментара	12

Извор: Обрада аутора.

Као и код медија, свако је другачије посматрао протесте у земљи. Реакције публике на блокаде, приказују друштвени однос према млађој популацији чији темељ стварају перцепција, идеолошка оријентација и разлика у генерацијама. Није случајност да мишљење публике прати уређивачку политику медија, јер је, углавном, повезана с њиховим идејама и уверењима. Отуда и овакви резултати анализе – публика се обликује према медију, а вести

изазивају и усмеравају реакције. У највећем броју случајева, није забележен говор мржње. Било је ситуација у којима су читаоци искористили простор за међусобну дебату испод коментара на друге теме као што су протести из 1996/97 против изборне крађе или 2000. године кад су протестирали пред промену власти, али то није нагињало ка говору мржње и разним погрдним квалификацијама.

ЗАКЉУЧАК

Анализа коментара у периоду од 25. фебруара до 25. марта у свим рубрикама дигиталних информативних медија *Политика*, *Данас* и *Телеграф*, показује да је коментар као аналитичко-интерпретативна форма изражавања врло мало заступљен у медијској агенди, где преовладава обиље информација.

Доминирају коментари са мишљењем аутора, при чему се фокусирају на анализу појединачних актуелних тема и садрже интерпретацију и 49% долазе из области политике. Подаци до којих се дошло у истраживању у потпуности потврђују основну хипотезу односно да се доминантан број коментара бави политичким темама. Отуда и закључак да не постоји тематска разноврсност на сајтовима.

Већи број коментара који се бави актуелном темом, садрже тумачење, али се може рећи да недостаје додатна друштвена вредност, пре свега, зато што су у коментарима забележени скромни извори информација. Чак 69% објава има само један извор информација, што значи да изостаје дубинска анализа догађаја. Минималан је број коментара у којима је забележена манипулација информацијама – седам таквих објава од 39.

Није потврђена хипотеза да се највише коментара у онлајн медијима ослања на неку претходну вест, јер је од свих објава забележен само један пример. То је знак да се много променила култура новинарског посла – доминира шаблон убрзаног и плитког информисања, производи се садржај, а не граде се наративи. Не треба заборавити и монопол кликејта и алгоритма где се медији такмиче за пажњу, па свака вест мора да буде нова, независна и сензационална.

Како доминантан број коментара има позитиван критичко-аналитички тон делимично је потврђена једна од последњих хипотеза. Уочено је 25 коментара на сва три портала који имају критичко-аналитички тон позитивног карактера. Истраживање

је показало да у коментарима преовладава стил писања који је фокусиран на анализу и објашњење догађаја, па је у потпуности оповргнута последња хипотеза рада да је приближан број коментара у којима преовладава полемички стил. Ово је позитивно, јер то значи да је у коментарима присутније рационално разматрање него спорење и конфронтација, што се често сматра показатељем квалитета и озбиљности садржаја. Упоредо на тон коментара који је, углавном, позитиван одговара и реакција публике испод објава. Важан део анализе је и начин на који су медији извештавали о истим догађајима, а забележене разлике показују друштвене и политичке оријентације сајтова у Србији. Ови подаци потврђују раније закључке аналитичара јавног мњења да је јавност у Србији подељена (популарно: две Србије), где свака појединачно обитава у својим „информативним балонима”. Студентски протести су делимично разбили те блокаде, али се ова нова реалност није прелила на анализиране коментаре и медијске портале.

Може се закључити да је у дигиталним информативним медијима, потребно значајно повећати присуство коментара и других аналитичких жанрова, јер управо ти облици новинарског израза представљају ефикасан одговор на једноличност у продукцији. Подизање професионалне лествице и писање новинарски садржајног коментара, можда би привукао и публику са оне друге информативне стране.

Овде се треба осврнути и на ограниченост овог истраживања која се огледа у недостатку сазнања како алгоритми одређују који садржај се ставља у први план да би се приказао публици, односно како се и по којим алгоритамским критеријумима, коментари пласирају публици. Алгоритми друштвених мрежа имају своју пословну логику, али и велики утицај на то како садржаји долазе до корисника. Тиме се овај рад није бавио, што није ограничење да се будућа истраживања усмере у том правцу. У новинским редакцијама, текстови пролазе оптимизацију тако што се прилагођавају наслови и поднаслови претраживачима ради бољег позиционирања. Логично је закључити да томе подлежу и коментари, те да се процењује да коментар написан емотивно обојеним тоном, више пријања осећањима публике и њиховим читалачким поривима – нарочито на друштвеним мрежама. Зато би један од праваца даљих опсервација могао да буде испитивање да ли уређивачке одлуке при писању коментара уважавају алгоритамска правила и налазе (Klein, Fondren,

and Arcar 2019), као и у којој мери се та правила свесно примењују ради постизања веће читаности и утицаја.

Да би се прилагодили дигиталном времену и глобалним трендовима, коментари, а то је видљиво из овог анализираног српског искуства, садрже личне ставове што може да значи да је реч о уподобљавању алгоритмима друштвених мрежа, иако то не мора нужно бити случај. Из овог истраживања, не може се извући такав експлицитан емпиријски закључак. Оно што је видљиво је да коментари губе аналитичку дубину, а то може бити повезано са тежњом ка „кликабилности”. Овај тренд познатији је у свету и као платформизација (Van Dijck, Poell, and De Wall 2018) и све више обликује новинарске праксе широм света.

Дакле, савремени медијски простор обележен је „информативном олујом”, у којој је јавност све више изложена брзоплетим, површним и непровереним садржајима. Такав амбијент представља озбиљну опасност за професионалне стандарде новинарства, али и за демократски дискурс у ширем друштвеном контексту. Опстају и напредују они медији који показују способност прилагођавања новим условима, али и који не одустају од суштинских вредности новинарске професије – критичности, аналитичности и ауторског приступа. Зато је будућност одговорног новинарства у проналажењу равнотеже између технолошке адаптације и очувања етичких и професионалних стандарда. Коментар, као новинарски жанр који повезује фактографију и интерпретацију, управо ту добија нову важност – као простор слободне мисли, стручне процене и јавне одговорности.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bartolo, Evarist. 2018. “Comment is free, but facts are sacred”. *MaltaToday*. https://www.maltatoday.com.mt/comment/blogs/88682/comment_is_free_but_facts_are_sacred.
- Benković, Vanesa, i Ivan Balabanić. 2010. „Analiza sadržaja najposjećenijih hrvatskih internetskih portala”. *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije* 16 (2): 43–56.
- BIRN. 2017. *Pod pritiskom: Medijsko izveštavanje o organizovanom kriminalu i korupciji u Srbiji*. Beograd: BIRN – Balkanska istraživačka mreža Srbije.

- Danas. *Analiza medijskog sadržaja na veb sajtu*. 25. februar – 25. mart 2025. Poslednji pristup 11. jul 2025. <https://www.danas.rs>.
- Deuze, Mark. 1998. "The Web Communicators: Issues in Research into Online Journalism and Journalists". *First Monday* 3 (12). DOI: 10.5210/fm.v3i12.634.
- Dojčinović, Nikola, Ana Jevtović i Milan Dojčinović. 2024. „Analiza komentara i podvrsti komentara u dnevnim listovima Danas i Blic”. *Univerzitetska misao, časopis za kulturu, nauku i umjetnost* 23 (23): 172–199. DOI: 10.5937/univmis2423175D.
- Gligorijević, Jovana, Tamara Džamonja Ignjatović, Branko Čečen, Veran Matić, i Miroslav Janković. 2023. *Analiza: mentalno zdravlje novinara*. Beograd: OEBS.
- Klein, Tim, Elisabeth Fondren, and Leonard M. Apcar. 2019. "News Editing and the editorial process". *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. New York: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acrefore/9780190228613.013.802. https://www.academia.edu/51018604/News_Editing_and_the_Editorial_Process.
- Kleut, Jelena, Danka Ninković Slavnić, Vujo Ilić, i Igor Išpanović. 2022. *Izveštaj o digitalnim vestima – Srbija*. Novi Sad: Nezavisno drustvo novinara Vojvodine.
- Kljajić, Veselin. 2016. *Novinarske dokumentarne forme – u štampi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Latas, Aleksandar. 2023. „Zbog čega se novinari u Srbiji suočavaju sa mentalnim problemima, ko je kriv za to i zašto su rezultati istraživanja OEBS opominjući?” *Danas*. <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/zbog-cega-se-novinari-u-srbiji-suocavaju-sa-mentalnim-problemima-ko-je-kriv-za-to-i-zasto-su-rezultati-istrazivanja-oeps-opominjuci>.
- McQuail, Denis. 1983. *McQuail's Media and Mass Communication Theory*. London: SAGE Publications Ltd.
- Nikolić, Filip. 2023. „Mediji u doba društvenih mreža: Izazovi, Etika i Uticaj na novinarstvo u Srbiji”. *Glas Šumadije*. <https://www.glassumadije.rs/mediji-u-doba-drustvenih-mreza-izazovi-etika-i-uticaj-na-novinarstvo-u-srbiji>.
- Ninković Slavnić, Danka. 2020. „Mediji u Srbiji i istraživanje: Zašto ljudi sve manje veruju vestima”. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/srbija-54718127>.
- Orosa, Berta García, Xoxé López García, and Santiago Gallur Santorum. 2013. "Analysis of the adaptation of the editorials of five newspapers from different European countries to the online environment". *Revista*

- Latina de Comunicación Social* 68: 485–501. DOI: 10.4185/RLCS-2013-986.
- Penezić, Slobodan. 2021. „Društveni okvir i karakteristike tržišta dnevnih novina u Srbiji”. *CM: Communication and Media, časopis za upravljanje komuniciranjem* 16 (49/1) : 143–166. DOI: 10.5937/cm16-33659.
- Politika. 2025. *Analiza medijskog sadržaja na veb sajtu*. 25. februar – 25. mart 2025. Poslednji pristup 11. jul 2025. <https://www.politika.rs>.
- Radović, Vladeta, i Milan Dojčinović. 2022. „Veb mediji kao alternativna sfera informisanja u postnovinarstvu”. U *Jezik, književnost, alternative – Language, Literature, Alternatives – Jezička istraživanja*, ur. Biljana Mišić Ilić i Vesna Lopičić, 465–481. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu. DOI: 10.46630/jkaj.2022.28.
- Res Publika. 2023. *Etički i profesionalni izazovi novinarstva u lokalnim zajednicama*. Kragujevac: Udruženje Šumadijski centar za građanski aktivizam „Res Publika”.
- Rosen, Jay. 1996. *Getting the Connections Right: Public Journalism and the Troubles in the Press*. New York: The Twentieth Century Fund Press.
- Singer, Jane. 1997. “Changes and Consistencies: Newspaper Journalists Contemplate Online Future”. *Newspaper Research Journal* 18 (1–2): 2–18. DOI: 10.1177/0739532997018001.
- Slavković, Dušan. 1988. *Biti novinar*. Beograd: IRO „Naučna knjiga”.
- Telegraf. 2025. *Analiza medijskog sadržaja na veb sajtu*. 25. februar – 25. mart 2025. Poslednji pristup 11. jul 2025. <https://www.telegraf.rs>.
- Todorović, Neda. 2002. *Interpretativno i istraživačko novinarstvo*. Beograd: Čigoja.
- Todorović, Neda. 2010. “Zagađenje preobiljem informacija”. *CM: Communication and Media* 5 (17): 87–93.
- Valić Nedeljković, Dubravka, i Milica Janjatović Jovanović. 2020. *SNAŽNI: Mediji bez mržnje i dezinformacija – Medijski sistem u Srbiji obeležen delovanjem medija koji sistematično šire dezinformacije, govor mržnje i propagandu*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
- Van Dijck, José, Thomas Poell, and Martijn de Wall. 2018. *The Platform Society: Public Values in a Connective World*. New York: Oxford University Press.
- Vitković, Biljana. 2010a. „Konceptualna razgraničenja – pluralizam i diverzitet”. *CM: Communication and Media* 5 (15): 143–162.
- Vitković, Biljana. 2010b. „On-lajn diverzitet”. *CM: Communication and Media* 5 (17): 41–62.

- Vitković, Biljana. 2015. *Preopterećenje obiljem informacija: problem sa odvajanjem bitnog od nebitnog – kako naći relevantne informacije*. Beograd: Institut za političke studije.
- Vitković, Biljana. 2023. „Učešće mladih u medijima i analiza preliivanja informacija o njima od jedne ka drugoj vrsti medija”. *CM: Communication and Media* 18 (54/2): 305–336. DOI: 10.5937/cm18-43849.

Elena Deleva*

Sport Journal of Media Company "Politika Newspapers and Magazines"

Biljana Vitković**

Faculty of Sports, Union – Nikola Tesla University, Belgrade

COMMENTARY AS A JOURNALISTIC GENRE OF DIGITAL MEDIA IN THE AGE OF INFORMATION OVERLOAD

Resume

The modern moment is marked by absurdity: there is more and more information, but never less information content. This is best illustrated by the quality of content in the media since the unstoppable technical and technological waves and the dominance of social networks began. The content is produced on a mass-produced basis, which calls into question its authenticity and quality. The main characteristic of the media sphere is, therefore, hyperproduction, and society is overloaded with information.

This paper examines the most important characteristics and quality of author comments in the digital information media „Politika“, „Danas“, and „Telegraf“. The analysis included comments with the aim of determining the extent to which this analytical journalistic form is represented as an original authorial text and to what extent it is used as inspiration for writing original content.

The paper is based on a theoretical framework that encompasses the concepts of media hyperproduction, algorithmic selection of media content, and analytical journalism as a response to the

* E-mail address: deleva.1408@gmail.com.

** E-mail address: biljana.vitkovic@fzs.edu.rs; ORCID: 0000-0001-5312-0979.

crisis of originality. The main determinants of the comments were determined using the content analysis method. The content of the articles was analyzed through the following categories: topic, topicality, value judgment and significance, tone of the comment, graphic presentation, sources, style, and authorship of the comment.

The research results show variability in the quality and representation of comments, from well-argued to superficial, without in-depth analysis. This phenomenon indicates the challenges in maintaining quality and creating original content in conditions of hyperproduction. Insufficient staffing and financial support are obstacles to the development of analytical journalism, while the role of education and algorithms further complicates the status of comments as a genre. This indicates the need for a systemic and strategic approach in digital media to overcome the above problems. The lack of original content deepens existing and opens up new media issues, and such work can be a starting point for a systemic approach and larger-scale research.

Keywords: commentary, information websites, quality, original content, information overload, digital media, analytical genre, hyperproduction, communication, journalism

*** Овај рад је примљен 31. јула 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 29. августа 2025. године.

*Урош Новаковић**

Правни факултет, Универзитет у Београду

ПРАВНА РЕГУЛАЦИЈА ПРИКАЗИВАЊА ДЕЦЕ НА ИНТЕРНЕТУ И ДРУШТВЕНИМ МРЕЖАМА ОД СТРАНЕ РОДИТЕЉА – ТЕОРИЈСКИ И ПРАКТИЧНИ АСПЕКТ

Сажетак

Породица као друштвена категорија постаје све више подложна утицају друштвених мрежа, не само као целина, већ и посредством појединих чланова – пре свега родитеља и деце. *Sharenting* као облик вршења родитељског права представља појаву савременог доба. Одредбе о заштити детета од постављања садржаја на друштвеним мрежама садржане су у Закону о јавном информисању и медијима и Породичном закону. Поред законске регулативе која је оскудна, ни домаћа судска пракса у овој области није садржајна. Предмет анализе била је пресуда Апелационог суда у Крагујевцу о којој се изјашњавао и Врховни касациони суд. Објављивање фотографија деце на Интернету путем сервиса за друштвене мреже може да представља опасну активност које савесни родитељ треба да буде свестан. Имајући у виду то да малолетно дете, посебно до одређеног узраста (нпр. до 12 година), не може бити свесно свог дигиталног идентитета, родитељи јесу „чувари” тог идентитета, који се манифестује и кроз објављивање

* Имејл адреса: uros.novakovic@ius.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0002-9749-7369.

слика и материјала на друштвеним мрежама. Иако правни систем треба да препозна, регулише и на крају реагује на кршење права детета у дигиталној сфери, домет истог је услед константног развоја нових технологија и нових друштвених мрежа прилично ограничен.

Кључне речи: дете, права детета, друштвене мреже, *sharenting*, Интернет

УВОД

Феномен приказивања поједин(а)ца на друштвеним мрежама у савремено доба постао је не само социолошки феномен, већ и правни и политички. Неретко се и кампање политичких партија одвијају на друштвеним мрежама. Породица као друштвена категорија постаје све више подложна утицају друштвених мрежа, не само као целина, већ и посредством појединих чланова—пре свега родитеља и деце. Иако постоје извесна ограничења у приказивању деце на друштвеним мрежама, она су неретко само декларативног карактера. Правни системи широм света су последњих деценија почели да регулишу овај феномен, међутим, у пракси је стање сасвим другачије. Посматрано на примеру једне од најпопуларнијих друштвених мрежа – *Facebook*-а, иако ова друштвена мрежа, у складу са својим интерним правилима, не дозвољава да се деца млађа од 13 година региструју као корисници исте, постоје случајеви да су и деца млађег узраста од 13 година креирала своје налоге. Екстремни, али реални и упозоравајући примери нам говоре да чак и деца узраста од три године имају своје налоге на друштвеним мрежама (Goshadze 2020, 21). Као веома забрињавајућа, са аспекта заштите права детета, звучи чињеница да је чак 92% деце у САД узраста две године присутно *online* (Haley 2020, 1007), а да, када дете напуни пет година старости, на *online* платформама се већ налази његових 1.500 слика (Fineman 2023, 850). Са друге стране, и висок проценат родитеља (75%) користи друштвене мреже и на истим дели садржаје о својој деци, док само 1/4 родитеља консултује своју децу за сагласност да садржаје о њима постави на своје друштвене мреже (Yates 2023, 850). Према другим подацима, чак 40,5% родитеља поставља сваког дана један видео или слику деце на својој друштвеној мрежи коју користи (Johnston 2020, 59). Ово су

све подаци који указују на распрострањеност и значај друштвене, правне и политичке анализе овог савременог проблема.

ПРАВНИ ОКВИР – МЕЂУНАРОДНО И ДОМАЋЕ ПРАВО

Пре упуштања у дефинисање, као и правну анализу *sharenting*-а, из угла родитељског права и права детета, осврнућемо се на постојеће норме у међународном и домаћем праву у овој области. Право на заштиту података о детету уско је повезано са изградњом самопоуздања детета и правом детета на формирање сопствене личности и индивидуалности. Као и у другим областима у којима се разматра неко право детета, на међународној равни, енциклопедију за правну анализу представља Конвенција Уједињених нација о правима детета – КУНПД (The United Nations Convention on the Rights of the Child, UNCRC) (ZRKUNPD 1997). У анализи права детета у области *online* садржаја, полазимо од норми овог општеприхваћеног универзалног међународног стандарда. Тако, чл. 3 КУНПД предвиђа да у свим поступцима који се тичу детета, било да их предузимају јавне или приватне институције социјалне заштите, судови, органи управе или законодавна тела, најбољи интереси детета ће бити примарни фактор који се процењује. Један део поменутог принципа који се односи на његову примену, такође, обухвата родитеље и понашање родитеља у породици. Најбољи интерес детета треба узети у обзир код постављања слика детета на друштвене мреже, а посебно приликом примене следећих права детета: права детета на приватност, права детета на пристанак за објављивање и права на заборав. Даље, у оквиру КУНПД, чл. 16 позива на заштиту приватности детета, али истовремено нема конкретне одредбе, тј. не дотиче се теме приватности детета на *online* мрежама. Ниједно дете не сме бити подвргнуто произвољном или незаконитом мешању у његову или њену приватност, породицу, дом или преписку, нити на противправне нападе на његову или њену част и углед. Дете има право на законску заштиту од таквих мешања или напада. Наведена решења имају мањкавости, посебно у светлу савремених *online* медија, али је то логично, јер у време доношења КУНПД (1989. године) није било дигиталног окружења какво сада имамо, те ни великог броја опасности из дигиталне сфере које могу штетити добробити и најбољем интересу детета.

На нивоу Европске уније значајно је поменути да Општа уредба о заштити података – ОУЗП (General Data Protection Regulation, GDPR) (Regulation 2016/679) представља инструмент који штити право детета на приватност у *online* сфери, али се примећује да је потребна додатна заштита приватности детета на *online* мрежи и да треба чинити сталне модификације, предлагати нове идеје и дубље анализе, с обзиром на то да савремена технологија и Интернет представљају медије који захтевају нетрадиционална решења. Оно што је несумњив и уједно највећи домет ове уредбе је што се од опште, генералне заштите права на приватност, прелази на конкретизацију овог права, док је субјект заштите управо дете. Право на заборав, предвиђено у ОУЗП, представља компромис између права на приватност појединца и права на слободу изражавања појединца. Упоредноправно посматрано, и неке државе у САД су примениле право на заборав као могуће решење овог проблема. Тако је Калифорнија 2013. године усвојила закон о приватности података који захтева од оператера *web*-сајтова, *online* услуга и мобилних апликација које користе малолетници, да дозволи малолетницима који су регистровани корисници *online* услуге да уклоне садржај који је корисник некада претходно објавио на сајту (Haley 2020, 1018).

Поред наведене Уредбе, и други ЕУ документи имају одредбе о заштити података на Интернету. Чл. 16, ст. 1 Уговора о функционисању Европске уније – УФЕУ (Treaty on the Functioning of the European Union, TFEU) (TFEU 2016, Art. 16), и чл. 8, ст. 1 Повеље о основним правима Европске уније – ПОПЕУ (The Charter of Fundamental Rights of the European Union, CFREU) (CFREU 2000, Art. 8) говоре да лични подаци детета треба да буду заштићени. Идентичним чланом као и КУНПД, случајно или не, УФЕУ чл. 16, ст. 1 предвиђа да свако има право на заштиту личних података који се тичу те особе. Скоро идентичном формулацијом, ПОПЕУ у чл. 8, ст. 1 предвиђа да свако има право на заштиту личних података који се односе на њега.

У оквиру правног система Републике Србије не постоје норме које регулишу питање постављања *online* садржаја о детету на друштвене мреже. Једини правни акт који говори о заштити деце у медијској сфери јесте Закон о медијима и јавном информисању (у даљем тексту: ЗЈИМ) (ЗЈИМ 2025). У чл. 88 овог закона се наводи да у циљу заштите слободног развоја личности малолетника, посебно се

мора водити рачуна да садржај медија и начин дистрибуције медија не нашкоде моралном, интелектуалном, емотивном или социјалном развоју малолетника. Члан 89 истог закона говори о заштити детета од порнографског садржаја тако што се не сме на начин доступан малолетницима јавно излагати штампани медиј са порнографским садржајем. Штампани медиј са порнографским садржајем на насловној и последњој страни не сме да садржи порнографију, а мора имати видно упозорење да садржи порнографију, као и упозорење да није намењен малолетницима. Закон даље говори о заштити малолетника, тј. деце код објављивања информације и препознавања малолетника. Информација из приватног живота, односно лични запис (писмо, дневник, забелешка, дигитални запис и сл.), запис лика (фотографски, цртани, филмски, видео, дигитални и сл.) и запис гласа (магнетофонски, грамофонски, дигитални и сл.) не може се објавити без пристанка лица чијег се приватног живота информација тиче, односно лица чије речи, лик, односно глас садржи, ако се при објављивању може закључити које је то лице. Малолетник се не сме учинити препознатљивим у информацији која може да повреди његово право или интерес (ЗЈИМ 2025, чл. 91). У случају кршења права малолетника предвиђена је могућност судске заштите¹, као и новчане казне² за уреднике медија који објаве те информације. Имајући у виду све напред наведено у погледу заштите детета од дељења садржаја на друштвеним мрежама и одредби ЗЈИМ, друштвене мреже нису медији на који се могу, посебно у делу у коме се говори о судској заштити и новчаним

¹ Према чл. 112 ЗЈИМ: „Ако се објављивањем информације, односно записа повређује претпоставка невиности, забрана говора мржње, права и интереси малолетника, забрана јавног излагања порнографског садржаја, право на достојанство личности, право на аутентичност, односно право на приватност, у складу са одредбама овог закона, тужбом се може захтевати: 1) утврђивање да је објављивањем информације, односно записа повређено право, односно интерес; 2) пропуштање објављивања, као и забрана поновног објављивања информације, односно записа; 3) предаја записа, уклањање или уништење објављеног записа (брисање видео записа, брисање аудио записа, уништење негатива, одстрањење из публикација и слично)”.

² Новчаном казном од 50.000 динара до 150.000 динара казниће се за прекршај главни уредник медија ако садржај медија који може угрозити развој малолетника није јасно и видно означен, односно ако је малолетник учињен препознатљивим у објављеној информацији која је подесна да повреди његово право или интерес, у складу са чл. 88, чл. 89, ст. 2 и чл. 91, ст. 2).

казнама јер седишта компанија и одговорна лица нису у надлежности органа Републике Србије, односити наведене норме закона. Са друге стране, уколико родитељи, као носиоци дигиталног идентитета детета до одређеног узраста, повреду његово право и интересе, чл. 112 пружа могућност судске заштите.

Имајући у виду правну празнину у погледу конкретних норми за постављање садржаја о детету на друштвене мреже од стране родитеља, одредбе о правима детета и родитељском праву из Породичног закона (PZ 2015) (у даљем тексту: ПЗ) имају примарни значај. Како је у овој области, пре свега, реч о томе да се заштити дете од штетних садржаја друштвених мрежа, у први план истичемо родитељске дужности, односно одговорност родитеља за васпитање детета. Стога се (и овде) пре говори о родитељским дужностима, родитељској одговорности, а не о родитељском праву.³ Родитељи имају право да објављују садржаје о детету, али се поставља питање да ли је то право подложно ограничењу. Са друге стране посматрано, из угла детета, неспорно је да је детету признат правни капацитет, посебно са одређеним узрастом. Епохалан значај на сужавање родитељског права, уједно и проширење права детета, имао је чувени случај *Gillick v. West Norfolk and Wisbech AHA and Department of Health and Social Security*.⁴ Након овог случаја, односи

³ Доминантан термин у породичноправној теорији јесте родитељска одговорност – *parental responsibility*, тј. дужност родитеља. Видети Gilmore, Herring, and Probert 2009.

⁴ Одлука је донета још крајем 20. века (1986. године). Укратко, епилог случаја се огледа у следећем: Дом Лордова је тесном већином од три према два одлучио да доктор може детету млађем од 16 година (девојци) да препише контрацепциона средства без знања и сагласности родитеља. Судска одлука се базирала на пет услова: 1) да дете (девојка), иако нема 16 година, може да схвати савет лекара; 2) да лекар не може да убеди дете да се оно обрати родитељима или да лекар не може да обавести родитеља; 3) да постоји велика вероватноћа да ће дете ступити или наставити са сексуалним односима и без примене контрацепцијских средстава; 4) да ће без добијања контрацепцијских средстава или савета физичко и ментално здравље детета бити угрожено; 5) да најбољи интерес детета обавезује лекара да примени контрацепцијска средства и без сагласности родитеља. Случај Гилик (Gillick) је изазвао доста дебата и контроверзи. Наиме, адвокат гђе Гилик је истакао да се овде ради о томе да родитељи имају право да искључе свако друго лице од уплитања у доношење одлуке везане за здравље детета, те да се ради о спору између права родитеља и права доктора, а не између права родитеља и права детета. Апсолутност родитељског права доведена у питање овом одлуком може се поредити са апсолутношћу права својине власника ствари. Могуће је да неко буде

родитеља и детета успостављају се на сасвим новим основама. Директна последица одлуке у случају Гилик је законско признање аутономије одлучивања деце одређеног узраста (Masson 2009, 259). Тиме је признато право јавних власти, државних институција (суда) према детету, те да, ако је то потребно у циљу заштите детета, право детета има превагу над правом родитеља (Freeman 2006, 205). Родитељско право, након ове одлуке, постоји само и искључиво ради добробити детета. Питање признавања права детета није се више постављало (Janjić Komar i Obretković 1996, 14). Управо, код постављања садржаја о детету на друштвене мреже од стране родитеља, може доћи до колизије права детета и родитељског права.

Према слову ПЗ, током трајања брака родитељи врше родитељско право заједнички и споразумно. Спор између родитеља поводом приказивања детета на друштвеним мрежама може настати и током трајања брака, односно заједничког живота. Међутим, посебно је сложено ово питање приказивања детета у случају развода брака и несагласности родитеља око постављања садржаја о детету *online*, што ћемо видети и на примеру из наше судске праксе.

Поред законске регулативе која је оскудна, ни домаћа судска пракса у овој области није садржајна, тј. готово је непостојећа. Ипак, у делу рада у коме анализирамо судску праксу, биће приказана једна скорашња пресуда домаћег суда у овој области.

власник права својине на ствари, али да буде конституисано неко уже право на праву својине, право плодоуживања или нпр. право преласка преко туђе непокретности. Ако су таква ограничења могућа по питању ствари, поставља се питање зашто није могуће ограничити апсолутност родитељског права над дететом које није ствар, већ има своје мишљење. Ради се о ставу да дете, поред родитеља, може овластити неко друго лице да тумачи шта је у његовом најбољем интересу. Право узима у обзир животну чињеницу развоја (капацитета) детета. Са одрастањем, жеље детета добијају на (правној) тежини.

За став Европског суда за људска права поводом предузимања медицинских интервенција и сагласности малолетних особа, видети Fortin 2009, 162. О случају Гилик, видети Probert 2009, 260.

ПОЈАМ *SHARENTING*-А, УЗРАСТ ДЕТЕТА И САГЛАСНОСТ РОДИТЕЉА ЗА ДЕЉЕЊЕ САДРЖАЈА

Дељење и постављање садржаја о деци од стране родитеља се у теорији означава страним термином *sharenting* који подразумева два појма: појам родитеља (*parent*) и глагол делити (*share*). Занимљиво је истаћи да се код *sharenting*-а примарно говори о томе да је родитељ та особа која поставља садржаје о детету. Међутим, могуће је и да друге особе попут рођака, пријатеља, бејбиситерки, професора, васпитача постављају садржаје о детету. Једна од ретких држава које су правно регулисале ово питање, Јужна Африка, у свом закону употребљава термине *responsible party* и *competent person*, којима је могуће обухватити шири круг особа, не само родитеље, већ и законског старатеља детета, као особе које могу постављати садржаје о детету (Gabriel 2019, 608).

Родитељи су особе које су законски заступници детета. Они имају право и дужност да чувају, васпитавају, заступају дете, као и да обављају свакодневне активности везане за дете. Родитељи, као чувари благостања и најбољег интереса детета, треба да имају у виду какав ће ефекат имати постављање садржаја везаних за дете на његов будући развој. Код *sharenting*-а се може говорити о занемаривању или чак и злоупотреби детета. Приказивање детета до одређеног узраста у искључивој је надлежности родитеља и представља манифестацију права на васпитање детета. Стога, основано се може поставити питање, да ли је оправдано да савестан родитељ има у виду само тренутни (сопствени) интерес за дигиталним приказивањем детета у најмлађем узрасту или треба да размишља како ће то деловати на развој детета, као и могућ осећај понижења тог детета у будућности? Ово посебно имајући у виду да дигитални *online* садржај остаје као сведочанство о детету које може бити коришћено и за пет, десет или више година. Налазимо да је одговор на постављено питање негативан, тј. да се савестан родитељ не може руководити само сопственим интересом, већ треба да има у виду благостање детета. С обзиром на то да дете до одређеног узраста не може имати свест ни вољу за дигиталним приказивањем, родитељи имају обавезу да се понашају и врше родитељско право као савесни чувари дигиталног идентитета детета, све док оно не стекне одређену зрелост и не наврши узраст потребан за самостално одлучивање о овом питању. Правно одређивање потребног узраста

за давање сагласности детета представља питање које је потребно размотрити. Ако поистоветимо ово питање са осталим питањима о којима дете са 15 година може самостално одлучивати, онда се овај узраст намеће као правно релевантан.⁵ Међутим, у поређењу са другим наведеним правима детета, оно много раније стиче дигиталну свест и дигиталну писменост, те се наведена граница чини као сувише висока. Могуће је поставити и нижу границу у односу на сет законских права и размотрити да дете са 12 година има своју слободну вољу да се противи дељењу садржаја о себи на друштвеним мрежама.

СУДСКА ПРАКСА

На овом месту осврнућемо се на један значајан случај из наше судске праксе који говори о проблему *sharenting*-a, посебно када су родитељи детета разведени. Апелациони суд у Крагујевцу је потврдио првостепену пресуду којом је одбијен као неоснован тужбени захтев тужиље, мајке детета, којим је тражила да се утврди да је тужени, отац детета, објављивањем фотографија малолетне М, на свом Фејсбук (*Facebook*) профилу 25. 1. 2020. године и 15. 2. 2020. године учинио повреду права детета и то права на безбедан живот и права на приватност, те да се забрани оцу да убудуће фотографије своје малолетне ћерке објављује на друштвеним мрежама.

Према утврђењу првостепеног суда, заједничка ћерка странака, малолетна М, решењем Основног суда у Крагујевцу П2-1024/19 од 28. 6. 2019. године и решењем П2-1024/19 од 24. 7. 2019. године, поверена је на чување, негу и васпитање мајци. Тужени је јануара 2020. године сачинио и на свом профилу на друштвеној мрежи Фејсбук, који профил носи његово име „И. Ж.”, објавио фотографије на којима се налази малолетна М. поред базена, у купаћем костиму и нага, као и њихове заједничке фотографије из базена на којима је дете без купаћег костима и заједничке фотографије из купатила где малолетно дете тушира оца који се налази у кади. Из извештаја Центра за социјални рад (у даљем тексту: ЦСР) од 31. 8. 2020. године, суд је утврдио да родитељи имају супротне ставове када

⁵ Дете са 15 година може самостално да одлучи са којим родитељем ће да живи, коју средњу школу хоће да похађа, да изврши увид у матичну књигу рођених, да да сагласност за предузимање медицинске интервенције.

је реч о објављивању фотографија малолетне М. на друштвеним мрежама и различита схватања о томе које би то последице могло изазвати по њу, те да су током поступка изнели различите податке о природи фотографија које је отац објављивао на свом Фејсбук профилу. Поред објављивања фотографија од стране оца, предмет судског одлучивања је било и објављивање фотографија детета од стране мајке. Из извештаја ЦСР од 13. 11. 2020. године, суд је утврдио да ЦСР остаје при раније достављеном мишљењу, а поводом објављивања фотографије малолетне М. од стране мајке, да је она учинила повреду права детета на безбедан живот и безбедност.

Суд је из достављеног извештаја утврдио да се, на објављеној фотографији, с обзиром да се на истој не види лице детета, нити се на фотографијама налазе лични подаци који се односе на дете, а помоћу којих би се оно могло идентификовати, не може закључити да је објављивањем фотографија (од које су две на којима се дете налази унутар кофера) угрожено право детета на безбедан живот и приватност. ЦСР је мишљења да би свако будуће објављивање фотографија детета од стране било ког родитеља могло бити од стране другог родитеља тумачено као непримерено и потенцијално угрожавајуће по дете и да би представљало ризик од додатног продубљивања њиховог конфликтног односа, што би се негативно одразило на даљи раст и развој детета. Из налаза и мишљења вештака информационе технологије од 30. 11. 2021. године, суд је утврдио да су у налазу приказане фотографије из јануара и фебруара месеца 2020. године, које су обухваћене тужбом са назнаком тачног времена објављивања, а које су пронађене на налогу туженог, да је тужбом обухваћена и фотографија од 25. 2. 2020. године на којој је дете приказано без купаћег костима, а која није нађена на профилу туженог, а да ли је она била на профилу или не, немогуће је утврдити без података о свим активностима на Фејсбук налогу, које вештак није успео да прибави. Из допунског налаза и мишљења вештака од 7. 3. 2022. године, суд је утврдио да је вештак истакао да не постоји контрадикторност између налаза и мишљења, да је одговорио на постављени задатак и прецизно одговорио на све фотографије које је тужиља доставила. Суд је утврдио да фотографија на којој је дете наго не потиче са профила туженог, те да постоји разлика на фотографији која се налази на *CD*-у и у физичкој фотографији из списка предмета на којој је дете наго, односно да нема никаквих јасних параметара да та фотографија потиче са Фејсбук профила.

Из налаза вештака суд је утврдио да постоји могућност да се фотографија са профила обрише о чему постоји траг, али да он није нигде нашао траг да је било обрисаних фотографија. Притом, свака фотографија објављена на Фејсбук профилу садржи одређене ознаке у горњем делу и то ко је објавио и у ком тренутку, као и ознаке у доњем делу у форми лајкова и коментара, док фотографија на којој је дете наго не садржи наведене ознаке.

На напред наведени начин, суд је утврдио да тужени није објављивао наге фотографије малолетног детета на свом профилу, те да није повредио право детета на безбедан живот и право на приватност, односно садржина објављених фотографија не може да нашкоди интелектуалном, емотивном или социјалном развоју малолетника, сходно одредби чл. 77 ЗЈМ у делу заштите малолетника. Посебно је првостепени суд ценио да су друштвене мреже данас саставни део живота и рутине сваког човека у готово свим аспектима живота, те објављивање фотографија на друштвеним мрежама које су доступне већини становништва и које су непримереног и неприкладног садржаја могу да буду предмет злоупотребе. У конкретном случају, како је налазом и мишљењем вештака суд утврдио да тужени на свом профилу није објавио нагу фотографију малолетне М. и да није било трага да је нека од фотографија обрисана, како је то неосновано навела мајка детета, суд је нашао да су неосновани наводи у том правцу, будући да ничим није доказано супротно. Првостепени суд је закључио да је тужени објављивао фотографије детета, али не и наге, како је то утврђено, а при том и сама природа фотографија које је објављивао није непримерена за истицање на друштвеним мрежама, јер је идеја истицања истих била из забаве, да се укаже да је малолетно дете срећно и задовољно. Суд је утврдио да тужени, објављивањем фотографија на Фејсбук профилу из фебруара 2020. године које су различите садржине, ни на који начин није повредио право детета на безбедан живот и право на приватност.

Првостепени суд је ценио и да је мајка објављивала фотографије малолетне М. на Фејсбуку, на који начин суочава исто понашање оба родитеља и склоност ка објављивању фотографија малолетног детета на друштвеним мрежама, на Фејсбук платформи. Надаље, првостепени суд закључује да тужени објављивањем фотографија није учинио повреду права детета, односно да предметне фотографије нису злоупотребљене и коришћене у

недозвољене сврхе, на који начин би жртва трпела штету, те да у конкретном случају малолетно дете није трпело одређене физичке или душевне болове или страх, као последицу насиља. Закључак првостепеног суда са датим разлозима садржаним у образложењу пресуде у свему је прихватио и Апелациони суд. Наиме, одредбом чл. 197, ст. 1 ПЗ прописано је да насиље у породици у смислу тог закона јесте понашање којим један члан породице угрожава телесни интегритет, душевно здравље или спокојство другог члана породице, а нужна последица извршеног насиља јесте та да је жртва претрпела одређене физичке или душевне болове или страх као последицу насиља, а што представља нематеријалну штету у смислу чл. 200 Закона о облигационим односима. Одредбом чл. 77 ЗЈМ у делу заштите малолетника прописано је да се посебно мора водити рачуна да садржај и начин дистрибуције не нашкоди моралном, интелектуалном, емотивном или социјалном развоју малолетника.

Неосновано се у жалбеним разлозима мајке наводи да првостепени суд није поступио по налогу другостепеног суда и није навео разлоге да ли голишаве фотографије које су нађене на профилу туженог могу довести до повреде права детета, ово стога што се првостепени суд детаљно о томе изјаснио и дао разлоге и објаснио смисао и сврху фотографија које се објављују на друштвеним мрежама, а које нису непримерене за истицање на истима, а дате разлоге прихвата и апелациони суд. Мишљење стручног тима ЦСР је јасно и недвосмислено дато и односи се само на фотографије када је дете наго, а не и голишаво у купаћем костиму, као на мору, а што се не може сматрати непримереним и угрожавајућим по дете. Такође, неосновано се жалбеним наводима мајке указује да је првостепени суд засновао одлуку само на мишљењу ЦСР од 13. 11. 2020. године и да је суд требало поново да прибави мишљење ЦСР због протеча времена дужег од три месеца. Ово стога што се ЦСР детаљно изјаснио, те није било потребе за било каквим допунским изјашњењем, због чега га суд применом истражног начела није ни прибављао, јер није било потребно, а ни Закон о парничном поступку не прописује проток времена за прибављање извештаја ЦСР (Presuda ASKG Gž2 187/2022).

Примећујемо да је апелациони суд овде стао на становиште којим захтева наступање штетних последица по дете услед објављивања фотографија на друштвеним мрежама како би утврдио евентуално постојање повреде права детета. Сасвим је оправдано

суд ценио да објављивањем слика детета није дошло до повреде интегритета личности и добробити детета, те да нема одговорности оца. Међутим, услед постојања опасности по добробит детета, услед несагласности родитеља, потребно је онемогућити родитеље да објављују фотографије детета, што је касније и учинио Врховни касациони суд.

Поводом анализиране пресуде Апелационог суда у Крагујевцу, о томе какав карактер има постављање слика на друштвене мреже од стране једног родитеља у случају развода брака, изјаснио се и Врховни касациони суд. У пресуди Рев 14012/2022 од 6. 10. 2022. године, Врховни касациони суд дао је коначну оцјену: „Суштински, објављивање фотографија деце на Интернету путем сервиса за друштвене мреже може да представља опасну активност. Родитељи, када објављују фотографије своје деце, имају слободу избора да ли ће фотографије да објаве или не, али само док заједнички врше родитељско право и док имају исте ставове по том питању. Родитељи мал. М. имају супротне ставове о објављивању њених фотографија на Интернету путем сервиса за друштвене мреже и различита схватања о томе које би то последице могло имати по њу. Мал. дете није свесно своје приватности, нити права да га заштити. Због тога, о њеној приватности, ради остваривања најбољег интереса детета, треба да брине родитељ коме је поверено вршење родитељског права. Законска заступница мал. М. има став да ради заштите безбедности и приватности не треба објављивати фотографије детета на којима се идентификује њен лик. Стога, од тренутка када је законска заступница, мајка детета, изразила несагласност са објављивањем фотографија детета на друштвеним мрежама, на којима се она може идентификовати, нико, па ни други родитељ којем није поверено вршење родитељског права, нема право да објављује те фотографије. Ово право заштићено је чл. 12 Универзалне конвенције о људским правима, чл. 8 Европске конвенције о људским правима и то као обавеза поштовања приватног живота, дома и преписке...” (Presuda VKS Rev 14012/2022).

Овај суд је, правилно ценећи претходне сукобе родитеља и добробит детета, нашао да у будућности треба заштитити најбољи интерес детета у дигиталној сфери тиме што ће се забранити оцу да објављује слике на Фејсбук налогу. Оно са чиме се не слажемо јесте да мајка, као носилац родитељског права, може самостално да одлучује о објављивању слика детета. Сматрамо да, у светлу сукоба

родитеља, нити један од њих не треба да има право да објављује слике на друштвеним мрежама, јер ће на тај начин заштита права и добробити детета бити потпуно осигурана.

ЗАКЉУЧАК

Sharenting као облик вршења родитељског права представља појаву савременог доба. *Sharenting* је искључиво везан за објављивање материјала о детету од стране родитеља, као и особа које су законски заступници детета, на друштвеним мрежама и Интернету.

Норме међународног права у овој области, посебно на нивоу ЕУ, имају виши ниво заштите у односу на норме домаћег права. У Србији нема конкретних норми које се односе на заштиту деце од објављивања садржаја о њима на друштвеним мрежама од стране родитеља. ПЗ има норме о заштити права детета и вршењу родитељског права општег карактера. ЗЈИМ има, такође, одредбе општег карактера које могу пружити заштиту деци, али у највећој мери, ако до објављивања садржаја долази од стране других особа, не и од родитеља. Судска пракса у овом сегменту породичних односа је оскудна и услед недостатка нормативних решења, представља значајан показатељ нивоа заштите права детета у дигиталној сфери, те последично може понудити извесне смернице и начела.

Објављивање фотографија деце на Интернету путем сервиса за друштвене мреже може да представља опасну активност које савесни родитељ треба да буде свестан. Имајући у виду то да малолетно дете, посебно до одређеног узраста (нпр. до 12 година), не може бити свесно свог дигиталног идентитета, родитељи јесу „чувари” тог идентитета, који се манифестује и кроз објављивање слика и материјала на друштвеним мрежама.

Иако правни систем треба да препозна, регулише и на крају реагује на кршење права детета у дигиталној сфери, дomet истог је услед константног развоја нових технологија и нових друштвених мрежа прилично ограничен. Критеријум за суд треба да буде да ли садржина објављених фотографија може или не може да нашкоди интелектуалном, емотивном или социјалном развоју детета. Превентивни приступ налаже да, услед покренутог поступка, суд забраном објављивања материјала и фотографија родитељима, онемогући да добробит детета буде угрожена. Такође, предлагемо

да центар за социјални рад у случају постојања сукоба родитеља, буде први државни орган који ће пре вођења судског поступка, упозорити родитеље да постоји угрожавање права и благостања детета у дигиталној сфери.

На самом крају овог рада поново подвлачимо ограничено деловање само правног поретка, наспрам друштвене (као и правно-политичке) регулације. Наиме, у оваквом напретку дигиталних садржаја и њиховом коришћењу од стране родитеља, деца ће у великом броју случајева бити онемогућена да имају делотворну (правну) заштиту од такве штетне праксе родитеља, те се друштвена (само)регулација намеће као трајно решење.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union [TFEU], OJ C 202, 7.6.2016, p. 1–388. https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:9e8d52e1-2c70-11e6-b497-01aa75ed71a1.0006.01/DOC_3&format=PDF.
- Fineman, Melanie. 2023. “Honey, I Monetized the Kids: Commercial Sharenting and Protecting the Rights of Consumers and the Internet’s Child Stars”. *Georgetown Law Journal* 111 (4): 847–890.
- Fortin, Jane. 2009. *Children’s Rights and the Developing Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gabriel, Paula. 2019. “The Protection of Personal Information Act 4 of 2013 and Children’s Right to Privacy in the Context of Social Media”. *Journal for Contemporary Roman-Dutch Law* 82 (4): 605–620.
- Gilmore, Stephen, Jonathan Herring, and Rebecca Probert. 2009. “Introduction: Parental Responsibility – Law, Issues and Themes”. In: *Responsible Parents and Parental Responsibility*, eds. Rebecca Probert, Stephen Gilmore and Jonathan Herring, 1–20. Oxford: Bloomsbury Publishing.
- Goshadze, Kakhaber. 2020. “Legal Implications of ‘Sharenting’”. *Law and World* 6 (15): 19–26. DOI: 10.36475/6.2.3.
- Haley, Keltie. 2020. “Sharenting and the (Potential) Right to Be Forgotten”. *Indiana Law Journal* 95 (3): 1005–1020.
- Janjić Komar, Marina, i Mirjana Obretković. 1996. *Prava deteta – prava čoveka*. Beograd: Dosije: Udruženje pravника Srbije za socijalno pravo.

- Johnston, Carolyn. 2020. "Sharing of Children's Health Data by Health Professionals and Parents – A Consideration of Legal Duties". *Indian Journal of Law and Technology* 16 (1): 48–70.
- Masson, Judith. 2000. "The Children Act 1989 and Young People: Dependence and Rights to Independence". In: *Children and the Law*, ed. Deborah Lockton, 1–12. London: Cavendish Publishing Limited.
- Porodični zakon [PZ], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 18/2005, 72/2011 – dr. zakon i 6/2015.
- Presuda Apelacionog suda u Kragujevcu [ASKG] Gž2 187/2022 od 19.5.2022. godine.
- Presuda Vrhovnog kasacionog suda [VKS] Rev 14012/2022 od 6.10.2022. godine.
- Probert, Rebecca. 2009. *Cretney and Probert's Family Law*. London: Sweet and Maxwell.
- Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation), OJ L 119, 4.5.2016, p. 1–88. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679>.
- The Charter of Fundamental Rights of the European Union [CFREU], OJ C 364, 18.12.2000, p. 1–22. https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
- Yates, Charlotte. 2023. "Influencing 'Kidfluencing': Protecting Children by Limiting the Right to Profit from 'Sharenting'". *Vanderbilt Journal of Entertainment & Technology Law* 25 (4): 845–870.
- Zakon o javnom informisanju i medijima [ZJIM], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 92/2023 i 51/2025.
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta [ZRKUNPD], „Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori”, br. 15/90 i „Službeni list SRJ – Međunarodni ugovori”, br. 4/96 i 2/97.

Uroš Novaković*

Faculty of Law, University of Belgrade

LEGAL REGULATION OF SHARENTING – THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Resume

The family as a social category is becoming increasingly susceptible to the influence of social networks, not only as a group, but also through individual members – primarily parents and children. Sharenting as a form of exercising parental rights is a phenomenon of modern times. Provisions on the protection of children from posting content on social networks are contained in the Law on Public Information and Media and the Family Law. In addition to the scarce legal regulation, domestic case law in this area is also lacking. The subject of the analysis was the judgment of the Court of Appeal in Kragujevac, which was also commented on by the Supreme Court of Cassation. Publishing photos of children on the Internet via social networking (sharenting) can be a dangerous activity that a conscientious parent should be aware of. Given that a minor child, especially up to a certain age (e.g., up to 12 years old), cannot be aware of his or her digital identity, parents are the guardians of that identity, which is also manifested through the publication of images and materials on social networks. Although the legal system should recognize, regulate and ultimately respond to violations of children's rights in the digital sphere, its scope is quite limited due to the constant development of new technologies and new social networks.

Keywords: child, child rights, social networks, sharenting, Internet

* E-mail address: uros.novakovic@ius.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0002-9749-7369.

** Овај рад је примљен 25. јула 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 29. августа 2025. године.

*Илија Гавриловић**

Београд

ИЗАЗОВИ У КОРИШЋЕЊУ ПОРТАЛА Е-УПРАВА И ЕЛЕКТРОНСКИХ УСЛУГА У СРБИЈИ**

Сажетак

Развој електронске управе (е-Управе) и електронских услуга у Републици Србији последњих 15 година у великом је замаху, а број корисника оваквог начина обављања административних послова сваке године је све већи. Подстицање електронске партиципације грађана у јавном и политичком животу добија све више на значају, нарочито због динамичног развоја информационо-комуникационих технологија и вештачке интелигенције. Због тога је циљ рада да проучи који су то главни изазови који онемогућавају веће коришћење електронских услуга међу грађанима и привредом, посебно уколико Србију упоредимо са лидером у овој области – Данском. Главна претпоставка је да су два највећа изазова већем коришћењу е-Управе и даље релативно низак ниво информатичке писмености становништва Србије, као и недостатак подршке корисницима. Ти изазови даље доводе до уверења да је административне послове лакше обавити уживо, у контакту са службеницима, него употребом интернета. Коришћењем квалитативне анализе садржаја

* Имејл адреса: gavril502323@student.fpn.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0005-1348-1792.

** Истраживање које је представљено у раду предвиђено је да буде један сегмент будуће докторске дисертације.

постојећих истраживања и монографија представимо главне изазове и поткрепити основну претпоставку, а затим коришћењем компаративне анализе упоредити изазове са Данском, као државом-узором у овој области, и представити како је данска администрација успела да реши наведене изазове.

Кључне речи: електронска управа, дигитализација, реформа јавне управе, е-Партиципација, е-Демократија

ТЕОРИЈСКИ КОНЦЕПТ И ТРЕНУТНО СТАЊЕ У ОБЛАСТИ Е-УПРАВЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Електронска управа (е-Управа) последњих деценија све више добија на значају, нарочито у контексту теорије Нове јавне управе (енг. *New Public Management*), па одређени аутори говоре о е-Управи као саставној димензији ове теорије у контексту њеног коришћења од стране влада држава широм света да би унапредили јавну управу (Sapru 2014, 313-314).

Крајем 1980-их и почетком 1990-их година прошлог века, првенствено у Сједињеним Америчким Државама (САД), нагли развој теорије Нове јавне управе, у контексту е-Управе, донекле се поклапа и са настанком Интернета и нових информационо-комуникационих технологија (ИКТ), што је уједно и срж е-Управе. Тако, на пример, неки аутори истичу да је реч о концепту (е-Управи) који омогућава да се ИКТ користи „у свим подручјима јавне управе и на основу којег се она трансформише и редефинише као јавна служба” (Milenković 2019, 201), али и истовремено истичући да се не ради о потпуно новој доктрини у теорији јавне управе, већ да се њоме означава само „промена технологије рада” захваљујући ИКТ-у (Milenković 2019, 201). Посматрајући људски и друштвени развој кроз векове, можемо се сложити са таквим ставом, јер, колико год да су револуционарне промене настајале током историје, већина њих је, суштински, означавала промену рада, производње и организације друштва, па тако и е-Управа. Појавом вештачке интелигенције (ВИ) друштво опет иде прогресивно, у смислу даље аутоматизације процеса рада и организације пословања, па чак и одређене сегменте е-Управе већ сада можемо сматрати заосталим у односу на ВИ.

Међутим, задржаћемо се на е-Управи, и истаћи оно што је важно и у чему се аутори слажу, а то је да је настанак и развој ИКТ-а подупрео демократске процесе у друштвима широм света, отварајући веће могућности за информисање и комуникацију између грађана и државне администрације (Ђорђевић 2023, 11), с једне стране, и подстицајући већу одговорност органа јавне управе кроз различите услуге које се пружају преко е-Управе, а преко којих грађани остварују и својеврсну контролу над органима, с друге стране (Milenković 2019, 207). За разлику од других облика друштвене партиципације, е-Управа грађанима омогућава једноставније учешће у друштвено-политичким процесима будући да је мање подложна контроли него други облици.

Тако се, на пример, електронске петиције могу осмислити за било коју врсту подршке или намену, али и релативно брзо добити подршку масе захваљујући огромној могућности да се информације о њој, употребом нових технологија и друштвених мрежа, рашире.

На трагу тог наглог развоја ИКТ-а, али и појаве ВИ, данас бројни аутори говоре о појму ко-продукције односно „активног укључивања грађана у рад ИТ апликација, у процес планирања и дизајнирања јавних услуга према њиховим потребама (енг. *services tailored by citizens' needs*), затим укључивања у процес производње и испоруке јавних услуга (персонализација услуга) и посебно у процес надгледања, вредновања и корекције услуга” (Fugini et al. 2016, 30 цитирано у: Ђорђевић 2023, 10). Другим речима, тежи се ка томе да грађани постану партнери државној и локалној администрацији у креирању јавних услуга на начин да оне одговарају њиховим потребама, а што је посебно важно са аспекта партиципативне демократије (Ђорђевић 2021, 111-114 цитирано у: Ђорђевић 2023, 10).

Тиме се стиче и јача поверења грађана у власт и институције, али и вера да грађани нису само пасивни посматрачи друштвених процеса, већ његови активни ствараоци. Додатно, управо је такав приступ и оријентисаност ка грађанима омогућио да дође до веће транспарентности у раду јавних институција и креирању јавних политика, чиме је омогућено „да све предности Нове јавне управе дођу до пуног изражаја” (Ђорђевић 2023, 11), а ко-продукција постане „темељ савремене демократије” (Ђорђевић 2023, 12). Још један аспект који се мора узети у обзир, када се говори о ко-продукцији, јесте да је укључивање грађана важно и због самог дизајна услуга као таквог – ако се услуге буду дизајнирале тако да задовољавају

нечије приватне интересе или интересе мање групе, а не друштва у целини и његових потреба, изгубиће и кориснике, а самим тим неће ни служити намени ради које су и креиране.

Владе многих држава света желеле су да искористе предност нових ИКТ-а како би унапредиле своје управе, побољшали ефикасност, транспарентност и исплативост (Sargu 2014, 313-314). Слично томе, многи аутори у употреби ИКТ виде кључну разлику и предност у односу на дотадашње приступе и реформе, а све у циљу бољег, лакшег и транспарентнијег укључивања грађана у друштвено-политичке процесе и унапређења јавних услуга (Luis Filipe 2023, 1). Другим речима, као што смо већ представили, е-Управа представља појам који обухвата различите облике политичке и друштвене партиципације грађана употребом ИКТ-а, „од онлајн портала за приступ информацијама од јавног значаја до дигиталних платформи за подношење пореских пријава (нпр. Данска) и електронског гласања (нпр. Бразил), што доприноси изградњи поверења између државе и грађана – кључног фактора за добро управљање” (Heeks 2001, 11 цитирано у: Luis Filipe 2023, 1). На том трагу, у теорији су се јавила два концепта пружања услуга – англоамерички, који фокус ставља на економске и социјалне аспекте пружања услуга, и европски, који поред економског и социјалног, отвара и питање политичког аспекта пружања услуга – фокус је на укључивању грађана у свакој од фаза креирања услуга, па је на том трагу и развијена поменута теорија ко-производње (Fugini et al. 2016, 32 цитирано у: Đorđević 2023, стр. 11).

Тиме се отвара и питање другог теоријског концепта који је уско повезан са е-Управом, а то је добро управљање, или добра владавина, под којим се мисли на „принципе који подстичу одговорност, транспарентност, партиципацију и владавину права у раду државних институција” (Elahi 2009, 1167-1180 цитирано у: Luis Filipe 2023, 1). Постоје и одређени аутори који истичу улогу доброг управљања и у, између осталог, смањењу бирократије, отклањању негативне слике о јавној управи и затворености према грађанима (Lucijetić 2012, 23).

Додатно, још један теоријски концепт који је посебно важан за обу област, јесте теорија електронске демократије (е-Демократије). Она је такође настала као концепт почетком 1990-их година, појавом и наглим развојем Интернета и ИКТ-а, са претпоставком да је Интернет сам по себи демократски и да омогућава масовно учешће

људи у креирању јавних политика кроз практиковање демократије употребом дигиталних медија (Jan A.G.M van Dijk 2012, 50-51). Сличан поглед на утицај Интернета и нових технологија, те промена које су настале његовом појавом, а које су довеле до неповратног трансформативног процеса, који је и данас у току, имао је и Мануел Кастел када је крајем 1990-их година развио теорију информационог друштва и информацијске револуције (Milenković 2019, 61).

Другим речима, појам и развој електронске управе неодвојиви су од развоја ИКТ-а и појаве нових облика учешћа грађана у друштвено-политичком животу, с једне стране, и, с друге стране, његов развој позитивно је утицао на поједностављење рада државних службеника (нпр. кроз креирање великих база података које олакшавају креирање политика заснованих на поузданим подацима (Paletti 2016, 145 цитирано у: Ђорђевић, 2023, 14), па је самим тим и проучавање ове теме од великог значаја за научну политиколошку заједницу. Томе у прилог говори и чињеница да сада већина аутора препознаје значај ИКТ-а у контексту реформе јавне управе будући да је, како истичу, „аутоматизација направила многе послове администрације објективнијим и расподелу ресурса поштенијом, јер се из овог процеса искључује дискреција којом су грађани могли бити неједнако третирани” (Thomann et al. 2018; de Boer and Raaphorst 2021, 2 цитирано у: Ђорђевић 2023, 15).

Развој електронске управе није почео у свим државама у исто време. САД су предњачиле у том погледу и биле међу првим државама света када су 2001. године успоставиле национални портал за електронске услуге и Канцеларију за развој е-управе (DESA-UN, 2024). Међутим, управо у том периоду започиње и систематско праћење развоја електронске управе од стране Уједињених нација (УН) кроз двогодишње извештаје о њеном развоју међу државама чланицама УН-а, па је могуће направити компарацију између држава и утврдити изазове са којима се суочавају, што је кључно за разумевање њиховог тренутног стања у овим областима, а посебно ради упознавања са напорима које чине како би те изазове решиле.

Због тога ће у раду велика пажња бити посвећена квантитативној анализи података прикупљених из различитих релевантних извора, првенствено оних који се односе на Републику Србију како би се поткрепила основна претпоставка – да главни изазов већем коришћењу електронских услуга, и генерално е-Управе, у Србији,

представља и даље низак ниво дигиталне писмености становништва и још увек недовољна подршка корисницима е-услуга.

Република Србија је реформу јавне управе започела пре неколико деценија, у склопу процеса европских интеграција, али убрзани развој и стратешки приступ е-Управи, чини се, добија на значају тек пре неких 8 година, када је тадашња кандидаткиња за председницу Владе Републике Србије Ана Брнабић, и каснија председница Владе, у свом експозеу посебну пажњу посветила области дигитализације, електронског пословања, е-Управе, означивши обе области и као главне приоритете будуће Владе (Ekspozite Ane Brnabić 2017, 82-95). Исте, 2017. године, дошло је и до институционалног уређења ове области оснивањем Канцеларије за информационе технологије и електронску управу (ИТЕ) које је задужена за „пројектовање, усклађивање, развој и функционисање система електронске управе”, као и за „развој и одржавање ресурса информационо-комуникационих технологија и инфраструктуре потребних за пружање услуга електронске управе” (Zakon o ministarstvima 2023, čl. 38a), док је Министарство државне управе и локалне самоуправе постало задужено за послове развоја електронске управе и припрему закона, прописа, стандарда и мера у области електронске управе (Zakon o ministarstvima 2023, čl. 11).

Од тада је прошло релативно доста времена, а Србија је остварила и неке запажене резултате на међународним индексима у овој области, о чему ће касније бити речи. Међутим, и даље постоје изазови који онемогућавају бржи напредак Србије у овој области и хватање корака са лидерима у овој области.

На пример, према последњем извештају Републичког завода за статистику који анализира употребу нових технологија – „Употреба информационо- комуникационих технологија у Републици Србији, 2024” - 90,3% становништва је користило интернет (Josipović i dr. 2024, 8) у последња три месеца (у Европској унији – ЕУ – у 2023. просек је био 91,5%; Eurostat, 2025), али је тек 25,8% популације користило интернет да би одштампали званичне обрасце са веб странице или апликације јавне администрације (Josipović i dr. 2024, 24) тј. како би остварили интеракцију са државним органима преко Интернета, што је за око 5% мање него 2022. године (Kovačević i dr. 2022, 7).

Занимљив податак из годишњег истраживања Европске статистичке агенције (Евростат) јесте и да је у Србији 50% интернет

корисника остварило контакт са државним органима, док је у ЕУ тај просек 70% (Eurostat 2025). У ЕУ је у претходних годину дана око 18% интернет корисника упутило захтев за добијање докумената или потврда од државних органа, док је у Србији тај проценат још нижи и износи 10% (Eurostat 2025), а можда још поразнији податак је да је тек нешто мање од 5% интернет корисника у Србији користило интернет за политичку или друштвену партиципацију (Eurostat 2025).

Додатно, Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Србији из 2011. године по први пут је обухватио и процену компјутерске писмености, под којом се подразумева „способност лица да користи основе рачунарске апликације у извршењу свакодневних задатака (на послу, у школи, код куће)” (Lakšević 2013, 19), односно процену да ли лица умеју да обрађују текст, израђују табеле, примају и шаљу електронску пошту, користе интернет (Lakšević 2013, 19), а што је обухваћено и наредним пописом становништва из 2022. године.

Упоредни приказ резултата Пописа из 2011. и 2022. године који се односе на компјутерску писменост показали су велики скок у проценту грађана који се сматрају „компјутерски писменим лицима” – са 34% (2011) на 46% (2022), а истовремено је повећан и проценат грађана који се сматрају „да делимично познају рад на рачунару” – са 15% (2011) на 30% (2022), док је, услед тога, дошло, до великог пада у проценту грађана који се сматрају „компјутерски неписменима” – са преко половине становништва Србије (51%; 2011), тај проценат сада износи 24% (2022; Kovačević 2023, 17). Ипак, то је и даље прилично значајан проценат грађана који су компјутерски неписмени, па су самим тим у ризику да остану потпуно ван текућег процеса дигитализације и користи које доносе нове технологије и електронске услуге. Додатан проблем представљају и регионалне разлике у Србији када је реч о компјутерској писмености, које је неопходно узети у обзир како би се добила шира слика – проценат „компјутерски писмених лица” већи од 50% забележен је само у Граду Београду (60%) и Јужнобачком округу (53%), док је у свим осталим окрузима Србије испод 50% (најнижи проценат забележен је у Браничевском округу и износи 31%, а сличан проценат забележен је и у Мачванском, Колубарском и Зајечарском округу од 34% становника (Kovačević 2023, 168).

Постоје и одређени показатељи који нам могу помоћи да упоредимо резултате Србије и Европске уније у погледу развоја дигиталних вештина, што је донекле слично оним што се подразумева под компјутерском писменошћу – подаци Еуростата говоре да просечно 57% мушкараца и 54% жена на нивоу ЕУ има развијене основне дигиталне вештине, док је тај проценат у Србији знатно нижи и износи 36% код мушкараца, односно 32% код жена (Eurostat 2025). У том контексту, треба узети у обзир да добар део становништва Србије чини старија популација (65+ година) којој употреба информационо-комуникационих технологија представља изазов, а нарочито уколико живи у руралним срединама, у којима је и инфраструктура недовољно развијена.

Електронске услуге треба да буду доступне свим грађанима без обзира на њихово порекло, националност, друштвени статус или инвалидитет. Због тога је неопходно да ствараоци електронских услуга посебну пажњу посвете томе да оне буду једноставне за употребу и разумљиве свакоме, без обзира на степен информатичке писмености. Оне треба да омогуће несметану комуникацију између привреде и владе (Grabner Omahna IT consulting 2025) – најбољи пример за то је услуга електронских јавних набавки (Grabner Omahna IT consulting 2025), која постоји у многим државама света, укључујући и Србију. Захваљујући транспарентном процесу и омогућавању доступности свих докумената, малој привреди омогућено је да се, под једнаким условима, такмичи са великом привредом (Grabner Omahna IT consulting 2025). Генерално, електронске услуге треба да, на крају процеса дигитализације јавне управе, доведу до тога да се замени традиционални начин пословања, заснован на папиру (Grabner Omahna IT consulting 2025) при томе штедећи време и новац, када је реч о корисницима, помажући очување животне средине (Grabner Omahna IT consulting 2025), а када је реч о користима службеника онда и подстичући њихову ефикасност, одговорност и транспарентност у раду.

С друге стране, постоје и изазови у њиховом коришћењу, о чему ће речи бити касније када детаљније буде анализирана ситуација у Србији, али треба истакнути да је једна компаративна анализа развоја е-Управа на нивоу свих држава чланица ЕУ 2019. године показала готово истоветне изазове: грађани нису довољно информисани о постојећим е-Услугама, постоји низак ниво развијених дигиталних вештина за њихово коришћење, обрада личних података грађана

ствара дозу страха код једног дела становништва и резервисаност за коришћење дигиталног начина решавања административних поступака (Floria et al. 2019, 4). Такви подаци говоре да грађани и даље интернет користе најчешће за забаву – онлајн куповину или коришћење друштвених мрежа (Фејсбук, Инстаграм, Тик-Ток), а не да би завршили неки административни поступак.

С друге стране, треба истаћи да је Србија озбиљнији развој е-Услуга започела тек након 2010. године, када су бројне државе Европске уније увелико напредовале на том плану. Почетак овог процеса можемо везати за јун 2010. године, када је покренут Портал еУправа, као јединствена национална платформа на којој ће државни и локални органи омогућавати грађанима и привреди своје е-Услуге. Када је портал покренут, на њега је било повезано 27 државних институција које су пружале нешто више од 50 услуга (RTS 2010). Портал је настао као резултат пројекта тадашњег Министарства за телекомуникације и информационо друштво, као и Републичког завода за информатику и интернет, основаног 2009. године. У том тренутку покретање овог портала је било заиста револуционарно, јер су корисницима по први пут на једном месту биле доступне и информације о бројним услугама и могућност да одређене поступке у потпуности или делимично реше „од куће”, без потребе одласка на шалтер институција. Такође, корисницима су били доступни различити обрасци за преузимање, који су, затим, могли да се електронски доставе надлежним институцијама, а у наредним годинама Портал ће бити унапређен кроз увођење слања обавештења корисницима путем СМС-а, интеграцијом са другим системима као што су електронско плаћање и електронско заказивање (ITE, n.d.).

Поред Портала еУправа, као главног и централног државног портала, у Србији је развијен и низ других платформи на којима се могу пронаћи електронске услуге од интереса за грађане и привреду. Како би се олакшала пријава на државне портале, успостављен је Портал за електронску идентификацију (Портал еИД) преко кога је могуће остварити пријаву на 11 државних портала по принципу *single sign on*¹, односно пријавом преко једног портала, добија

¹ *Single sign on* (енг.) – начин пријаве који кориснику омогућава да се путем јединствених приступних података пријављује на више различитих сајтова и портала.

се приступ на неколико, независних, али повезаних апликација. Конкретно, поред Портала еУправа, реч је о следећим порталима: Портал еПорези, Портал Локалне пореске администрације, Портал Агенције за привредне регистре, Мој есДневник, еЗдравље, Моја прва плата, еФактуре, Портал Фриленсери, еАграр, Портал Централног регистра обавезног социјалног осигурања, Портал Републичког фонда за пензијско и инвалидско осигурање.

Важно је истакнути да је до недавно већина ових портала имала сопствени начин регистрације (најчешће се захтевало поседовање квалификованог електронског сертификата неког од овлашћених сертификационих тела²), али је њиховим повезивањем са Порталом еИД поступак регистрације и пријаве олакшан и сада грађани на располагању имају пријаву на три начина – уз пријаву сертификатом, могуће је пријавити се и путем мобилне апликације Consent ID, односно корисничким именом и лозинком, што ће у каснијим редовима бити детаљније објашњено.

Поред ових главних портала, у Србији постоје још неки важни портали попут Портала јавних набавки (где заинтересована лица могу пронаћи документацију и информације о свему што подлеже процесу јавних набавки), Јединствени бирачки списак (где се могу пронаћи информације о бирачком месту), Портал правосуђа Србије (где се може пратити, између осталог, и статус судских предмета), Портал отворених података (где се могу пронаћи отворени подаци, односно подаци који се налазе у машински читљивом формату, а које објављују државне, покрајинске и локалне институције; такође, могуће је пронаћи и креативне примере употребе отворених података), ГеоСрбија (национална платформа геопросторних података) итд.

Велику улогу у транспарентнијем пословању државних органа има портал „е-Консултације“, успостављен крајем 2021. године, са циљем да се на једном месту објављују информације о јавним консултацијама и јавним расправама, као и радне верзије (предлози) прописа. Идеја је била да се на тај начин грађани и привреда стимулишу да учествују у процесима јавне расправе на транспарентан и једноставнији начин, кроз достављање предлога

² Овлашћена сертификациона тела за издавање квалификованог електронског сертификата у Републици Србији су: Пошта Србије, Министарство унутрашњих послова, Привредна комора Србије, Halcom, e-Smart Systems.

за измене и допуне прописа електронским путем, а да се, с друге стране, подржи транспарентност државних органа у укључивању заинтересованих страна у израду прописа и то у најранијој фази. Ипак, према истраживању Центра за европске политике поједине институције и даље не објављују све позиве или објављују материјал који не би требао да буде предмет Портала (Divljak i Mihajlović 2023, 2). Примера ради, када је реч о локалним самоуправама које су користиле овај Портал, премда нису у законској обавези да на њему објаве нацрте докумената из своје надлежности, свега три локалне самоуправе у Србији су до сада искористиле ову могућност – Град Београд, који је последњи пут пре 3 године објавио нацрт документа – Стратегија развоја Града Београда до 2027. године, затим Бечеј и Мали Зворник.

У току 2024. године Влада Републике Србије усвојила је и Уредбу о управљању и начину употребе Портала „е-Консултације” (Uredba o Portalu eKonsultacije 2024), којим се државним органима налаже обавеза да „благовремено и у потпуности на Порталу објављују све релевантне информације о консултацијама и јавним расправама које спроводе у оквиру своје надлежности” (Uredba o Portalu eKonsultacije 2024), док је покрајинским и локалним органима ова могућност остављена као опција.

Када је реч о електронским услугама, како се Портал еУправа развијао, тако је и њихов број бивао све већи, па данас их име преко 400, а које пружа око 60 институција (државних и локалних). У пружању електронских услуга највише предњачи Министарство унутрашњих послова (могућност електронског заказивања термина за издавање личних докумената, подношења и добијања електронским путем различитих сагласности) које је омогућило и електронско генерисање уплатнице и плаћање такси за све услуге које пружа, као и Министарство државне управе и локалне самоуправе које је омогућило електронско добијање извода из матичних књига рођених/умрлих/венчаних, као и уверења о држављанству.

Можда највећа вредност Портала еУправа јесте што је грађанима омогућено да остваре једноставан и лак увид у сопствене податке које о њима воде државни органи и институције и да, уколико уче неке нетачне податке, означе и електронски пријаве надлежној институцији која се стара о евиденцији. Слично томе, сваки регистровани корисник Портала еУправа на располагању има и своје

јединствено електронско сандуче (е-Сандуче), преко којег органи јавне управе, попут, на пример Пореске управе, достављају решења и друга документа. Још једна институција која има веома развијене електронске услуге у Србији је Републички геодетски завод, који грађанима нуди електронски приступ подацима о непокретности, подношење захтева за упис у катастар непокретности, електронско плаћање такси, као и Катастарски аларм – моментално обавештење власника непокретности о свим активностима или захтевима који се подносе, како би се спречиле евентуалне злоупотребе.

ИЗАЗОВИ У КОРИШЋЕЊУ ЕЛЕКТРОНСКИХ УСЛУГА И ПОРТАЛА Е-УПРАВА

Највеће промене на Порталу еУправа догодиће се непосредно пре почетка пандемије вируса *Covid-19*, што ће се показати као велика предност касније када пандемија буде у пуном јеку. Те, 2020. године, Портал еУправа је по први пут редизајниран са идејом да буде једноставнији за коришћење (уз могућност да се покрене на мобилном телефону и таблети), а уведен је и лакши начин пријаве на Портал еУправа путем мобилног телефона, односно путем мобилне апликације Consent ID којом грађани потврђују свој идентитет приликом регистрације/пријаве на Портал.³

До тог тренутка грађани су могли да се пријаве на Портал еУправа само креирањем корисничког имена и лозинке (тзв. основни ниво поузданости, због могућности злоупотребе) и квалификованим електронским сертификатом (тзв. висок ниво поузданости).

Међутим, то је представљао велики изазов корисницима из два разлога: први, корисници који су се регистровали на Портал корисничким имејлом и лозинком нису имали могућност приступа свим подацима и услуга што је сасвим логично са стране безбедности података, а други, корисници који су се пријављивали путем квалификованог електронског сертификата, неретко су имали техничких проблема око инсталације више напредних софтвера и апликација за читавање личне карте/сертификата, што

³ Реч је о двофакторској идентификацији, односно напредном и сигурнијем начину пријаве на одређени портал/апликацију, у овом случају Портал еУправа, где корисник мора да прође кроз два начина верификације своје пријаве.

је био проблем и за кориснике са високим нивоом информатичке писмености, будући да апликације нису биле компатибилне са свим софтверским програмима, а камоли за кориснике са ниским нивоом (поготово за старију популацију). Уз то, очекивало се и претпостављало да корисници знају сами да инсталирају софтвере и читаач личне карте, што је било мало вероватно, па је и број корисника Портала у том периоду био релативно мали – 980.000 корисника или тек 14% популације у Србији (MDULS, 2020), али се веровало да би олакшана пријава могла да помогне у повећању броја корисника, што ће се показати као исправно – данас број корисника Портала износи преко 2,6 милиона.

Како би популаризовала овај начин верификације идентитета, Канцеларија за ИТ и еУправу је прво препознала овај начин пријаве као пријаву са високим нивоом поузданости, изједначивши га са квалификованим електронским сертификатом, а од 2022. године грађанима је омогућила и бесплатно добијање квалификованог електронског сертификата у облаку (енг. *cloud*) за потписивање докумената.

Редизајн Портала омогућио је и његово коришћење на таблет уређајима и мобилном телефону по први пут, али ни до данас није превазиђено питање прегледности у тим ситуацијама – наиме, иако је технички омогућен приступ Порталу са наведених уређаја, преглед и кориснички изглед апликације и даље нису у довољној мери прилагођени потребама корисника који му приступају путем тих уређаја.

Пандемија ће показати велики значај и улогу Портала еУправа, али и његово одлично функционисање. Наиме, када је почетком 2021. године започела вакцинација становништва у Србији, грађани су свој термин заказивали путем Портала еУправа, а преко њега су могли да добију и тзв. „ЕУ Зелени сертификат” о успешно извршеној вакцинацији. Увидевши велику популарност наведених услуга, држава је убрзо омогућила и електронско заказивање термина за вакцинацију против сезонског грипа, али и заказивање за PCR тестирање (уз добијање обавештења када тест буде готов, такође електронски). Тиме су готово сви „поступци”, који су били везани за COVID-19, у потпуности дигитализовани, остварујући свој главни циљ – грађани више нису имали потребу да лично долазе у здравствене установе и да чекају на шалтерима ради остваривања одређених захтева, што је било од посебне важности у околностима изазваних пандемијом.

У којој мери су грађани били задовољни е-Услугама везаним за COVID-19 и генерално колико су прихватили електронски начин пословања са државом, говоре и подаци једног истраживања које је маркетиншка агенција „ИПСОС” из Београда урадила на захтев Националне алијансе за локални економски развој (НАЛЕД), у априлу 2021. године на узорку од 1025 лица.

Истраживање је показало да је 57% грађана упознато са е-Услугама, док, с друге стране, 42% мало или нимало зна о е-Услугама, а постоји разлика и у старосној доби – грађани старости до 49 година су далеко више упознати него старији суграђани (NALED 2021), чиме се још једном потврђује тврдња да је коришћење е-Услуга изазовније за старију популацију.

Ипак, када је реч о задовољству е-Услугама огромна већина грађана је задовољна – 8 од 10 грађана исказивали су задовољство њима (NALED 2021). То су охрабрујући подаци, али истраживање је показало да огромна већина грађана – 7 од 10 грађана – и даље административне поступке обаља лично, путем одласка на шалтере институција, а преко интернета тек 14% (NALED 2021). Разлог зашто је то тако јесте уверење да ће, парадоксално, лични одлазак на шалтер институције пре убрзати решавање тог поступка, него уколико се он обави електронским путем. Томе у прилог говоре и подаци истог истраживања везаних за коришћење Портала еУправа међу грађанима: 39% грађана је одговорило да је регистровано на Портал еУправа и да користи е-Услуге, 5% је истакло да су регистровани, али да нису користили Портал еУправа, док, с друге стране, 39% грађана је истакло да нису регистровани на Портал еУправа и да немају намеру да то учине (насупротив 15% које је истакло да нису регистровани, али да имају намеру да то учине у будућности; NALED 2021).

Када је реч о разлозима због којих грађани не користе Портал, посебно се издвајају три разлога: „лакше ми је да то урадим лично” (37%), „не користим компјутер” (26%), „превише компликовано” (23%; NALED 2021). Другим речима, још једном се потврђује правило, поред генерално уврежених традиционалних пракси, да мањак дигиталне писмености, код скоро 50% испитаника, представља кључан изазов зашто не користе Портал. Ово посебно добија на значају, с обзиром да је истраживање показало да грађани старији од 50 година, са основним образовањем и из руралних средина, чешће истичу да немају потребу да користе Портал еУправа (NALED 2021).

Постоје још неки подаци из истраживања који говоре у прилог томе да је већина грађана задовољна постојећим е-Услугама и Порталом еУправа, али да би им значило постојање корисничке подршке приликом коришћења. Тренутно, на Порталу постоји само могућност попуњавања контакт форме, али и даље не постоји контакт центар, који би, вероватно, у великој мери помогао грађанима који имају слабије развијене компјутерске вештине.

Према истом истраживању, готово 80% грађана је истакло да не зна коју нову е-Услугу би требало додати на Портал еУправа, али су, с друге стране, истакли велики значај увођења нових облика корисничке подршке приликом његовог коришћења (NALED 2021). Тачније, грађани који су активни корисници портала истакли су да би значила јаснија упутства на Порталу (нпр. видео инструкције), интернет страница или портал где би се могло поставити питање, као и кориснички контакт центар (NALED 2021). Иако су ово подаци прикупљени током пролећа 2021. године, није дошло до значајнијих промена – на Порталу еУправа не постоје видео инструкције, као ни контакт центар, али постоји контакт форма преко које је могуће пријавити проблем или поставити питање.

Одсуство подршке у коришћењу портала и електронских услуга, свакако, чини да и даље знатан део популације мисли да је лакше поступке завршити лично, на шалтеру институције, јер ту могу директно добити све информације које су им потребне у реалном времену. То је, нажалост, пракса коју не би требало неговати, јер, потпуно супротно, е-Услуге су ту да замене потребу одласка на шалтер и да грађанима омогуће да, прво, на интернету пронађу све неопходне информације, што је и основни ниво дигитализације, а затим да барем део или цео поступак заврше на електронски начин.

ПРЕПОРУКЕ ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ ПОСТОЈЕЋИХ ИЗАЗОВА И ПРИМЕР ДАНСКЕ У ДИГИТАЛНОГ ТРАНСФОРМАЦИЈИ

Како би се наведени изазови превазишли, неопходно је, пре свега, унапредити сам Портал еУправа увођењем нових облика корисничке подршке, попут контакт центра, и унапређењем постојећег облика подршке – чет-бота (енг. *chat bot*; тзв. еУправа асистент).

Данас је постојање чет-ботова достигло врхунац у свету, захваљујући развоју и константном унапређењу светски познатих „дигиталних асистената” *ChatGPT*, *Copilot*, *Gemini*, те је неопходно да Канцеларија за ИТ и еУправу, која је власник и уредник садржаја портала, знатно унапреди функционалност чет-бота, тако да пређе са основног пружања информација на активно вођење корисника кроз читав поступак – од иницијалног информисања до успешног покретања и окончања административних поступака. Тиме би чет-бот постао прави дигитални асистент, у служби доступније и инклузивније еУправе. Посебно је важно унапредити чет-бот у одсуству видео упутства на Порталу, који би сигурно помогли грађанима који имају потешкоћа са коришћењем нових технологија. Унапређењем чет-бота Портала еУправа смањио би се и притисак на запослене у Канцеларији за ИТ и еУправу да одговарају на упите које добијају преко контакт форме.

Поред тога, потребно је да државни и локални органи раде на промовисању постојећих шалтера у локалним самоуправама и поштама где грађани могу да добију параметре за пријаву на Портал еУправа путем мобилне апликације *Consent ID*, као најједноставнијег начина пријаве и истовремено веома поузданог. На тај начин превазишли би се изазови око инсталације софтвера приликом пријаве квалификованим електронским сертификатом. То се може спровести организацијом различитих информативних и едукативних активности у градовима и општинама Србије, које би биле намењене широј популацији. У прошлости су спровођене сличне кампање – „Дигитална експедиција”/„Дигитални караван”, како би се популаризовале електронске услуге.

На крају, требало би радити на развоју дигиталних вештина становништва, нарочито старије популације. Свакако, не би требало очекивати да сви грађани Србије постану е-Грађани, нити се то може законски прописати и применити, али би требало радити на томе да број е-Грађана буде далеко виши него што је тренутно како би Србија могла да испрати развој ове области који се готово свакодневно дешава.

Један од добрих примера јесте, горе споменута, „Дигитална експедиција” коју је спровела Канцеларија за ИТ и еУправу током 2023. године, у оквиру које је посетила неколико десетина градова у Србији са циљем промовисања Портала еУправа, е-Услуга, али ради образовања старије популације за њихово коришћење (ИТЕ 2023).

Тако је, у оквиру споменуте експедиције, постојао посебан кутак за едукацију старијих суграђана и који је био нарочито посећен. У неким градовима, попут Бора, старији суграђани су били веома заинтересовани, па су и након завршетка експедиције, настављени курсеви из области нових технологија (ITE 2023).

То је веома добар пример трансфера знања између грађана Србије, и то потпуно бесплатан који изискује само добру вољу младих и жељу за стицањем знања старијих. У готово свим општинама и градовима Србије постоје различити простори (домови културе, канцеларије за младе и сале градских/општинских управа) у којима би такве активности могле да се спроводе.

Добар пример како се постижу високи резултати у овој области јесте Данска, која је дуги низ година прворангирана на Индексу развоја е-Управе Уједињених нација. Данска је свој дигитални развој започела још пре 25 година, када је 1999. године данско Министарство за истраживање и информационе технологије усвојило извештај под називом „Дигитална Данска: Од информационог друштва до мрежног друштва” у коме су дефинисали три кључна циља која су намерили да остваре до 2003. године: „целоживотно учење (омогућавање грађанима целоживотног учења путем мрежног друштва), дигитална администрација (пружање најефикаснијих и најбољих услуга грађанима у односу на све остале нордијске државе) и интернет иницијативе (учеšће у демократским процесима одлучивања треба да буде омогућено и новим интернет услугама)” (Queue-it 2023).

Данским властима грађани су били у фокусу. Пре свега, радили су на образовању и дигиталном описмењавању грађана, затим на развоју електронских услуга и, на крају, повезивању тог процеса са демократском партиципацијом грађана чиме су направили „не само политичке промене ’одозго надоле’, већ и културне промене усмерене на грађане” (Queue-it 2023).

Од почетка 2000-их година Данска је убрзано радила на дигитализацији јавних услуга, па је већ 2001. године увела електронски потпис, 2004. године тзв. *NemKonto*, односно класични банковни рачун грађана, али који је повезан са јединственим бројем грађана, те други банковни подаци нису доступни властима (Queue-it 2023), а 2007. године основан је портал е-грађанин *Borger.dk* (на коме грађани могу електронски започети и завршити било који животни догађај – од рођења детета, преко студирања и

запослења, па до одласка у пензију; функционише по принципу *one-stop shop*⁴), успостављена је услуга електронске идентификације *NemID* и успостављено је јединствено електронско сандуче, као најпоузданији начин преко кога грађани добијају решења и друга документа од државних органа у електронском облику.

Да су грађани кључ свега, говори податак је број е-Грађана у Данској чак 95% (Queue-it 2023) највише у целој Европској унији, те да су власти у потпуности усредсређене на унапређење електронских услуга на основу задовољства корисника што се огледа у великом броју мобилних апликација за грађане (Queue-it 2023). Тако, на пример, постоји мобилна апликација за возачке дозволе, те је довољно скенирати QR код како би се видели подаци, али постоји и опција обавештења о истицању дозволе (Queue-it 2023).

Стиче се утисак да у Данској постоји један позитиван круг – држава је направила електронске услуге и дигитализовала практично све сфере живота, грађани у масовној мери користе те услуге, а оне се константно унапређују на основу корисничког искуства. Висок проценат е-грађана најчешће се објашњава тиме што су услуге које им се пружају „функционалне, поуздане, употребљиве и задовољавајуће” (Queue-it 2023).

Иако већина наведених ствари постоји и у Србији (Портал еИД, Портал еУправа, е-Сандуче, електронски потпис, еЗдравље апликација и друго), изазови који су представљени у овом раду утичу да електронски начин пословања и коришћења е-Услуга од стране грађана не буде у тој мери заступљен као у Данској. С друге стране, Данска је свој стратешки приступ у овој области одредила још 1990-их година, док се у Србији систематичнији приступ у овој области догодио тек средином 2010-их. Заостатак је очигледан и биће потребно још много активности како грађани не би били инертни када је реч о е-Услугама.

За крај, важно је споменути и неке међународне индексе који прате развој е-Управе, попут раније споменутог Индекса развоја е-Управе Уједињених нација. Према последњем извештају, резултатима из 2024. године, и Србија и Данска су оцењене као државе са веома високим индексом развоја е-Управе, али уз важну

⁴ *One stop shop* (енг.) – принцип који означава да је на једном месту, апликацији или порталу, могуће истовремено покренути или завршити више административних поступака које пружају различити органи јавне управе.

разлику – Данска се налази на 1. месту листе, а Србија на 39. месту (DESA – UN 2024). С друге стране, када је реч о резултатима индекса е-Партиципације, Србија је направила огроман скок и сада се налази на 19. месту у свету (скок од чак 22 места у односу на 2020. годину), док је Данска на 2. месту (DESA – UN 2025).

Иако резултати указују на значајну разлику између Србије и Данске у овој области и тиме потврђују да Србија заостаје за лидерима у овој области, важно је нагласити да је Србија у периоду од 2020. до 2022. године остварила изузетан напредак, што је и препознато у самом извештају:

„Побољшани ранг е-Управе Србије може се делимично приписати владиној посвећености остваривању Програма развоја е-Управе Републике Србије за период 2020-2022. године и Акционог план за његово спровођење. Иако још увек постоје делови популације који никада нису користили интернет или рачунар, забележен је значајан напредак у области јавне управе. Према владином истраживању, само 4% запослених у јавном сектору (600 од 15.200) не поседују основне компјутерске вештине. Већина институција (14 од 21) користи Портал еУправа за пружање информација и услуга и Влада је посвећена улагању у побољшање пружања дигиталних услуга. Тренутно само 35% од 1.700 јавних услуга доступне су у електронском облику, иако скоро све јавне институције (19 од 21) имају дата центре (чувају податке у дата центру, прим. аут), а већина (13) има развијену интерну политику информационе безбедности (заштите својих система, прим.аут)“ (DESA – UN 2022, 73).

ЗАКЉУЧАК

У Србији је у последњих 15 година забележен велики развој електронске управе, не само на институционалном и регулаторном плану, већ и, оно што је за грађане најважније, кроз успостављање централног националног портала за електронске услуге – Портала еУправа, али и бројних других портала и електронских услуга. Тиме је свакодневни живот људи у многоне промењен, а грађанима је остављена могућност да одређен број административних поступака покрену и заврше на електронски начин. Ипак, и поред постигнутог развоја е-Управе, грађани се и даље суочавају са различитим изазовима приликом њиховог коришћења, при чему се издвајају два: недостатак подршке у коришћењу услуга и недовољни ниво

дигиталне писмености који чини да се грађанима е-Услуге чине комплексним и тешким за коришћење. То, донекле, доводи до распрострањеног уверења да је лакше обавити административне поступке физичким одласком на шалтер органа, где се може потражити помоћ службеника у датом тренутку, него електронски. Упоредна пракса из земаља ЕУ показала је сличне изазове, али позитивни примери најразвијенијих држава у домену е-Управе, попут светског лидера Данске, говоре колико је важно укључивање грађана, дигитално описмењавање популације и константно унапређење услуга на основу корисничког искуства како би грађани прихватили процес дигиталне трансформације као свој, а не као нешто што се одвија одвојено од њихових потреба и живота. Такође, стратешки план развоја ове области је битан фактор успеха, посебно приликом укључивања грађана и развоја нових е-услуга.

За унапређење стања у Србији неопходно је спровести одређене мере, а пре свега унапређење постојећих облика корисничке подршке на Порталу еУправа (контакт форма, дигитални асистент) и увођење нових (контакт центра). Поред тога, веома је важно радити на унапређењу дигиталних вештина старијих становника и то кроз одржавање радионица у којима би млади обучавали старије суграђане, али и промоцију постојећих е-Услуга кроз различите информативне дане широм Србије.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Department of Economic and Social Affairs of the United Nations United* [DESA-UN]. 2022. "Nations e-Government Survey 2022: The Future of Digital Government". Poslednji pristup 26. jun 2025. godine. UN E-Government Survey 2022 | DESA Publications.
- Department of Economic and Social Affairs of the United Nations* [DESA-UN]. 2024. "United Nations e-Government Survey 2024: Accelerating Digital Transformation for Sustainable Development". Poslednji pristup 26. jun 2025. godine. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2024>.
- Department of Economic and Social Affairs of the United Nations United* [DESA-UN]. 2025. "UN e-Government Survey 2024: Serbia, Department of Economic and Social Affairs of the United Nations". Poslednji pristup 26. jun 2025. godine. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Data/Country-Information/id/151-Serbia>

- Divljak Milica i Vladimir Mihajlović. 2023. *Portal e-Konsultacije: novi instrument, neiskorišćene prilike*. Beograd: Centar za evropske politike, Beograd.
- Dorđević, Snežana. 2023. „Primena IT-a u javnom sektoru od strane lokalnih vlasti – koristi i izazovi”. *Srpska politička misao* 81 (3): 07-27. DOI: 10.5937/spm81-45234
- Eurostat. n.d. “Digital Economy and Society – Households and Individuals Statistics: Tables and Figures”. Poslednji pristup 05. jun 2025. godine. https://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php?title=Digital_economy_and_society_statistics_-_households_and_individuals#Use_of_e-government
- Floria, Andrea, Burcea Stefan and Corina Folescu. 2019. *Challenges encountered in the use of electronic services in the public administration from EU Member States*, Craiova: SC ACZ Consulting SRL
- Grabner Omahna IT consulting. 2025. “What is e-Government and why it is important?” Poslednji pristup 30. jul 2025. godine. <https://www.ao-itc.de/what-is-e-government-and-why-it-is-important/>
- Josipović, Branko, Vladimir Šutić, Uroš Rajčević i Ivana Mineva [Josipović i dr.]. 2024. *Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2024*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Kancelarija za informacione tehnologije i elektronsku upravu [ITE]. n.d. „Kako je realizovan projekat ‘Razvoj i unapređenje Portala e-Uprava’”. Poslednji pristup 14. jul 2025. godine. <https://arhiva.ite.gov.rs/projekti-portal-e-uprava.php>
- Kancelarija za informacione tehnologije i elektronsku upravu [ITE]. 2023. „Karavan „Digitalna ekspedicija” ponovo kreće na putovanje kroz Srbiju”. 8. april 2023. godine. Poslednji pristup 28. jul 2025. godine. <https://www.mit.gov.rs/vest/sr/1859/karavan-digitalna-ekspedicija-ponovo-krece-na-putovanje-kroz-srbiju.php>
- Kovačević Miladin, prir. 2023. *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2022. u Republici Srbiji – Škola sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Kovačević Miladin, Vladimir Šutić, Uroš Rajčević i Ivana Mineva. [Kovačević i dr, 2022]. 2022. *Upotreba informaciono – komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji, 2022*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Lakčević Snežana i dr, ur. 2013. *Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji – Škola sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*, Beograd: Republički zavod za statistiku.

- Lucijetić, Rosana. 2012. „Dobro upravljanje”. *Techne*. Vol. 13, 23-25. ISSN 1333-2643.
- Milenković, Dejan. 2019. *Savremene teorije i moderna uprava*. Beograd: Čigoja štampa i Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Ministarstvo državne uprave i lokalne samouprave* [MDULS]. 2020. „Novi Portal e-Uprava dostupan građanima Srbije.” 03. februar 2020. godine. <https://mduls.gov.rs/reforma-javne-uprave-u-srbiji/aktuelnosti/novi-portal-euprava-dostupan-gradjanima-srbije/?script=lat>
- Nacionalna alijansa za lokalni ekonomski razvoj [NALED]. 2021. „Istraživanje stavova građana o e-Uslugama”. <https://lei.rs/stranice/publikacije>
- Queue-it. 2023. “How Denmark became a global leader in digital government”. <https://queue-it.com/blog/government-digital-transformation-denmark/>
- Radio-televizija Srbije [RTS]. 2010. „Отворен Интернет портал 'е-управа'”. 11. jun 2010. <https://www.rts.rs/lat/vesti/drustvo/722240/otvoren-internet-portal-e-uprava.html>
- Rodrigues Martins, Luis Filipe. 2023. “Good Governance and e-Governance: A Symbiotic Dance”. Master Thesis. Univeristy of Jönköping: Applied Economics and Data Analysis.
- Sapru, R.K. and Yudhishtira Sapru, 2014. “Good Governance through e-Governance with special reference to India”. *Indian Journal of Public Administration*. Vol. 60, No. 2, April – June, 313-331. DOI: 10.1177/0019556120140208
- Uredba o upravljanju i načinu upotrebe Portala „e-Konsultacije”, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 75/2024. <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/odluka/2024/75/2/reg>.
- Van Dijk, A.G.M. Jan. 2012. “Digital Democracy: Vision and Reality”. *Public Administration in the Information Age: Revisited*. Vol. 19, pp. 49-62. DOI:10.3233/978-1-61499-137-3-49
- Vlada Republike Srbije, Program Vlade Republike Srbije kandidata za predsednika Vlade Ane Brnabić, 28. jun 2017. godine. Poslednji pristup 27. jul 2025. godine. https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/eksponde-mandatarke-ane-brnabic280617_cyr.pdf
- Zakon o ministarstvima, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 128/2020, 116/2022, 92/2023. Poslednji pristup 27. jul 2025. godine. <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/skupstina/zakon/2020/128/1/reg>

Ilija Gavrilović*

Belgrade

CHALLENGES IN THE USE OF THE E-GOVERNMENT PORTAL AND ELECTRONIC SERVICES IN SERBIA**

Resume

Over the past 15 years, Serbia has made significant progress in the field of digitalization and the development of electronic services. A national e-services portal – the eGovernment Portal (*Портал еУправа*) – has been established, along with numerous other electronic portals (such as the e-Taxes Portal, e-Invoices, Local Tax Administration, etc.), and various e-services (for example, electronic payment of fees and charges under the jurisdiction of the Ministry of the Interior).

During the same period, there has been a significant increase in the number of eCitizens – citizens who use the eGovernment Portal – and now more than one-third of Serbia's population can be considered eCitizens. This progress has also been recognized by relevant international organizations, such as the United Nations, which in 2022 ranked Serbia among the countries with a very high level of eGovernment development and a very high level of eParticipation on its e-Government Development Index (EGDI).

However, Serbia still faces key challenges that prevent a larger number of citizens from becoming eCitizens. This, in turn, limits broader electronic civic participation and the possibility of greater involvement in public and political life through new technologies and digital services.

* E-mail address: gavril502323@student.fpn.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0005-1348-1792.

** The research presented in the paper is intended to be a segment of a future doctoral dissertation.

Two main challenges stand out: low levels of digital literacy among Serbian citizens, especially when compared to EU member states – and particularly Denmark, which is a global leader in this field, and lack of user support in navigating and using e-services, along with an overall lack of promotion and awareness regarding the benefits of this mode of service delivery. As a result, many people still perceive it as easier to complete tasks in person rather than through digital platforms. This perception threatens Serbia's ability to keep pace with modern trends in Europe and other developed countries moving toward fully digital public services, and may affect its competitiveness in this domain

To overcome these barriers, it is essential that citizens are not passive observers of changes in the ICT world. Instead, efforts must be made to educate and improve their digital skills. This would be the first part of the solution. The second part lies in the hands of the state, which is expected to play a proactive role by promoting digital literacy, increasing public awareness of e-services, and providing better user support mechanisms.

Keywords: e-Government, Digitalization, Public Administration Reform, e-Participation, e-Democracy

*** Овај рад је примљен 30. јула 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 29. августа 2025. године.

**ИНТЕРЕСИ И СТРАХ КАО КЉУЧНИ ДРУШТВЕНИ И
(СПОЉНО)ПОЛИТИЧКИ ЧИНИОЦИ ДАНАС**

91

Зоран Д. Недељковић, Андреј А. Семенов

СТРАХ И МОРАЛНА ПАНИКА
У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ

105

Данијела Николић

АМЕРИЧКО-РУСКИ ОДНОСИ: БАЛАНСИРАЊЕ
ИНТЕРЕСА И СТРАХОВА

Зоран Д. Недељковић*

*Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски факултет*

Андреј А. Семенов**

*Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски факултет*

СТРАХ И МОРАЛНА ПАНИКА У ПОСТМОДЕРНОМ ДРУШТВУ***

Сажетак

У овом раду аутора, на основу одговарајуће литературе приступило се тумачењу појмова страха и моралне панике користећи се упоредно историјском и херменеутичком методом. Страх је анализиран као осећање, али и као средство манипулације масама владајућих елита. Индивидуални страх појединаца приказан је као узрок настанка моралне панике, која, са друге стране, као колективни страх, интензивира поспешивање страха „слободног” грађанина у постмодерним друштвима. Путем масовних медија, информационих и телекомуникационих мрежа, појединац не може тако неосетно да избегне судбину стигматизиране особе, дежурног кривца за постојећу кризу у друштву.

* Имејл адреса: zoran.nedeljkovic@pr.ac.rs; ORCID: 0000-0002-5071-8892.

** Имејл адреса: andrej.semenov@pr.ac.rs; ORCID: 0000-0002-8493-7209.

*** Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-136/2025-03/200184).

У ратним сукобима који су у двадесет првом веку све учесталији, хумане вредности као да су скрајнуте попут фусноте у тексту – тешко читљиве за јавно мњење. Страх од смрти као прастрah, страх свих страхова, претворио се у страх од човека који ратује, трансформисао се у моралну панику, и на крају што је поражавајуће по људску врсту, у страх од самог човека.

Кључне речи: страх, морална паника, постмодерно друштво, рат, елита маса, медији

УВОД

Доба у којем живимо различито се именује: неки социолози га називају касном модерном (Гиденс) (*Giddens*), други постмодерном (Лиотар) (*Lyotard*), друштвом симулакрума и симулације (Бодријар) (*Baudrillard*), ризичним друштвом (Бек) (*Beck*), ликвидним друштвом (Бауман) (*Bauman*), друштвом контроле (Делез, Фуко) (*Deleuze, Foucault*), потрошачким друштвом (Рицер) (*Ritzer*), неолибералним друштвом хабитуса (Бурдије) (*Bourdieu*) или информационим друштвом (Кастелс) (*Castells*). Свако од наведених аутора, из свог теоријског угла посматра социјалне појаве, и именује их у складу са начином на који проучава друштвену стварност. Глобално друштво двадесет првог века попримило је неразрешене конфликте широм планете од генерација из прошлог века: Први (1914-1918) и Други светски рат (1939-1945), Хладни рат (1946-1991), као и више од двеста педесет ратова и оружаних сукоба различитог интензитета. Протекло је два миленијума од пропасти старогрчке цивилизације, али њена три бога – Фобос (страх) и Деимос (паника), који су пратили свог оца Ареса (рат) у ратним походима, као да су још увек живи, иако се цео Олимп срушио попут стубова и скулптура на слици неког метафизичког сликара. Данашњи руско-украјински рат и ескалација сукоба Израела и Хамаса у појасу Газе, која се проширила и на Иран, прете да промене цивилизацијску слику у овим деловима света. Ратна грозница захватила је и Судан, Сомалију, Етиопију, ДР Конго, Блиски исток, као и Мјанмар. Међу полемолозима, након великих таласа глобализације, усталило се мишљење да у постхладноратовском периоду не може бити говора о рату, већ само о оружаним сукобима. Ипак мноштво временски

и просторно усклађених сукоба у духу Клаузевицове (*Clausewitz*) изреке да „рат није ништа друго до наставак политичких односа другим средствима”, демантују такво гледиште. У свеопштем метежу противречних информација, људски фактор је скрајнут, као да се заборавило да је са обе стране сукоба заједничка жртва – човек. Читаве „војске” миграната преплавиле су границе земаља у којима нема ратних дешавања. Тодоров (*Todorov*) пише *Страх од варвара* (*La Peur des barbares: au-delà du choc des civilisations*, 2008), Хантингтон (*Huntington*) исцртава цивилизацијске границе у складу са културним разликама националних ентитета на геополитичкој карти света (Huntington 2000), док Ападурaj (*Appadurai*) објављује *Страх од малих бројева* (*Fear of Small Numbers: An Essay on the Geography of Anger*, 2006), како би објаснио хоризонталну друштвену покретљивост, условљену напуштањем миграната из матичне земље, попут мрава којима је растурен мравињак. Страх од трећег светског рата постаје велики егзистенцијални проблем данашњег човека. Рат све више постаје гранична ситуација у коју појединац бива насилно увучен. Из уже перспективе, он изазива страх који постаје преовлађујући део индивидуалног хабитуса, из шире перспективе изазива моралну панику међу домицилним становништвом, које са неповерењем гледа у своје нове суседе – имигранте. Иако је рат као друштвена појава један од најважнијих узрока ширења страха и моралне панике, не могу се занемарити ни други чиниоци који својим акумулирајућим дејством утичу на друштвене односе у мирнодопским условима живота, као што су хипи покрет, феминизам, антирасистички покрети, LGBT покрет и други друштвени покрети, као и појава насиља и криминала у међуљудским односима. Отуда и проблем овог рада који указује да се безвољност и равнодушност, настале као последица декадентног социјалног окружења (насталог услед доминације владајућих елита), враћају као бумеранг и онемогућавају појединцу али и заједници, да самостално доносе одлуке и истрајавају у одржавању личног и колективног идентитета. У раду су примењене упоредно-историјска метода да би се осветлио проблем страха из ширег временског контекста, и херменеутичка метода којом се приступило тумачењима текстова релевантних аутора како би се, из различитих теоријских перспектива, приближили јаснијем разумевању овог проблема.

ПОЈАМ СТРАХА¹

У делу *Геополитика емоција (La Géopolitique de l'émotion, 2009)* Доминик Мојси (*Dominique Moïsi*) пише да савремено друштво живи у културама у којима преовлађују емоције страха, понижења и наде. Да би образложио свој став он изјављује: „Ове три емоције изабрао сам зато што су уско повезане с појмом поверења, а поверење представља одлучујући фактор у начину на који нације и народи одговарају на изазове с којима су суочени, као и како се односе једни према другима” (Moïsi 2012, 19). Сходно томе страх је дефинисао као одсуство поверења, понижење као нарушено поверење, а наду као показатељ поверења. Према њему, емоције су током читавог деветнаестог и двадесетог века, када је реч о политици, имале пресудну улогу, било да су у питању, религијска, национална, идеолошка или само лична осећања. По његовом мишљењу, не можемо занемарити чињеницу да су емоције много више наши господари, него што смо ми у стању да владамо њима. У истом духу, како би читаоцима био што јаснији, он наводи једноставне формулације за ове три емоције: „за наду би се могло рећи да је: ’ја то желим да учиним, ја то могу и учинићу’; понижење је: ’Ја то никада нећу моћи’ и може да прерасте у: ’Могао бих и да те уништим, кад већ не могу да ти се придружим’, а страх је: ’О, Боже, свет је постао тако опасан; како бих да се од њега заштитим?’” (20)

Свака нација пролази кроз све три емоционалне фазе у току своје дуже или краће историје постојања. По овом француском геополитичару страх од других управља водећим државама западне цивилизације. С друге стране, исламске заједнице у дијаспори живе у култури понижења, нарочито после колективног страха који је претрпела америчка нација, након синхронизованог терористичког напада чланова Ал Каиде на Куле близнакиње у

¹ У *Психолошком речнику* страх је „снажна емоционална реакција на ситуацију која прети интегритету организма, са унутрашњим физиолошким променама и евентуалним спољним манифестацијама (бледило, знојење, дрхтавица, бекство или агресивност)...Осим опште реакције страха на одговарајућу ситуацију, већина психолога разликује још и анксиозност, као ирационалну, пореклом несвесну и недефинисану врсту страха, као и фобије, које су такође ирационалне и несвесне (у својим механизмима), али су дефинисане у односу на конкретну ситуацију” (Krstić 1991, 550).

Њујорку и Пентагона у Вашингтону, 11. септембра 2001. године². Слична ситуација је и са једном азијском нацијом – Јапаном који је након бацања атомских бомби на Хирошиму и Нагасаки живео у култури понижења. Током шездесетих и седамдесетих година, у доба индустријализације и технологизације јапанског начина живота, у друштву је преовладавала нада све до деведесетих година двадесетог века, када се то осећање постепено претвара у страх и забринутост за неизвесну будућност. Мојси тренутно у Кини и Индији види нације које иду путем наде (*tao* значи *пут*).

Следећи своју теорију о симулакруму и симулацији, Бодријар сугерише да је скоро немогуће у постмодерном добу разграничити два света – стварност и хиперреалност у још увек реалном времену. Када пише о догађају од 11. септембра овај француски социолог ламентира над духом модерне, који је опстајао до средине двадесетог века и упозорава да га је на глобалној сцени потиснуо дух тероризма који је, као дух из Аладинове лампе, дошао да услиши наредбе „понижених и увређених”: „Тако се овде игра на смрт, не само бруталном провалом смрти уживо, у реалном времену, него и провалом смрти која је много више од реалне: симболичком и жртвеном – то јест апсолутног догађаја и без призива. Такав је дух тероризма” (Bodrijar 2007, 15).

Постмодерна је својим односом према вредностима модерне поприлично релативизовала дотадашње норме и правила у свим облицима наука и уметности, укрштајући давно заборављене културне елементе са савременим у неку нову духовну или материјалну конструкцију. У мноштву вредности, тешко је пронаћи аутентичну, која као да се крије испод кутије шибица коју вешти шибицар окреће пред очима посматрача. На наивном учеснику је да се одлучи да ли жели да се опроба у тој коцкарској игри, не знајући да је једини који је преварен. У сличној је ситуацији и телевизијски гледалац, који у гомили информација које добија преко мас-медија треба да пронађе ону која задовољава његову радозналост и потребу за смисленом интерпретацијом друштвене стварности.

² Поводом овог догађаја Ноам Чомски (*Noam Chomsky*) је у једном интервјуу изјавио: „Ужасавајућа окрутност догађаја од 11. септембра представља нешто ново у светским односима, не по обиму и карактеру, већ по свом циљу. Ово је први пут од рата 1812. године да је територија Сједињених Америчких Држава нападнута, или угрожена” (Comski 2002, 9).

На мети савремене рекламократије одувек је био просечни грађанин, који на лажне вредности тржишта реагује поводљиво, као хипнотисан од очију кобре. Ипак, не сме се сметнути с ума чињеница да је и тај утицај који осећа променљив и флуидан, као и страх који се за њим јавља, јер схвата да ништа од онога што му се догађа од њега не зависи. Али „тржиште цвета у условима несигурности; оно зарађује на људском страху и осећају несреће” (Bauman 2010, 158). У својој студији о страху Бауман прави разлику између две врсте страха: првостепеног и другостепеног, односно изведеног страха. За првостепени страх он пише: „’Страх’ је име које дајемо неизвесности: нашем непознавању претње и тога шта нам је чинити – шта можемо и шта не можемо учинити – да је зауставимо у месту – или да се од ње одбранимо ако не можемо да је зауставимо” (10).

За другостепени страх, Бауман наводи да је то: „постојано душевно стање које је најбоље описати као осећај изложености опасности; осећање несигурности” (Bauman 11). У таквом стању човекова перцепција стварности бива измењена – особа почиње да реагује чак и у крајње безазленим околностима као да је непосредно изложена опасности. Страх изазива осећај немоћи, све виталне функције бивају успорене, као да су се „замрзле”. Уплашена особа тада делује као да је запала у стање хибернације, слично неким животињама током зимског сна. Међутим, за разлику од природне и периодичне хибернације, код човека се ово стање јавља све учесталије, паралишући његов карактер, спутавајући и мењајући целокупну личност. Бауман пише о прастраху, о стрепњи од смрти, као страху који се крије иза свих страхова. Сваки од страхова које осећамо као да представљају само маску тог првобитног егзистенцијалног страха. Другостепеног страха, по овом социологу, није се могуће у потпуности ослободити. Суочен са проблемима свакодневнице – страховима од губитка или не налажења запослења, од тога да не буде нападнут или опљачкан у некој мрачној улици, или преварен од познатог лица или странца – појединац је, под утицајем инертности и пасивности које му намећу отуђени друштвени односи, принуђен да свој проблем не решава тако што ће се суочити са њим него бежањем од њега: „Житељи флуидног модерног света са искуством у практиковању вештина флуидног модерног живота обично сматрају бекство од проблема бољом опцијом од његовог решавања” (85).

Чак и када је проблем изазван имигрантском кризом, Бауман у делу „Странци пред нашим вратима” истиче да је флуидан начин живота – условљен напретком информатике, телекомуникација и свеопштом доступношћу интернет мреже – довео до тога да се обичан човек све чешће схвата као сувишан (Bauman 2018, 10). При томе, моралну – не малу кривицу – требало би да носе амбициозни политичари који, посредством медија шире панику међу грађанима. Они грађанина не доживљавају као суграђанина, него као део масе гласачког тела, то јест:

„тачно је да стварна, превише стварна несигурност уграђена у егзистенцијално стање стално ширећих делова становништва представља добродошлу смесу за млин политичара. У току је процес претварања те крхкости у главни - можда чак најважнији - материјал од којег су сачињени садашњи начини владања” (32).

МОРАЛНА ПАНИКА

У *Филозофији страха* (Frykt, 2007) Свенсен (Svendsen) пише да, иако свако доба има свој страх, оно чега се бојимо стално се мења. Тако се савременици овог норвешког филозофа данас боје рака, тероризма или природних катастрофа, док су се у прошлости људи вековима бојали пакла. Страх нарушава поверење, које, с друге стране, држи људску заједницу на окупу. Култура страха, у којој данашње човечанство живи, по њему се развија пропорционално све раширенијем осећању досаде и стању равнодушности, које телевизијски медији емитују у електронски етар. Он се позива на Улриха Бека (Bek 2011) и изједначује његову концепцију друштва ризика са културом страха. Тај страх се попут *perpetuum mobile* вечно понавља кроз генерације, а „захваљујући” пре свега мерама предострожности да се не појави, он опет на необјашњив начин проналази пут до наизглед безбрижног грађанина, који у наметнутој слободи кретања, као *homo turistikus* потврђује своју лажну независност и лични идентитет: „Другим речима, правила – која сваке године ограничавају слободу милиона путника – образложена су терористичким нападом који се није догодио. Путници су, међутим, прихватили та ограничења своје слободе без видног протеста” (Svensen 2008, 16).

Из перспективе егзистенцијалистичке психологије, Ирвин Јалом (Irvin D. Yalom) се у својој књизи *Гледање у сунце* (Staring

at the Sun: Overcoming the Terror of Death, 2008), полазећи од старогрчког филозофа Епикура (*Epicurus*), бави страхом од смрти, усамљености, бесмисла и слободе, Насупрот бројним саветима, све популарнијих „лајф коучева” (*life coach*) који одвлаче пажњу од помисли на смрт, он читаоцима препоручује да се смело суоче са мислима о сопственој смрти. То је, по њему, пут истинског сазревања личности. Тешко је гледати у сунце а да се не буде заслепљен – то је пре више од три хиљаде година покушавао египатски фараон Ехнатов (*Echnaton*), верујући да гледа у соларно божанство – бога Атона. Не можемо избећи смрт, као и тренутно помрачење вида, али зато можемо избећи живот који је парализован страхом од смрти³: „Гледање смрти у лице, уз смернице, не само што савладава страх већ живот чини упечатљивијим, драгоценијим, виталнијим. Такав приступ смрти води ка поукама о животу. Стога сам се концентрисао на питања како ублажити страх од смрти и како препознати и искористити искуства која отварају очи” (Jalom 2011, 232).

Због немогућности појединца да се суочи са својим страхом, долази до појаве моралне панике, јер свако понаособ у међусобне односе уноси енергију свога страха – као што јато ситних морских риба формира облик знатно већих димензија како би отерало предатора. За Кенета Томпсона (*Kenneth Thompson*), „морална паника подразумева претпоставку да је претња упућена нечему што се сматра светим или изузетно важним за друштво” (Thompson 2003, 17). Морална паника се појављује изненада и траје кратко. Чини се да је указивање на претњу много значајније од реалне процене опасности. Она представља социјални феномен у којем одређене друштвене групе (медији, политичари или јавно мњење) преувеличавају наизглед упозоравајући догађај који се доживљава као претња моралној кохезији међуљудских односа⁴.

³ Слично је мислио и наш познати психолог Милан Савић, који је у свом делу *Како спречити и победити страхове* написао: „Избегавање фобогених ситуација је најмање корисна борба против страхова” (Savić 1988, 29). У књизи *Како избећи и савладати брачну кризу* Савић саветује да, уколико сањамо да бежимо од немани, најбоље би било да јој се окренемо, погледамо је у очи, и упитамо зашто нас прогони и тог момента ће сва ирационална снага нестати пред питањем које захтева рационалан одговор, као и сама та неман (Savić 1990, 143).

⁴ Јелена Ђорђевић пише „да су промене у друштвеном статусу омладине и увођење сасвим нових стилова понашања (‘сексуална револуција’, феминизам, уличне пљачке, морбидна убиства међу малолетницима,

Она је друштвена конструкција, могло би се рећи надградња већ постојећих страхова, која поприма размере јавног дискурса и често доводи до политичких и друштвених реакција. Морална паника се углавном односи на страх од могућих друштвених поремећаја и нарушавања социјалног језгра, али не и на страхове изазване природним или еколошким катастрофама, попут појаве озонских рупа или нуклеарног отпада узрокованог људским фактором. Ипак, страхови повезани са терористичким, револуционарним или ратним ситуацијама, иако имају потенцијал да мобилишу становништво ради очувања нуклеуса заједнице, могу створити услове за настанак моралне панике уколико дође до социјалне поларизације и поделе на супротстављене групе – „ми” и „они” – попут деобе биолошких хелија.

Моралну панику у данашњој геополитичкој ситуацији у свету најчешће изазива странац. Према Римској конвенцији из 1924. године, имигрант је свака особа која има намеру да се трајно настани у страниој земљи. За разлику од њега, странац је особа која планира да се задржи само привремено. Могло би се рећи – привремени човек, у привременој групи, у привременом друштву и на крају – у привременој цивилизацији. Имигрантска криза, која траје од осамдесетих и деведесетих година двадесетог века, а нарочито после грађанског рата у Сирији (2011), изазива појаву моралне панике међу домицилним становништвом земаља погођених имиграционим таласом. Најчешће је реч о водећим државама Европске уније и, као што је то био случај у последња три века, Сједињеним Америчким Државама. Са благом иронијом, али и упозорењем, Цветан Тодоров пише: „Страх од варвара је оно што може да нас учини варварима” (Todorov 2010, 18). То је уједно и основна порука његовог дела *Страх од варвара*, да не постанемо оно од чега или од кога се плашимо. Поједини аутори, као што је Ападурај, виде у процесу глобализације који се некако упоредо одвијао са имигрантском кризом позитивне али и негативне ефекте: „У Сједињеним Државама и десетак најбогатијих земаља у свету, глобализација је свакако позитивна крилатица за корпоративне елите и њихове политичке савезнике. Али за имигранте, обојене

злостављање деце, сида, порнографија на телевизији – примери којима се бави Кенет Томпсон) истовремено и теме или проблеми који најчешће и с највећом жестином подстичу моралну панику” (Tompson 2003, 167).

и друге маргиналце (такозвани југ на северу), она је извор бриге о томе да ли ће бити укључени у друштво, да ли ће наћи посао и како ће избећи даљу маргинализацију. А брига маргиналаца, као увек у историји, задаје бриге елитама. У осталим земљама света, онима које заостају у развоју и онима које су истински сиромашне, постоји двострука стрепња: страх од укључивања под драконским условима и страх од искључивања јер оно изгледа као искључивање из саме историје” (Arapuraj 2008, 45).

О страху који изазива моралну панику најилустративније је писано у књизи *Фама: историја гласина* (*Fama. Eine Geschichte des Gerüchts*, 1998) Ханса-Јоахима Нојбауера (*Hans-Joachim Neubauer*). Нојбауер описује како се убрзо после избијања Првог светског рата у Енглеској проширила гласина о инвазији Руса, који су се, док су крстарили британском територијом понашали као да су на својој земљи, како би преко Белгије стигли до фронта и борили се против Немаца (Nojbauer 2010, 120). Као одговор на ту гласину, даље пише да се међу руским војницима ширила фама како су Енглези у Бакуу искрцали војно обучен чопор мајмуна, који су имуни на непријатељску пропаганду без имало страха нападали бољшевице (127).

Данас, у јек руско-украјинског рата, житељи источне Европе суочавају се са последицама нихилизма који је још у царској Русији почео да узима маха. Могло би се рећи да је дух човекобоштва попут ветра пренео семе нихилизма из двадесетог у двадесет први век. Поништавање свих традиционалних вредности представљало је основни императив нихилистичког покрета. Међу лојалним грађанима, овакво виђење будућности Русије изазвало је лавину моралне панике. Општем страху од урушавања православних културних вредности допринео је и роман *Зли дуси* Достојевског (*Dostoevsky*), у ком је на основу једног стварног догађаја развијена радња романа. Кирилов, један од јунака романа, изјављује да може постати бог ако победи страх и бол (Dostojevski 1973, 128). Кад то учини, старог Бога више неће бити, јер ће нови човекобог заменити Богочовека. Симболично, Кирилов је по занимању грађевински инжењер – онај који гради, док је његово идејно опредељење као нихилисте, сасвим супротно – онај који руши, и поништава вредности у име слободе, али не оне која је од Бога дата, него оне коју може постићи једино у чину самоубиства:

„Ко сме себе убити, тај је бог. Сада сваки може учинити да и бога не буде, и ништа не буде. Али нико још ниједанпут није учинио.

- Било је самоубица на милионе.

- Но сви не због тога, него све са страхом, а не ради тога. Не ради тога да убију страх. Ко се убије само ради тога да страх убије, тај ће одмах постати бог” (128).

У роману, Кирилов извршава самоубиство, али не тако што се убија за ту своју идеју, него што допушта да га сама идеја нихилизма убије.

Као што сведочи историја, колективно самоубиство у име те идеје, иако под маском марксизма и лењинизма, непрестано је претило руском народу, све до самог пада совјетске епохе и рушења Берлинског зида. Међутим, нихилизам, као и страх од њега није нестао, он је попут ватре која тиња након угашеног пожара, у стању да поново плане. Може захватити сваког човека, без обзира на друштвени положај, као и сваку нацију, било да се налази на челу или на зачелју цивилизације.

ЗАКЉУЧАК

Нихилистички став да ништа нема смисла, чак и живот, изазива емоционалну равнодушност, и свеопшту несигурност индивидуе у постмодерним друштвима. Утолико такви појединци лако подлежу моралној паници, која, услед релативизовања највиших вредности ствара осећај безнадежности. Истовремено се јавља и немогућност да се осете радост и задовољство самом чињеницом постојања у овом времену и простору. У таквој духовној ситуацији, појединац неосетно бива увучен у машинерију телевизијских дебата и стигматизацију „дежурних криваца”, за све што је у датом тренутку неповољно по живот заједнице, а није по вољи владајућих елита. Нихилизам изазива и страх од бесмисла – страх који није нужно ирационалан јер је одраз људске потребе за смисленом егзистенцијом. Истовремено подстиче и страх од смрти, и у свом учењу не нуди никакву утеху умирућем. Дакле то је прастрah, који, како смо видели у овом излагању, представља страх свих страхова.

У спречи индивидуалног и колективног страха, у неравнотежи моћи односа елите и масе, јавља се морална паника која као реакција производи страх да се не упadne у застрашујућу ситуацију.

Што је апсурдно, страхом против страха да не би било страха. На тај начин страх појединаца, који је изазвао моралну панику парадоксално се претворио у страх од људи који ратују, и на крају, што се са становишта човечности граничи са бесмислом, у страх од аутентичног човека. У таквом контексту морална паника за владајуће структуре поприма улогу страшила у пољу – налик пожељном, испражњеном човеку који чува своје готово уништене хумане вредности од нихилистичких насртаја птица рата, глади и болести. Може се рећи да је страх узрок настанка моралне панике. У таквим околностима тешко је не запасти у кризу идентитета и апатије, у стања равнодушности и депресије, која настају услед дуготрајне изложености различитим страховима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Apaduraj, Arjun. 2008. *Strah od malih brojeva*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bauman, Zygmunt. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bauman, Zygmunt. 2018. *Stranci pred našim vratima*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bek, Ulrih. 2011. *Svetsko rizično društvo*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Bodrijar, Žan. 2007. *Duh terorizma*. Beograd: Arhipelag.
- Čomski, Noam. 2002. *11. septembar*. Beograd: Draganić.
- Hantington, Semjuel P. 2000. *Sukob civilizacija i preoblikivanje svetskog poretka*. Podgorica: CID.
- Dostojevski, Fjodor . 1973. *Zli dusi I*. Beograd: Rad.
- Jalom, Irvin. 2011. *Gledanje u sunce*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Krstić, Dragan. 1991. *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija.
- Mojsi, Dominik. 2012. *Geopolitika emocija*. Beograd: Clio.
- Nojbauer, Hans-Joachim. 2010. *Fama: istorija glasina*. Beograd: Clio.
- Savić, Milan. 1988. *Kako sprečiti i pobediti strahove*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Savić, Milan. 1990. *Kako izbeći i savladati bračnu krizu: od izbora partnera do uspešnog braka*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Svensen, Laš. 2008. *Filozofija straha*. Beograd: Geopoetika.
- Todorov, Cvetan. 2010. *Strah od varvara*. Beograd: Karpos.
- Tompson, Kenet. 2003. *Moralna panika*. Beograd: Clio.

Zoran D. Nedeljković*

*University of Priština with Temporary Seat in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy, Department of Sociology*

Andrej A. Semenov**

*University of Priština with Temporary Seat in Kosovska Mitrovica,
Faculty of Philosophy, Department of Sociology*

FEAR AND MORAL PANIC IN POSTMODERN SOCIETY***

Resume

In this paper, the author, based on relevant literature, approached the interpretation of the concepts of fear and moral panic using comparative-historical and hermeneutic methods. Fear is analyzed as a feeling, but also as a means of mass manipulation by the ruling elites. Individual fear is presented as the cause of moral panic, which, on the other hand, as a collective fear, intensifies the promotion of fear in the “free” citizen in postmodern societies. Through mass media, information and telecommunication networks, an individual cannot so imperceptibly escape the fate of a stigmatized person, the scapegoat for the existing crisis in society. In the armed conflicts that are intensifying in the twenty-first century, humane values seem to be marginalized like a footnote in a text, difficult for public opinion to read. The fear of death as a primal fear, the fear of all fears, has turned into a fear of the warring man, transformed into moral panic, and finally, which is devastating for the human species, into a fear of man himself.

Keywords: fear, moral panic, postmodern society, war, elite, mass, media

* E-mail address: zoran.nedeljkovic@pr.ac.rs; ORCID: 0000-0002-5071-8892.

** E-mail address: andrej.semenov@pr.ac.rs; ORCID: 0000-0002-8493-7209.

*** This study was supported by the Ministry of Science, Technological Development, and Innovation of the Republic of Serbia (Contract No. 451-03-136/2025-03/200184).

**** Овај рад је примљен 1. августа 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 29. августа 2025. године.

*Данијела Николић**

*Факултет за међународну политику и безбедност,
Универзитет „Унион – Никола Тесла”, Београд*

АМЕРИЧКО–РУСКИ ОДНОСИ: БАЛАНСИРАЊЕ ИНТЕРЕСА И СТРАХОВА

Сажетак

Флуктуација америчко–руских односа упућује на чињеницу да корелација ове две земље представља један од најзначајнијих и најкомплекснијих аспеката глобалне политике, те да је испреплетана фазама сарадње и ривалитета који континуирано утичу на формирање глобалног поретка. Са блоковском поделом света на „Исток” и „Запад”, управо су односи ове две силе одређивали дешавања и обликовали политичке прилике на светској геополитичкој сцени. Са сваком сменом администрација, конкурентски однос Вашингтона и Москве бива настављен, праћен ограниченим ентузијазмом ка сарадњи, претежно у домену контроле наоружања и борбе против глобалних претњи. Циљ овог рада је да се, анализирајући иницијалну фазу побољшања односа подстакнуту тенденцијом „ресетовања”, као и избијање новог таласа тензија у америчко–руским односима, идентификују кључни догађаји и политике које су обликовале односе Сједињених Америчких Држава и Руске Федерације на почетку 21. века, као и да се укаже на узроке неуспеха „ресетовања”. Посебна пажња посвећена је утицају успона Кине и растућем значају групације БРИКС као фактора који додатно компликују билатералне односе. Методолошки,

* Имејл адреса: ninadaca@yahoo.com; ORCID: 0009-0005-1824-3398.

рад се заснива на хронолошко-дескриптивној анализи, уз ослањање на релевантну литературу, званичне документе и научне студије. Овај приступ омогућава објективнији увид у кључне процесе који обликују америчко-руске односе у савременом међународном систему. Рад се ослања на три основна теоријска оквира из области међународних односа, реалистички, либерални и конструктивистички, који омогућавају интеграцију емпиријских и теоријских аспеката у тумачењу билатералних динамика.

Кључне речи: Сједињене Америчке Државе, Руска Федерација, „ресетовање”, геополитика, БРИКС, Кина

УВОД

Односи између Сједињених Америчких Држава и Руске Федерације представљају један од кључних фактора обликовања глобалне политике у постхладноратовском периоду. Динамика сарадње и ривалства између ове две силе одређивала је ток многих међународних процеса, при чему је свако приближавање или удаљавање имало значајне импликације по безбедност, стабилност и међународни поредак (Ziegler 2014, 672–674; Rumer and Sokolsky 2019, 5–6). Проблем истраживања у овом раду јесте разумевање разлога због којих је политика „ресетовања” америчко-руских односа, која је у почетку носила потенцијал за сарадњу, довела до продубљеног неповерења и конфронтације. Истраживање настоји да разјасни разлоге неуспеха иницијативе „ресетовања” америчко-руских односа, узимајући у обзир како супротстављене стратегије Вашингтона и Москве, тако и глобалне промене као што су успон Кине и јачање БРИКС-а као алтернативног центра моћи. У том контексту полази се од претпоставке да, упркос повременим покушајима сарадње, америчко-руски односи дугорочно остају оптерећени структурним неповерењем, које се периодично продубљује током међународних криза, чинећи сваки нови покушај приближавања сложеним и непредвидивим.

Рад је усмерен на одговоре на следећа истраживачка питања: због чега политика „ресетовања” није успела и који су узроци продубљеног неповерења; да ли је неуспех последица искључиво супротстављених стратегија или и ширег међународног окружења;

у којој мери структурно неповерење утиче на дугорочне билатералне односе; и како успон Кине и улога БРИКС-а обликују америчко-руске односе. Структура рада је таква да обухвата историјски контекст и кључне моменте постхладноратовских односа, анализу иницијативе „ресетовања”, као и утицај БРИКС-а и успон Кине, како би се у закључку дала процена перспектива будућих америчко-руских односа. Циљ рада је да се сагледају кључни моменти у америчко-руским односима на почетку 21. века, са посебним освртом на политику „ресетовања” и разлоге њеног неуспеха, као и да се анализирају додатни фактори који компликују билатералне односе, пре свега успон Кине и улога БРИКС-а у глобалној политици (Rodriguez-Triossi 2024; Piper 2015, 1–2). Методолошки приступ рада заснован је на хронолошко-дескриптивној анализи, која омогућава систематско праћење и тумачење динамике америчко-руских односа током првих деценија 21. века. Хронолошки аспект омогућава праћење постепених промена у билатералним односима, идентификацију кључних фаза сарадње и конфронтације, док дескриптивни аспект пружа могућност детаљног приказа политичких, економских и безбедносних фактора који обликују билатералне односе. У анализи су коришћени разноврсни извори, укључујући рецензирана академска истраживања, монографије, чланке аналитичких центара, као и званичне документе и изјаве релевантних државних институција, што омогућава проверљивост и објективност представљених података. Поред тога, рад интегрише анализу релевантних медијских извора и стручних коментара, при чему је посебна пажња посвећена разликовању фактичких података од тумачења и интерпретација.

Методологија рада је интердисциплинарна и компаративна, састављена од више нивоа анализе. Билатерални ниво фокусира се на анализу кључних иницијатива, као што је политика „ресетовања”, и њихових ефеката на односе двеју сила. Регионални ниво обухвата улогу трећих актера, пре свега Кине и БРИКС-а, као фактора који модификују билатералну динамику, док глобални ниво пружа оквир за посматрање америчко-руских односа у ширем међународном систему, укључујући безбедносне и економске трансформације и структурно неповерење које дугорочно обликује стабилност и поредак. Истовремено, анализа се ослања на теоријске основе из области међународних односа, које омогућавају дубљу интерпретацију емпиријских налаза. Реалистичка перспектива послужила је за тумачење безбедносних интереса и равнотеже снага, либерална за

разумевање институционалних и економских фактора који подржавају иницијативе сарадње, док конструктивистички приступ указује на улогу перцепција, идентитета и историјских наратива у обликовању спољнополитичког понашања. Комбинацијом ових приступа рад пружа систематско, аналитичко и синтетичко тумачење америчко-руских односа, омогућавајући интеграцију емпиријских и теоријских аспеката и обезбеђујући целовит и прецизан увид у краткорочне кризе, фазе сарадње и дугорочне структурне факторе који обликују билатералне и глобалне политичке процесе.

ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ – ХРОНОЛОГИЈА ПОСТХЛАДНОРАТОВСКИХ ОДНОСА

Америчко–руски односи, посматрајући историјски контекст, перманентно су праћени конфронтацијама. Константно надмудривање уочљиво је на свим нивоима, почев од идеолошких, па све до војних и политичких. Није занемарљива чињеница да су геополитичке околности настале распадом Совјетског Савеза као и креирање независне државе Руске Федерације (РФ) отворили прилику Сједињеним Америчким Државама (САД) за успостављање глобалне доминације, која је преовлађавала постхладноратовском ером све до почетка 21. века и ступања Владимира Путина (*Владимир Владимирович Путин*) на чело Русије (Ziegler 2014, 672–673). Као што истиче Караганов (*Сергей Караганов*), постхладноратовски поредак је за Русију представљао период у којем је Запад настојао да одржи доминацију док је Москва покушавала да обнови свој статус велике силе (Karaganov 2018, 85–93). Међутим, не треба занемарити чињеницу да су у ери „нове” Руске Федерације, постојале иницијативе ка успостављању одређеног вида сарадње и приближавања Москве и Вашингтона. Иницијална сарадња видљива је кроз низ споразума, од потписивања Споразума о смањењу и ограничавању стратешког, офанзивног наоружања (Strategic Arms Reduction Treaty II, START II), затим мултилатералног споразума о конвенционалним снагама у Европи (Treaty on Conventional Armed Forces in Europe, CFE), као и преговора око услова уједињења Немачке и њеном чланству у НАТО, те организовања Мадридске конференције о Блиском истоку (Rumer and Sokolsky 2019, 5–6). Ипак, иницијативе су биле оптерећене тадашњим економским потешкоћама у РФ, али и тенденцијама ширења савеза НАТО на Исток (Rutland and Dubinsky 2008, 245),

пре свега ка Украјини и Грузији (Åslund and Kuchins 2009, 142) и другим некадашњим чланицама Варшавског пакта, што је Москва тумачила као претњу по националну безбедност (Kober 2003, 594). Русија је постојање могућности реализације неког вида сарадње са Вашингтоном доживљавала као својеврстан пут ка модернизацији, а у исто време је тежила осигуравању места за столом „значајних играча” на светској политичкој сцени (Smith 2004, 1). Међутим, диференцијација интереса и све јасније разграничавање Вашингтона и Москве, изашло је на површину посебно након америчке интервенције у Ираку 2003. године, а затим и руско-грузијског рата 2008. године, наглашавајући супротне позиције и погледе на дешавања која су била у току. Каснији догађаји продубили су неповерење на релацији Москва-Вашингтон, који су кулминирали у отворене тензије и „ставили су на чекање” могућност даље сарадње. Ово поставља основу за анализу иницијативе „ресетовања”, чији неуспех је делимично условљен овим историјским оквиром.

РЕТРОСПЕКТИВА „РЕСЕТОВАЊА” – ОД САРАДЊЕ ДО НЕПОВЕРЕЊА

Клима неповерења наставиће се до победе Барака Обаме (*Barack Hussein Obama II*) на председничким изборима у САД 2008. године. Обамина администрација сматрала је побољшавање односа са Русијом једним од кључних питања за решавање бројних глобалних проблема, па је самим тим инициран процес „ресетовања односа” са Руском Федерацијом. Питања контроле нуклеарног наоружања, борбе против тероризма и управљања економским кризама, били су неки од проблема са којима се Вашингтон није могао ефективно суочити сам, без руске помоћи (Rumer and Sokolsky 2019, 4). Уз то, Вашингтон је препознао значај сарадње са Москвом по питању разрешења сукоба у Кореји, Авганистану, Сирији, Украјини, и др, истакавши да постоји реална потреба за „ресетовањем односа”, у циљу избегавања ескалације физичког сукоба на глобалном нивоу, али и у сајбер простору, па и у свемиру (4). „Ресетовање” односа пре свега подразумевало је окретање ка дијалогу, неговању дипломатских односа и јачању сарадње у областима од заједничког интереса (Åslund and Kuchins 2009, 139). Из руске перспективе, политика ресетовања је од самог почетка носила озбиљна ограничења. Алексеј Арбатов (*Алексей Арбатов*) наглашава да је иницијатива била ометена

структурним неповерењем и да „иако је постојала воља за договором, недостатак узајамног поверења и различити безбедносни приоритети онемогућили су трајни успех” (Arbatov 2008, 3–4). Слично томе, у новијој анализи Арбатов указује да модернизација нуклеарних снага и страх од губитка паритета „јачају перцепцију претње и продубљују конфронтацију” уместо да допринесу стабилности односа (Arbatov and Miller 2021, 44).

Покушај успостављања бољих односа са Москвом није својствен искључиво Обаиној администрацији. Оптимизам ка унапређењу односа са Руском Федерацијом виђен је и раније, у првим данима администрације Била Клинтона (*William Jefferson Clinton*) и Џорџа Буша Млађег (*George Walker Bush*), што указује на постојање одређене вишеслојности у динамици америчко-руских односа: с доласком нове администрације, јавља се тенденција покушаја успостављања бољих односа на релацији Москва-Вашингтон; при одласку сваке администрације, односи са Русијом бивају на најнижем нивоу од завршетка Хладног рата (Rumer and Sokolsky 2019, 6). Када говоримо о Клинтоновој администрацији сукобљени интереси око, у то време актуелних жаришта, између осталих и етносепаратистичких тенденција Чечена, рата у Босни и Херцеговини, рата на Косову и Метохији (Rutland and Dubinsky 2008, 243, 246) стали су на пут процесу „ресетовања”. Иницијално позитиван став по питању Руске Федерације администрација Џорџа Буша Млађег исказала је након терористичког напада у Њујорку 11. септембра 2001. године, када је Москва Вашингтону нудила сарадњу у борби против терориста у Авганистану (Smith 2004, 6). Ипак, повремени позитивни сигнали и покушаји унапређења односа не успевају да одрже потребан континуитет.

Неслагање Москве са војнополитичким потезима Вашингтона, најпре по питању инвазије на Ирак 2003. године, затим пружања подршке такозваним „обојеним револуцијама” у Јерменији (2003), Украјини (2004) и Киргистану (2005) (Ziegler 2014, 672) довели су до поновног сукоба интереса и удаљавања. Руска администрација је назначена неслагања перципирала као „тактичка, а не стратешког карактера” (Smith 2004, 2), умањујући значај потенцијала урушавања односа САД и РФ. Како је још 2007. нагласио Путин на Минхенској конференцији о безбедности, униполарни свет није прихватљив модел за Русију, што јасно указује на дугорочну основицу конфронтације са Западом (Putin 2007). Све наведено још једном је вратило односе

две силе у пређашње, крајње конфликтно стање (Rumer and Sokolsky 2019, 9). Администрација Барака Обаме имала је тежак задатак имајући у виду да је стање америчко-руских односа уочи његовог доласка на власт било на најгорем могућем нивоу. Једина опција је била конструктиван приступ поновном успостављању сарадње.

Постојање могућности унапређења био је довољан сигнал да Обама пред своју администрацију овај задатак постави као компаративну предност. Са јасним циљем унапређивања америчко-руске сарадње у фебруару 2009. године, руски председник и амерички потпредседник, Дмитриј Медведев (*Дмитриј Анатолевич Медведев*) и Џо Бајден (*Joseph Robinette Biden Jr.*), представили су на Минхенској конференцији идеју „ресетовања односа” (Pifer 2014, 112; Çoban 2021, 98). Треба ипак истаћи да Вашингтону у датом тренутку није било нужно да развија позитиван однос са Москвом, али би се свакако уз помоћ Русије, отворила могућност окончања започетих ратова у Ираку и Авганистану, али и спречавање сукоба Запада против ИР Иран (Pifer 2014, 112). У јулу 2009. године, председник Руске Федерације Дмитриј Медведев објављује отварање „руског неба” за америчке војне авионе на путу ка Авганистану, а у септембру исте године, председник САД Барак Обама објављује напуштање идеје о изградњи система ПВО у Источној Европи (112). Наведене акције указивале су на својеврсно приближавање, које је било увертира за иницијативе које следе. САД и РФ у овом периоду заједнички делују на три битна фронта: потписују споразум „Нови СТАРТ” (*New START*), приступају решавању питања система ПВО планираног за Источну Европу, као и решавању питања Авганистана.

Највећи допринос „ресетовању” америчко-руских односа дало је потписивање Споразума о смањењу стратешког наоружања, „Нови СТАРТ” (Russell 2022, 2). Овај споразум, постигнут 8. априла 2010. године у Прагу, обавезао је две потписнице да смање број стратешких нуклеарних глава на 1.500 (The White House June 24, 2010) и ограниче број распоређених лансера (Pifer 2014, 113). Иницијатива и ангажовање око споразума „Нови СТАРТ” представљала је значајан корак ка обнови поверења на релацији Вашингтон-Москва, а уједно и најјачи показатељ потенцијала сарадње ове две силе (Çoban 2021, 99). Заједничко ангажовање на спречавању нуклеарног наоружавања ИР Иран, као и питање превенције пролиферације нуклеарног наоружања свакако је централна тачка америчко-руске сарадње током Обаминог првог мандата (Pifer 2014, 113–114). Наиме, у мају 2010. године, Руска

Федерација и НР Кина придружиле су се америчкој иницијативи при Савету безбедности УН по питању увођења санкција Техерану због нуклеарног програма (Lukyanov 2009, 3; Çoban 2021, 101; The White House June 24, 2010).

Прве тешкоће у наставку процеса „ресетовања” настале су око питања војне интервенције у Либији (Pifer 2014, 115), те западне подршке протестима на Блиском истоку и на северу Африке у оквиру „Арапског пролећа” (Rumer and Sokolsky 2019, 9). Москва је недвосмислено изражавала забринутост око „америчког приступа” међународним кризама, позивајући, још једном, на немешање у унутарполитичка питања других држава. Одговор САД-а на упирање прста Русије резултирало је, између осталог, америчким увођењем санкција руским званичницима идентификованим као лица одговорна за кршење људских права, а нарочито у вези са смрћу адвоката Сергеја Магницког (*Сергей Леонидович Магнитский*)¹ (Russell 2022, 3). Уследило је драстично урушавање америчко-руских односа, праћено критикама, прекидом сарадње и укидањем раније договорених привилегија на релацији Москва-Вашингтон.² Убрзо након увођења „Закона Магници”, 2013. године, нови сукоб САД и РФ распламсао се око Едварда Сноудена (*Edward Joseph Snowden*), који добија заштиту и азил од Москве (Trenin 2014, 7; Russell 2018, 2).

Потенцијал за сарадњу у контексту америчко-руских односа указало је на постојање могућности за изградњу добрих односа, међутим, анализирание несугласице, попут оних око америчког уплива у унутарполитичка питања Либије, а касније и других држава оптерећеним „Арапским пролећем”, те различитим схватањем концепта људских права, резултирале су атмосфером огромног неповерења (Stent 2015, 129), који ће додатно ескалирати током другог мандата Барака Обаме, у трајању од 2013. до 2017. године (Çoban 2021, 102). У овом периоду постало је евидентно да политички суживот САД и РФ готово да није остварљив услед несавладивих размимоилажења око круцијалних питања, попут спољнополитичких, али исто тако и унутарполитичких питања на локалном, регионалном и светском нивоу. Супротстављени интереси на Блиском истоку, као и

¹ Сергеј Магницки био је руски адвокат који је оптужио полицијске службенике за корупцију, а затим умро у затвору. Више о томе у Judah, Kobzova, and Popescu 2011, и Russell 2022.

² У наведеном периоду, руска администрација је објавила листу америчких држављана којима је забрањен улаз у РФ. Више о томе у Pifer 2015, 118.

у Европи, те несугласице око виђења међународног права (Hirss 2019, 112; Kaczmarek 2009, 1) уз перманентно интегрисани политички притисак и одбијање компромиса постали су јасан индикатор дубоког неповерења (Rumer and Sokolsky 2019, 23–36). Једнострани потези који су уследили у наредном периоду продубљивали су јаз у америчко-руским односима.

Када говоримо о унилатерализму Русије насупрот мултилатерализму Запада (Hirss 2019, 106–108), руска анексија Крима 2014. године и почетак сукоба у Донбасу у први план истичу гледиште Москве да јој за спровођење политичких и војних одлука није потребна сагласност Запада, ни међународних организација. Уводећи санкције Русији као одговор на анексију Крима и догађаје на југоистоку Украјине, у сагласју са Европском унијом и другим страним партнерима, САД наглашава свој став по питању акција изведених од стране Москве (Ziegler 2014, 673). Самим тим, руска анексија Крима и последични сукоб у Донбасу представљају критичну раскрсницу у америчко-руским односима (Rumer and Sokolsky 2019, 10) и својеврсни „камен спотицања”, након којег односи нису успели да се поправе (Ziegler 2014, 674). Не треба испустити из вида да су наведени сукоби били увертира за регионални сукоб – специјалну руску војну интервенцију у Украјини, која је у току.

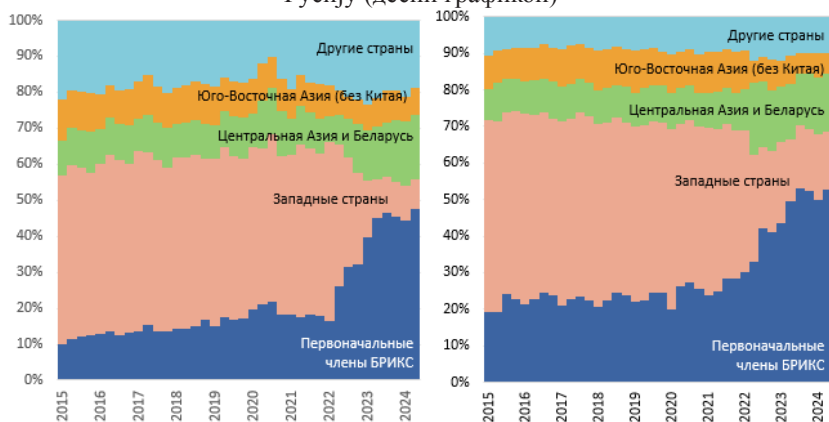
Наиме, ефекат сукоба у Украјини активирао је тенденције ка поновној подели света на Исток и Запад, пружајући Русији могућност за отварање сарадње са другим партнерима. Последњих деценија сведочимо развоју све глобализованијег и мултиполарнијег светског поретка, у коме захтев за мултилатерализмом добија све изражајнији карактер. Један од резултата оваквих тенденција, 2009. године био је и оснивање групе БРИКС, која је еволуирала у плурилатералну институцију самита, коју и скептици и заговорници препознају као неизоставног учесника у међународном систему.

УТИЦАЈ БРИКС-А НА АМЕРИЧКО–РУСКЕ ОДНОСЕ

Ставови Русије о глобалном поретку и њеном сопственом спољнополитичком курсу супротстављени су ставовима САД, што је подстакло политичке личности и лидере обе земље да постану гласнији у критиковању свог бившег хладноратовског противника (Trenin 2014, 7). У условима дубоког неповерења, долазеће Трампове администрације и администрација Џоа Бајдена, настојале су да

обликују америчко-руске односе. Са Трампом (*Donald John Trump*) на челу, САД су жонглирале између позитивних изјава о сарадњи и негативних гестова санкционисања, док је Бајденова администрација имала строжи приступ према Русији, стављајући у фокус сајбер безбедност, владавину људских права и подршку савезницима у Европи. Увођење санкција Русији од стране САД и ЕУ 2022. године, због рата у Украјини, био је потез усмерен на економско ослабљивање Русије и обуздавање њених претензија. Међутим, глобална политичка сцена данашњице има „нове” играче. Земље БРИКС-а преузеле су од Запада трговинску сцену Русије. Од почетка рата структура спољне трговине Русије претрпела је значајне промене. Фундаментална промена трговинских путева утицала је на најмање 40% извоза и увоза робе. Главне промене су се десиле током 2022. и 2023. године, када су током годину и по дана првобитне чланице БРИКС-а³ замениле западне земље као главне трговинске partnere Русије. Њихово учешће у спољнотрговинском промету порасло је са 20–25% у 2022. на 45–55% у 2024. години (АСРА 2025).

Слика 1. Правци извоза робе из Русије (леви графикон) и увоза робе у Русију (десни графикон)

Извор: ММФ, националне агенције, прорачуни АСРА.⁴

³ Од 2006. до 2011. организација је укључивала Бразил, Русију, Индију и Кину.

⁴ Прорачуни су направљени коришћењем огледних цифара из других земаља, пошто Федерална царинска служба Русије тренутно не објављује податке са довољно детаљним прегледом по правцима трговине и роби. Насупрот томе, подаци о увозу у Русију су узети из контра статистике о извозу земаља трговинских партнера.

Економска снага држава је веома значајна, али су САД тренутно, у поређењу са земљама БРИКС-а, далеко од економског примата. „Јесу свакако и даље у врху, али се појављују нови играчи који се могу такмичити са њима. Време униполарног света је прошло, а велике силе морају што пре да прихвате такво стање. Данас на свету постоји велики број моћних земаља, које са собом носе нову димензију непредвидивости. Немогуће је предвидети којим ће путем кренути светско друштво, али јесте неопходно истаћи да су могуће последице забрињавајуће” (Stojadinović 2024, 99).

Значајну улогу у преиспитивању односа моћи у светској политици одиграо је и успон БРИКС-а, имајући у виду да блок представља више од половине светске популације, заузима огромне територије, има неке од највећих економија и поседује нуклеарно оружје. БРИКС је акроним за асоцијацију пет великих националних економија у успону: Бразил, Русија, Индија, Кина и Јужна Африка. Свих пет су чланице групе Г20 (20 економија које имају централно место у међународном финансијском систему због величине, броја становника или географске локације) (Piper 2015, 1).

Појављивање БРИКС-а на међународној сцени представља значајан изазов либералном поретку који предводе САД (Rodriguez-Tríosси 2024). БРИКС, иако окупља водеће економије света, није ограничен само на сарадњу у домену економије, већ делује и као значајан политички актер, превазилазећи на тај начин само економску сферу. Политичко деловање произашло је, не само као резултат историје политичке маргинализације глобалног југа, већ и због колонијализма и његовог наслеђа. У том погледу политика БРИКС-а је под утицајем „борбе за признавање земаља у развоју као пуноправних и равноправних партнера-држава”. На исти начин политика БРИКС-а промовише државе са специфичним развојним потенцијалима (Piper 2015, 15). Сарадња започета иницијално око питања из области међународне политичке економије прелила се у конвенционалније области међународних односа, најпре око противљења политичком унилатерализму САД, који је заправо често усклађен са његовим економским унилатерализмом.

Међутим, упркос заједничкој тежњи ка конфронтирању САД, треба имати на уму да све чланице БРИКС-а перципирају своју позицију као, ако не као политичког хегемона, оно барем као лидера у својим регионима (18). Овакав став може бити проблематичан

за будући развој овог блока. Неоспорно је да се у југоисточној Азији (као и у целом свету) са неповерењем посматра кинеска експанзија. Бразил је главни добављач робе за Кину и ослања се на њу у постизању успеха на економском плану, али се две силе такмиче за ресурсе у Африци. Русија и Кина имају заједничке интересе, али исто тако и извесна неслагања (18). Наиме, Русија је задржала значајну економску моћ, упркос бројним изазовима. На политичком плану она и даље настоји да у Азији обезбеди услове који ће омогућити поновну консолидацију без „уплитања споља”, притом не занемарујући други главни приоритет, а то је обнова утицаја у постсовјетском простору.

Чланство Русије у БРИКС-у представља средство за унапређење њеног утицаја у међународним односима и учешће у глобалним процесима, са фокусом на економске и политичке интересе, укључујући подстицање мултиполарног светског поретка. За разлику од Русије, Сједињене Државе у својој спољној политици у већој мери делују кроз институције које контролишу или утичу на Запад, као што су НАТО, Светска банка или ММФ. Док Русија настоји да унутар БРИКС-а учествује у реформисању постојећих међународних норми како би оне биле прихватљиве свим чланицама, САД углавном заговарају очување постојећег глобалног поретка који одражава њихове интересе и стандарде (Sergunin 2020). Чланство Русије у БРИКС-у јој пружа могућност да активно доприноси глобалним дискусијама о питањима као што су економски развој, безбедност и климатске политике, док САД ове теме обично промовишу кроз западне платформе.

Глобална политика данашњице изнедрила је различите међународне и регионалне организације основане у различитим деловима света. Њихово оснивање некада је базирано на географској близини, али чешће су у питању организације које своје оснивање дугују заједничким интересима или проблемима које треба решавати у датом региону. С тим у вези, на савременој геополитичкој сцени не може се порећи значај БРИКС-а као међународне институције. „Током своје историје, организација је пружала снажну подршку нацијама у развоју и на тај начин стекао репутацију чувара. Најава да лидери БРИКС-а имају жељу да прошире њихову организацију, која је уследила током четрнаестог самита БРИКС-а, који је одржан у Пекингу, у Кини, 2022. године, изазвала је велику пажњу у различитим регионима света” (Kipgen and Chakrabarti 2022, 445).

Са друге стране, константни предлози за проширење НАТО-а и Европске уније, те рат у Украјини, у великој мери су утицали на међународну политику. Стратегија проширења НАТО-а суочила се са својеврсним одговором од стране БРИКС-а у виду његове политичке експанзије. Међутим, експанзија ове врсте има и своја ограничења, која се најпре тичу изазова са којима се свака од водећих земаља БРИКС-а суочава. „Кина, Индија и Русија, три најмоћније владе које чине групацију БРИКС, изложене су искушењима у унутрашњим и међународним пословима. Инвазија Русије на Украјину, спорови у индо-пацифичком региону, територијални спорови у Јужном кинеском мору, и кинеска политика једне нације су неки од проблема који креирају глобалну политику” (446). Различити покушаји дестабилизације покушани споља, имали су за циљ својеврсни раздор међу водећим чланицама БРИКС-а. Упркос многобројним геополитичким изазовима, сарадња две велике силе, Русије и Кине, успешно одолева. Однос на релацији Русија-Кина дефинише својеврсна рутину, иако често симболична, те војна сарадња, попут заједничких вежби, заједничких ваздушних патрола изнад Пацифика, напредна продаја руског оружја и обука кинеских официра на руским академијама. Ово је заправо и један од разлога зашто се америчко-руско партнерство не може у скоројјој будућности материјализовати.

За Русију, САД су и даље главни ривал, па с тим у вези мало шта могу САД да понуде да придобију добру вољу Кремља. Ако би САД попустиле у Европи, Африци и Блиском истоку, свакако би могле да се опросте од свог статуса моћне силе, што у реалном сагледавању није опција, јер Америка не може да плати такву цену (Joffe 2021, 6). САД теже да одрже постојећи поредак, јер он представља темељ њихове актуелне позиције. Ипак, Кина и Русија јесу ревизионистичке силе које желе много већи део глобалног колача (6). Та тежња ујединила их је у заједничком наступању и конфронтацији према Западу. Потези који повлаче западне силе, предвођене САД, као и много пута раније, одређују правац кретања конкурентских блокова. Изградња снажнијег партнерства између Пекинга и Москве резултат је актуелног стања светске политике. Све наведене околности усложњавају ситуацију на светском нивоу и подижу значај регионалних међународних група.

Амерички-руски односи и данас балансирају од потенцијалне могућности сарадње, до агресивне нетрпељивости. Заглибљени у

продужени сукоб око Украјине, Блиског истока и енергетике, наводи на закључак да су овакви односи резултат супротстављених погледа на свет. Изражено међусобно неповерење знатно је интензивније него што би се могло закључити из повремених изјава председника САД и РФ (Моуар 2021, 17). Путин је таргетирао, у више наврата, и под руководством различитих америчких администрација, САД као узрочника нарушавања међународног поретка и узрочника ометања позитивног развоја и унапређења америчких-руских односа. Убеђен да је Русија морално супериорна у односу на декадентни Запад, он тежи да врати Русију на њено право место утицаја у Европи. Мало што указује на то да ће се Путиново гледиште променити, а самим тим и однос две силе. Ипак „историја сугерише да се односи две нације никада не погоршавају толико да је немогуће пронаћи заједнички језик ако обоје виде да им амбиције треће нације више прете” (Roberts 2021, 21).

УСПОН КИНЕ

Чињеница је да успон Кине суштински мења поставку међународног система. Раст кинеске привреде последњих неколико деценија на пиједестал ставља тенденцију да ће се Сједињене Америчке Државе, још једном суочити са потенцијалним равноправним опонентом. Процват Кине и њено избијање ка водећој позицији вишеструко представља системски изазов за САД, други такве врсте након Совјетског Савеза. Реакције Запада на чињенице и динамике успона Кине још увек представљају својеврсну мешавину „рефлекса и нетрпељивости, радозналости и жеље за разумевањем, као и интереса за сарадњом” (Elzner 2021, 85). Контрадикторност произилази из спремности за сарадњом, развијањем конкурентности са једне стране, док у исто време долази до изражаја и све већа агресивност и непријатељство. С тим у вези, „разборито је да амерички државници траже помоћ Русије услед продубљивања конфронтације са Кином” (Cropsey 2021, 5). Андреј Кортунов (*Andrey Kortunov*), генерални директор Руског савета за међународне послове (Российский совет по международным делам, РСМД), указује да је успон Кине променио динамику троугла САД-Русија-Кина, чинећи Москву све више зависном од стратешког партнерства са Пекингом.

Посматрајући кроз историју, није први пут да САД траже савезника за обуздавање силе у успону. Ричард Никсон (*Richard Milhous Nixon*) је 1971. године у изненадној посети Кини, утирао пут дипломатском повезивању две земље, са циљем умањења утицаја совјетских на кинеске комунисте. Хенри Кисинџер (*Henry Alfred Kissinger*) је, као препредени члан америчке администрације, са циљем обуздавања Совјетског Савеза, желео да увуче тада много слабију и сиромашнију Кину у америчку орбиту како би се извршио притисак на Совјетски Савез. Према Кисинџеровим речима: „Отворили смо се за Кину...да уведе додатни елемент обрачуна за Совјете”. То би значило да би САД подмитиле Кину која би на тај начин деловала против Москве и помогла Никсоновој администрацији да организује грациозан излазак из Вијетнама. Кисинџер је претпостављао да су и САД и Кина „имали исти циљ” (Bosco 2018).

Међутим, овај покушај је завршио неуспешно. Кина никада није извршавала наредбе САД, нити се супротстављала Русији. Обуздавање Совјетског Савеза уз помоћ Кине није успело, па се поставља питање да ли је реално, да у данашњој расподели снага, САД покуша да ангажује Русију у обуздавању Кине? За овакав сценарио потребно је знатно побољшање односа САД са Русијом. „Идеја о усклађивању са било којом земљом ради безбедности је укорењена у принципима реализма и равнотеже снага дизајнираних да створе стабилизујућу равнотежу међу великим силама. Док реализам налаже да интереси и моћ треба да управљају и једним и другим, међународним пословима и спољном политиком САД, тешко је замислити да амерички дугорочни интереси игноришу идеале и вредности” (Rothstein 2021, 8). Међународна политика намеће висок интензитет надметања у циљу обезбеђивања што већег удела у светској моћи, што врло често подразумева да се моћ стиче на рачун других држава. Овакав поглед на међународну политику истиче офанзивни реализам, док је у случају дефанзивног реализма у питању максимизација безбедности (Nikolić i Talović 2024, 4). Досадашње понашање Кине указује на имплементацију офанзивног реализма у својој спољној политици. Циљ неће бити превасходно директно угрожавање САД, већ пре скретање пажње од акција у иностранству (Miršajmer 2017, 451) .

Свој развој и перманентни успон Кина је најпре имплементирала на нивоу региона. Њен утицај је растао

захваљујући, најпре, одмереној регионалној политици, али и тежњи да дужи временски период не изазива САД. Паралелно, Кина је модернизовала војску и морнарицу, претварајући своју војску у борбену снагу светске класе која је данас у стању да одврати било коју велику силу, истовремено анулирајући регионалне актере економским везама и када је потребно, принудом. „У погледу величине становништва и богатства – што су градивни блокови моћи...Кина има 4 пута више становника од САД а пројекције се крећу да ће их имати 3 пута више 2050. године,⁵ Пекинг ће уживати значајну предност у погледу латентне моћи” (463). Имајући у виду све ове чињенице, САД имају огроман интерес да успоре кинески економски раст у годинама које следе. Овакав тренд не би био погодан за америчко благостање, као ни за глобални просперитет, али је једини начин да САД сачува безбедност и доминацију.

Понашање и деловање САД усмерено према Кини, веома је слично понашању према Совјетском Савезу током Хладног рата. Упорност у спречавању да доминира Евроазијом, кључна улога у демонтажи потенцијалних хегемона као и коначна победа и потискивање Совјетског Савеза, демонстрирају опчињеност САД улогом „примата”. Ова тежња се рефлектује и на перцепцију Кине у међународним односима данас, и тешко да може бити умањена, а још мање изгледа има на пристајање поделу улоге „примата” са Кином у опону.

Схваћена као најозбиљнија претња безбедности САД, Кина је „проблем” који захтева посебно ангажовање. Да ли је извесно да се у овом контексту Русија искористи? Са позиције актуелне геополитике, овакав развој догађаја, бар за сада, није евидентан. Са једне стране, Кина и Русија имају другачије системе вредности и интересе, који су у супротности онима у САД. На пример, у последњој деценији, „Кина и Русија су скоро увек гласале на исти начин у Генералној скупштини УН. Насупрот томе, САД и Кина се слажу око двадесет посто времена. Стога, Сједињене Америчке Државе морају да раде са својим природним савезницима да развију начине да обуздају оба непријатеља истовремено” (Rothstein 2021, 9). Не треба, међутим, изгубити из вида, да савези који обезбеђују

⁵ Према подацима Светске банке, Кина је 2011. године имала 1.344.130.000 становника, док су САД имале 311.591.917 (World Bank, 2025). Према подацима Уједињених нација, очекује се да ће Кина до 2050. године имати 1.395.200.000 становника, а САД 408.700.000 (United Nations, 2004).

сигурност и просперитет Западу нису више у пуном сјају. Толерисање кинеске и руске експанзије у замену за мир и хармонију није прихватљива алтернатива за САД. Није занемарљиво нагласити да и Кина и Русија имају легитимне интересе који се морају узети у обзир. Међународно разумевање и присност двојице државника, Путина и Сија (*Xi Jinping*), истицано је годинама уназад, нарочито од почетка специјалне војне операције у Украјини. Подршка кинеског председника Сија Русији, упркос међународној изолацији, није изостајала. Амбиције стратешког преобликовања света од стране Путина, подржаване су, наглашавајући том приликом, са једне стране, блиско пријатељство, а са друге, не мање важан анимозитет према Западу. Доналд Трамп је и у прошлом мандату истицао Кину, а не Русију као главног такмаца на светској сцени. Имајући у виду све активнију и свестранију сарадњу Русије и Кине (војна, економска, технолошка), Трамп настоји да се утицају Пекинга што агресивније супротстави. Актуелно отопљавање односа са Русијом може се посматрати као један од потеза Трампове администрације ка поткопавању односа на релацији Москва-Пекинг. Покушај Ричарда Никсона из 1971. да Кину стави под недра САД, сличан је приближавању Трампа и Путина, извлачећи Русију из изолације Запада, док истовремено поентира минирајући њене односе са Кином. Разлика је, међутим, што је Кина данас друга светска економија, са значајним војним арсеналом и вишегодишњим добрим односима са Русијом, упркос убеђивању Русије од стране САД, да јој главна опасност прети од Кине, а не од НАТО или ЕУ (што је Трамп истицао у свом првом мандату, а истој стратегији се приклања и данас). Стратешке и идеолошке основе на релацији Пекинг-Москва веома су снажне. Да би Америка успела у намери да овај савез разбије, неопходно би било идеолошко приближавање Русији, што упркос Трамповој ауторитарној политици, у актуелним геополитичким околностима за сада није изгледно.

ЗАКЉУЧАК

Америчко–руски односи у постхладноратовском периоду показују јасну цикличност, периоде ограничене сарадње и „ресетовања” увек је пратило ново погоршање и продубљивање неповерења. Анализа политике „ресетовања” у време администрације Барака Обаме указује да, иако је постојала декларативна воља за

побољшањем односа, иза ње су се крили различити интереси и мотиви. Са америчке стране, „ресетовање” је било инструмент усмерен на контролу руског утицаја у постсовјетском простору и покушај да се Русија делимично укључи у западноцентрични поредак, али под условима које је дефинисао Вашингтон. Са руске стране, политика приближавања представљала је тактички маневар са циљем добијања времена и ресурса за јачање сопствене позиције и повратак статуса велике силе.

У том смислу, нарушавање односа није искључива одговорност једне стране, већ последица међусобно супротстављених стратегија. Америчка страна је тежила да задржи доминацију у међународном систему и да ограничи маневарски простор Русије, док је руска страна у побољшању односа видела могућност да обезбеди предах и учврсти утицај у свом регионалном окружењу. Прикривене намере биле су присутне код обе стране: док је Вашингтон у јавној реторици истицао сарадњу, у пракси је наставио политику ширења НАТО-а и јачања утицаја на постсовјетском простору. Москва је, с друге стране, формално прихватала дискурс сарадње, али га је користила као инструмент за ојачавање сопствених позиција унутар и изван региона.

Отуда се може закључити да је „ресетовање” више било тактизирање него искрен покушај трајне нормализације односа. Ово објашњава зашто се побољшања односа по правилу јављају са сменом америчких администрација, свака нова власт у Вашингтону жели да тестира могућност сарадње са Москвом, али се убрзо испостави да дубински супротстављени интереси онемогућавају дугорочни успех. Геостратешки фактори који стоје иза овог трајног неповерења обухватају питање ширења НАТО-а, безбедност источне Европе, контролу енергетских ресурса, као и положај Русије у постсовјетском простору. Осим тога, значајан утицај имају и унутрашњи политички фактори, потреба америчких и руских лидера да у очима домаће јавности потврде сопствену снагу и одлучност, што додатно сужава простор за компромис.

Посебан значај у овом контексту имају успон Кине и јачање групације БРИКС. Успон Пекинга довео је до новог баланса у глобалној политици, приморавајући Москву да се све више ослања на стратешко партнерство са Кином, што утиче и на динамику односа са Сједињеним Државама. Истовремено, БРИКС је постао симбол изазова западној доминацији и покушај артикулисања

алтернативног центра моћи, што је ојачало позицију Русије у глобалном систему, али истовремено и појачало сумње САД у стварне намере Москве. Оба фактора, и Кина и БРИКС, делују као додатни катализатори неповерења, који америчко-руске односе све више уклапају у шири оквир глобалног ривалства.

Сходно томе, хипотеза постављена у раду, да је неуспех „ресетовања” последица како супротстављених спољнополитичких стратегија, тако и ширег међународног окружења, потврђена је анализом. Истовремено, помоћна хипотеза да америчко-руски односи дугорочно остају оптерећени структурним неповерењем, добија додатну потврду у континуитету криза и тензија које надвлађавају повремене покушаје сарадње.

Закључна оцена је да америчко-руски односи нису само резултат одлука актуелних политичких лидера, већ пре свега производ структурних ограничења и конфликта интереса који су дубоко укорениjeni у глобалном систему. Управо зато, иако се у будућности могу очекивати нови покушаји „ресетовања”, мало је вероватно да ће они довести до трајне нормализације, јер је логика конкуренције између Вашингтона и Москве трајно уграђена у међународни поредак. Све то упућује на закључак да ће америчко-руски односи остати један од главних извора нестабилности и неизвесности у глобалној политици, уз могућност ограничене сарадње искључиво у областима у којима постоји препознатљив заједнички интерес, као што су контрола стратешког наоружања и борба против транснационалних безбедносних претњи.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Analytical Credit Rating Agency [ACRA]. 2025. “Research 2812”. <https://www.acra-ratings.ru/research/2812/>.
- Arbatov, Alexei G. 2008. “Russia and the United States – Time to End the Strategic Deadlock”. *Briefing* 10 (3): 1–12. Moscow: Carnegie Moscow Center.
- Åslund, Anders, and Andrew Kuchins. 2009. *The Russia Balance Sheet*. Washington, DC: Peterson Institute for International Economics, Center for Strategic and International Studies.
- Bosco, Joseph. 2018. “Kissinger’s Historic China Policy: A retrospective”. *The Hill*. <https://thehill.com/opinion/international/408507-kissingers-historic-china-policy>.

- Çoban, Önder. 2021. "USA – Russia Relations in the Obama Period: Reflections of Reset Policy". *Uluslararası İlişkiler Çalışmaları Dergisi* 1 (2): 94–110.
- Cropsey, Seth. 2021. "Is There a Russia Card?" *Strategika – Conflicts of the Past as Lessons of the Present* 70: 3–5.
- Elzner, Volfram. 2021. *Kineski vek*. Beograd: Laguna.
- Hirss, Martins. 2019. "U.S. Grand Strategy Towards Russia 2001–2017". *Security and Defence Quarterly* 26 (4): 98–121. DOI: 10.35467/sdq/112050.
- Joffe, Josef. 2021. "Forget the Russia Card". *Strategika – Conflicts of the Past as Lessons of the Present* 70: 6–7.
- Judah, Ben, Jana Kobzova, and Nicu Popescu. 2011. *Dealing With A Post-BRIC Russia*, London: European Council on Foreign Relations.
- Kaczmarek, Marcin. 2009. "Russia's Expectations concerning Barack Obama". *CES Commentary* 17: 1–5.
- Karaganov, Sergey. 2018. "The New Cold War and the Emerging Greater Eurasia". *Journal of Eurasian Studies* 9 (2): 85–93. DOI: 10.1016/j.euras.2018.07.002.
- Kipgen, K Thangjalen, and Sukalpa Chakrabarti. 2022. "The Politics Underpinning the BRICS Expansion". *Journal of Liberty and International Affairs* 8 (3): 445–458. DOI: 10.47305/JLIA2283445k.
- Kober, Stanley. 2003. "59. US-Russian Relations". In *CATO Book for Congress. Policy Recommendations for the 108th Congress*, 593–601. Washington, DC: CATO Institute.
- Lukyanov, Feodor. 2009. "What Next After Warheads and Ideologies?" *Russian Analytical Digest* 66, 2–4.
- Miller, Steven E., and Alexey Arbatov. 2021. *Nuclear Perils in a New Era: Bringing Perspective to the Nuclear Choices Facing Russia and the United States*. Cambridge, MA: American Academy of Arts and Sciences.
- Miršajmer, Džon. 2017. *Tragedija politike velikih sila*. Belgrade: Čigoja štampa.
- Moyar, Mark. 2021. "Triangulating Russia. The U.S.-Russia Relationship". *Strategika – Conflicts of the Past as Lessons of the Present* 70: 17–18.
- Nikolić, Danijela, i Violeta Rašković Talović. 2024. „Spoljna politika SAD u 21. veku i pitanje morala u međunarodnim odnosima u teoriji i praksi”. *Srpska politička misao* 86 (4): 7–25. DOI: 10.5937/spm86-51394.

- Pifer, Steven. 2015. "US-Russia Relations in the Obama Era: From Reset to Refreeze?" In *OSCE Yearbook 2014*, 111–123.
- Piper, Laurence. 2015. "The BRICS Phenomenon: From Regional Economic Leaders to Global Political Players". *BRICS Initiative for Critical Agrarian Studies (BICAS) Working Paper 3*.
- Putin, Vladimir. 2007. "Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy". *President of Russia*. <http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>.
- Roberts, Andrew. 2021. "Balancing Interests and Fears". *Strategika – Conflicts of the Past as Lessons of the Present* 70: 21–22.
- Rodriguez-Triocci, Emilio. 2024. "What about the BRICS? Examining Power Politics in a Changing World Order". *Journal of Political Power* 17 (1): 21–41. DOI: 10.1080/2158379X.2024.2341018.
- Rothstein, Hy. 2021. "Containing China". *Strategika – Conflicts of the Past as Lessons of the Present* 70: 8–10.
- Rumer, Eugene and Richard Sokolsky. 2019. *Thirty Years of U.S. Policy Toward Russia: Can the Vicious Circle Be Broken?* Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace.
- Russell, Martin. 2018. "US-Russia Relations: Reaching a Point of No Return?" *European Parliament Research Service*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/628230/EPRS_BRI\(2018\)628230_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2018/628230/EPRS_BRI(2018)628230_EN.pdf).
- Russell, Martin. 2022. "US-Russia Relations: Geopolitical, Security, Economic and Human Dimensions". *European Parliament Research Service*. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698919/EPRS_BRI\(2022\)698919_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2022/698919/EPRS_BRI(2022)698919_EN.pdf)
- Rutland, Peter, and Gregory Dubinsky. 2008. "US Foreign Policy in Russia". In *US Foreign Policy*, eds. Michael Cox and Doug Stokes, 239–258. Oxford: Oxford University Press.
- Sergunin, A. A. 2020. "Russia's Strategies towards BRICS: Problems and Opportunities". *Vestnik RUDN. International Relations* 20 (3): 534–542. DOI: 10.22363/2313-0660-2020-20-3-534-542.
- Smith, Mark A. 2004. "The Russia-USA Relationship". *Russian Series 04/12*. Caberley, Surrey: Defence Academy of the United Kingdom, Conflict Studies Research Centre.
- Stent, Angela. 2012. "US-Russia Relations in the Second Obama Administration". *Survival: Global Politics and Strategy* 54 (6): 123–138. DOI: 10.1080/00396338.2012.749635.
- Stojadinović, Miša. 2024. *Neoliberal Myths and Reshaping the Contemporary World Order*. Thunder Bay: Pixia Literary Workshop.

- The White House. 2010. "U.S.-Russia Relations: 'Reset' Fact Sheet". *The White House, President Barack Obama*. <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/us-russia-relations-reset-fact-sheet>.
- Trenin, Dmitri. 2014. "The Obama Administration's Policy Toward Russia: A Moscow Perspective". *Kokusai Mondai (International Affairs)* 630. https://www2.jiia.or.jp/en/pdf/publication/2014-04_004-kokusaimondai.pdf.
- World Bank. 2025. "Population Data". <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>.
- Ziegler, Charles. 2014. "Russian-American Relations: From Tsarism to Putin". *International Politics* 51 (6): 671–692. DOI: 10.1057/ip.2014.32.
- United Nations. 2004. *World Population to 2300*. New York: United Nations, The Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat.

Danijela Nikolić*

*Faculty for International Politics and Security,
Union – Nikola Tesla University, Belgrade*

US–RUSSIAN RELATIONS: BALANCING INTERESTS AND FEARS

Resume

The fluctuation of US–Russian relations points to the fact that the correlation between these two countries represents one of the most significant and complex aspects of global politics, and that it is intertwined with phases of cooperation and rivalry, which continuously influence the formation of the global order. With the bloc division of the world into “East” and “West”, it was precisely the relations between these two powers that determined events and shaped political circumstances on the world geopolitical scene. With each change of administration, the competitive relationship between Washington and Moscow has continued, accompanied by limited enthusiasm for cooperation, mainly in the domain of arms control and the fight against global threats. The aim of this paper is to analyze the initial phase of improving relations, fueled by the “reset” tendency, as well as the outbreak of a new wave of tensions in US-Russian relations, identify key events and policies that shaped relations between the United States and the Russian Federation at the beginning of the 21st century, as well as to identify the causes of the failure of the “reset”. The contrasting foreign policy discourses of Moscow and Washington, the rise of the BRICS, and the expansion of China have posed a significant challenge to the liberal order led by the US. Using content analysis and discourse analysis methods, the author will provide insight into the factors that have contributed to the deterioration of US–Russian relations,

* E-mail address: ninadaca@yahoo.com; ORCID: 0009-0005-1824-3398.

with a focus on the opposing tendencies of these two states in foreign and domestic policy.

Keywords: United States, Russian Federation, “reset”, geopolitics, BRICS, China

^{**} Овај рад је примљен 27. марта 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2025. године.

**АНТИДИСКРИМИНАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ –
ОБРАЗОВАЊЕ И РАД**

133

Невена Нешић

ПРИСТУП ЗАСНОВАН НА СПОСОБНОСТИМА (СА)
У ОБРАЗОВАЊУ ДЕЦЕ И ОДРАСЛИХ ОСОБА СА
ИНВАЛИДИТЕТОМ

163

Марина Тодоровић

ПРОБЛЕМ ДИСПАРИТЕТА У ПЛАТАМА ЖЕНА И
МУШКАРАЦА ЗА РАД ИСТЕ ВРЕДНОСТИ

*Невена Нешић**

Институт за српску културу, Приштина – Лепосавић

ПРИСТУП ЗАСНОВАН НА СПОСОБНОСТИМА (СА) У ОБРАЗОВАЊУ ДЕЦЕ И ОДРАСЛИХ ОСОБА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ**

Сажетак

Приступ заснован на способностима (*Capability Approach*, СА) у политичкој филозофији наглашава важност способности, функционисања и слободе појединаца као неопходних предуслова за постизање доброг живота. На развој способности појединаца утиче образовање као кључно за побољшање социјалног благостања. СА карактерише залагање за друштвену правду, али на такав начин да уместо искључивог фокуса на економски прогрес истиче благостање појединаца, па у образовању даје приоритет постизању образовних исхода заснованих на индивидуалним способностима, а не на униформној алокацији ресурса или стандардизованим резултатима. У овом раду се истражује повезаност СА са образовањем деце и одраслих особа са инвалидитетом, с циљем да се укаже на важност прилагођавања наставних метода путем специјализоване подршке према способностима ученика. Анализом садржаја нормативних докумената и научних радова који се баве теоријским оквиром и применом СА указује се на његов

* Имејл адреса: nevena.n.724@gmail.com; ORCID: 0009-0008-7163-8358.

** Рад је написан у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-136/2025-03 од 27.01.2025. године.

допринос адекватнијем спровођењу нормативних оквира који теже постизању једнакости у образовним политикама. Овај приступ се повезује са социјалним моделом поимања инвалидитета који, наглашавајући важност срединских фактора, укључује ангажман друштвених, политичких и образовних институција ради побољшања физичког и менталног развоја и образовних способности ученика. СА је познат по листи основних способности за постизање социјалне правде, којом допуњује недостатке постојећих теорија социјалне правде кроз укључивање потреба рањивих група, као што су деца и одрасле особа са инвалидитетом. Ова листа обухвата политичко учешће и има за циљ да обезбеди минимални стандард достојанства и слободе појединаца и друштвених група. Стога, и у инклузивном образовању се мора узети у обзир како друштвена и политичка клима обликују перцепцију инвалидитета и социјалног благостања, а самим тим како доприносе развоју способности и специјализоване подршке, попут услуге личног пратиоца, значајне за инклузивно-образовну политику и инклузију у свим осталим областима друштвеног и политичког живота.

Кључне речи: приступ заснован на способностима (СА), образовање деце и одраслих особа са инвалидитетом, специјализована подршка, социјална правда, листа основних способности, инклузивно-образовна политика

УВОД

У Глобалном извештају о праћењу (*Global Monitoring Report*) из 2005. године изричито је наведено да „образовање треба да омогући деци да достигну свој пуни потенцијал у смислу когнитивних, емоционалних и креативних капацитета” (UNESCO 2005, 16). Оваква дефиниција нуди широк спектар идеја о инклузивном образовању које су последњих година све актуелније у друштвеним и политичким питањима, а постепено заузимају и све веће интересовање у научној сфери. Инклузивно образовање је представљено као „образовање за све”, што подразумева да је право на образовање доступно свима, укључујући и осетљиве категорије

као што су деца и одрасле особе са инвалидитетом. Њихов животни стандард, који са собом подразумева несметано остварење права на образовање, регулише се бројним нормативним документима, на основу чега се процењује цивилизацијски напредак једног друштва. Међутим, изазови се сусрећу при спровођењу нормативних одредби којима се регулише инклузивно образовање. Радоман и сарадници (Radoman, Nano, and Closs 2006) међу главним изазовима истичу непознавање специфичних потреба деце и одраслих особа са инвалидитетом, недостатак знања и вештина стручног особља, ригидност и опширност програма и планова редовних школа и њихове традиционално високе захтеве за постигнућем, прописане јединствене нивое постигнућа потребне за прелазак у наредни разред, недостатак диференцијације у погледу наставних материјала, задатака, брзине напредовања, као и негативне ставове самих наставника, друге деце у школи и њихових родитеља, шире друштвене заједнице, али и образовних власти.

Амартја Сен (*Amartya Sen*) представља приступ заснован на способностима (СА), а њене идеје је проширила и филозофски развила Марта Нусбаум (*Martha Nussbaum*) (Sen 2005; Nussbaum 2006b). Ови аутори сматрају да концепти људских права и људских способности имају заједничку мотивацију, али и да постоје разлике. СА негује универзалне идеје о једнакости, слободи, правима и социјалној правди, али на такав начин да се оне могу представити кроз другачију концепцију у самој примени у инклузивном образовању. Другим речима, овај приступ уважава сваком појединцу специфичне способности, функционисање, слободу и начин избора доброг живота којим ће достићи заслужено благостање у зависности од друштвеног и политичког контекста који детерминише развој његових способности и перцепцију друштвеног благостања, а не само кроз перспективу економских фактора која је уобичајено примењивана у политичкој филозофији. образовање треба бити тако конципирано да у први план истиче стварање услова за развој потенцијала и способности сваког појединца на основу индивидуалног образовног плана који подстиче развој специфичних способности путем персонализоване подршке и треба да захтева да се образовне политике и пракса педагошког рада унапређују у том правцу (Klafki 1994). Због тога овај рад истражује повезаност СА са образовањем деце и одраслих особа са инвалидитетом и настоји да анализом нормативних аката, научних чланака и

резултата истраживања који се односе на примену СА у образовању деце и одраслих особа са инвалидитетом укаже на његов значај за адекватну имплементацију нормативних одредби којима се регулише инклузивно-образовна политика.

ТЕОРИЈСКО–ПОЈМОВНИ ОКВИР

Приступ заснован на способностима (СА)

Основни појмови у СА јесу способност, функционисање и слобода. Сен (Sen 1999) посматра људски развој као процес проширења стварних слобода које људи уживају, изражених као њихове способности. „Способност значи могућност да се постигну одређене комбинације функција – шта је особа у стању да уради или да буде” (Sen 2018, 357). Појединци се разликују у свом функционисању, односно начинима на које могу да употребе своје способности да исте ресурсе искористе функционално, па могу различито функционисати у храћењу, учењу, или вожњи бицикла, што се односи на основне слободе, али предвиђа и комплексне слободе које овај приступ карактеришу из хуманистичких оквира, као што су остварење самопоштовања и друштвено учешће (Sen 1990; Sen 1999). У том смислу, функције укључују и ствари које су у вези и са достојанством, као најбитнијим појмом који је Нусбаум (Nussbaum 2000) истакла за добар живот и развој друштва, а то су мобилност, самообразовање, уживање у рекреацији активности и учешће у својој политичкој култури (Nussbaum 2011). Свака особа може да различито „искористи способност да живи дуго или избегне морбидитет који се може избећи, или да буде добро негована, способна да чита, пише и комуницира, учествује у књижевним и научним областима (што је значајно за образовање) и тако даље” (Clark 2005, 6). Слобода је значајна из разлога што особама нуди прилике да достигну она стања за која имају способности и/или вреднују за постизање доброг живота. Притом, слобода може значити да су особама доступне различите алтернативне комбинације током избора, без обзира на то да ли ће изабрати једну или више опција, којима се заправо оцењује постигнуто благостање у животу тих особа (Sen 1992).

Инклузивно образовање

Образовање је представљено као веома битна компонента СА јер се посматра као основна способност која утиче на развој и проширење других способности значајних за постизање благостања, а сам развој образовних способности може да допринесе људским слободама (Sen i Nusbaum 2020). Значајно је с једне стране за лични развој појединца, јер поједини случајеви изоловане деце показују недостатак комуникативних и вештина сналажљивости, док с друге стране побољшава положај појединца у друштву и његове могућности избора жељене професије (Walker and Unterhalter 2007). Студије Ферија, Бинера и Вандсворта (Ferri, Bynner, and Wandsworth 2003) показују значајне статистичке корелације између образовања и промена у различитим аспектима живота људи: боље образовани људи живе дуже, здравијим животом и преносе више културног материјала својој деци. Поред личног и професионалног развоја на нивоу појединца, образовање је значајно и за оснаживање друштвених група и подстицање њихове интеракције, а корисно је и на макро нивоу који се односи на развој друштва које карактерише ефикасна образовна политика важна за инклузивно образовање, као и за развој идеје државе засноване на знању (MPNTRRS 2021). Инклузивно образовање подразумева адекватну правну регулативу и имплементацију нормативних оквира којима се гарантује право на образовање свим грађанима, на тај начин што предвиђа подршку осетљивим групама која исказују специфичне образовне потребе и посебну подршку (Rapaic i dr. 2008; Lansdon 2014). Фокусом на способностима, достојанству и разноликости индивида, СА у инклузивном образовању представља идеалан инструмент за остварење стварних слобода и једнаког третмана током трајања образовања, мимо гарантовања једнаког приступа у образовни процес за све, укључујући ученике којима је потребна помоћ у складу са специфичним потребама насталим услед различитих врста инвалидитета (Lim 2019).

Деца и одрасле особе са инвалидитетом

Према дефиницији коју нуди Конвенција о правима особа са инвалидитетом (UNGA 2006), деца и одрасле особе са инвалидитетом су оне особе које имају „дугорочна физичка, ментална, интелектуална или чулна оштећења која у интеракцији са разним препрекама могу ометати њихово пуно и ефикасно учешће у друштву на једнакој основи са другима” (чл. 1). Сврставају се у једну од најугроженијих група становништва, која је у сталном ризику од социјалног искључивања због саме природе њиховог функционалног стања и потребна јој је посебна друштвена подршка.

Оваква дефиниција одговара социјалном моделу према ком се „друштво мора мењати и прилагођавати како би изашло у сусрет специфичним потребама сваког појединца - кроз нову законодавну политику, нову образовну и социјалну политику и прилагођавањем друштвених институција” (Lazor, Marković i Nikolić 2008, 8). Претходни, медицински модел, инвалидитет је посматрао као недостатак индивидуе, којој се самој стављало на терет да се прилагоди како системима у заједници тако и друштву у целини, а прихватањем дефиниције из социјалне перспективе могуће је говорити о значају друштвене подршке за побољшање положаја деце и одраслих особа са инвалидитетом (Nikolić, Brkić i Nešković 2018). Признавањем овакве дефиниције постали су примећенији и друштвени изазови и препреке. Из социјалне перспективе инвалидитет се може посматрати као друштвени конструкт који је резултат интеракције између појединаца са оштећењима и неприступачног друштва (Burchardt 2004). На пример, деци и одраслим особама са инвалидитетом може да недостаје приступ јавним просторима (Nussbaum 2006a; Nussbaum 2006b; Nussbaum 2011), а врло често њихов положај додатно отежава постојање негативних друштвених ставова (Nešić i Marković 2024; Radoman, Nano, and Closs 2006; Robeyns 2005; Robeyns 2009; Robeyns 2017).

Положај деце и одраслих особа са инвалидитетом може се тумачити кроз постулате СА и његов значај за њихову инклузију, посматрајући инвалидитет из холистичке перспективе која уважава срединске и културне факторе, као и улогу друштвене заједнице и политичких институција (Sen 1990; Nagi 1991; Terzi 2005; Nussbaum 2006b; Harnacke 2013).

ОСНОВНИ ПОСТУЛАТИ ПРИСТУПА ЗАСНОВАНОГ НА СПОСОБНОСТИМА (СА) У ИНКЛУЗИВНОМ ОБРАЗОВАЊУ

Идеја о људским правима је веома актуелна и представља базу инклузивног образовања, под којим се подразумева приступ образовању које је првенствено осмишљено са идејом гарантовања једнаког образовања за све особе. На основу тога се посматра као процес који треба да одговори на специфичне потребе и способности ученика из осетљивих група, као што су деца и одрасле особе са инвалидитетом и/или особе другачијег културног порекла (UNESCO 2000; UNESCO 2005).

Право на „образовање за све” гарантовано је бројним нормативним документима. Међународни пакт о економским, социјалним и културним правима (UNGA 1966) међу најосновнијим елементима друштвеног прогреса подразумева признавање права на образовање сваком лицу и оно „има за циљ пун развој људске личности и достојанства” (чл. 13). Конвенција о правима детета (UNGA 1989) предвиђа образовање деце и одраслих особа са инвалидитетом, које се спомиње као једна од многих области у којима им је неопходна подршка која би омогућила „квалитетан живот” (чл. 23). Конвенција о правима особа са инвалидитетом (UNGA 2006) директно промовише инклузивно образовање (може се запазити да је нормативни акт који се специфично односи на децу и одрасле особа са инвалидитетом усвојен доста касније, што је још један доказ тешке борбе да инвалидитет почне да се посматра из друштвеног аспекта). Уједно га и опширније дефинише као образовање које може допринети развоју личности, талената и креативности, као и умних и физичких способности деце и одраслих особа са инвалидитетом, колико год околности то омогућавају, подстичући тиме њихово учешће у слободном друштву, чиме коначно исказује да вреднује осећање достојанства, могућност избора, као и основне слободе и различитости међу људима (чл. 24). Постоји тенденција усклађивања националног законодавства са стандардима Европске уније (ЕУ), па се спроводе реформе које су неопходне ради обезбеђења свих могућих мера друштвене подршке којом би се задовољиле потребе деце и одраслих особа са инвалидитетом.

Приступ људских права и/или приступ заснован на способностима (СА) у образовању деце и одраслих особа са инвалидитетом

Конвенције и закони су кроз историју приступали заштити основних права људи, користећи тзв. језик права. Дуго је постојала тенденција његовог тумачења као да је базиран на „привилегијама које припадају свим људским бићима једноставно зато што су људска бића... Доминантна традиција обично темељи права на поседовању рационалности и језика, имплицирајући да ментално оштећени људи можда немају та права, па би способност за осећање требало да буде основа права” (Nussbaum 1997, 273). Данас говоримо о модерној правној држави која се заснива на поштовању достојанства свих својих грађана (UNGA 1966, чл. 2) и гарантује људима да у потпуности учествују у друштвеном животу и живе цивилизован живот у складу са дефинисаним друштвеним стандардима (Marshall 1949). Конвенције које смо представили јављају се након признавања инвалидитета као дела социјалног а не медицинског модела. Међутим, иако је приступ људских права признао заштиту и регулисао је одредбама у нормативним оквирима, проблем представља њихова имплементација и спровођење у пракси. Због тога следбеници СА истичу забринутост да право не остане само „мртво слово на папиру”, како се често традиционално тумачи, па проширују приступ људских права овим приступом.

Представници СА сматрају да правни документи имају одредбе које не успевају да се адекватно имплементирају јер не праве разлику између различитих способности код особа (Harnacke 2013). Нусбаум (Nussbaum 2006а) сматра да људи имају право тек онда када постоје делотворни начини за превођење њихових способности у политичка делања, а управо способности могу бити адекватно мерило да се неке обезбеди право. Негујући и унапређујући базичне вредности као што су способност, функционисање и слобода (Sen 1990), као и поштовање и достојанство (Nussbaum 2011), дакле вредности уједно истакнуте у нормативним актима, СА представља идеалан инструмент за побољшање ефикасне слободе и примену нормативних принципа инклузивног образовања (Lim 2019).

На пример, нормативни оквири истичу да би инклузивно образовање требало да буде равноправно за све, па би – уместо

занемаривања, присутног у системима образовања у претходним историјским раздобљима, са честим етикетирањем насталим на основу ригидних универзално постављених образованих стандарда које овакве особе не могу да постигну – требало осмислити и реализовати пружање подршке у њиховом образовању без икакве дискриминације (Lansdon 2014). СА се у образовању фокусира на способностима појединца у смислу прилика да достигне оно што рефлексивно сматра вредним, а не на могућностима или исходима које истичу алтернативни приступи, фокусирајући се више на националне или међународне резултате који ће допринети економском развоју. Стога, да би постигли једнакост у образовању не треба само изједначити ресурсе у виду једнаких новчаних давања за сваког ученика, или резултате у смислу да свако дете изађе из образовног процеса са одређеном дипломом или сертификатом, већ свако треба да остварује образовна постигнућа на основу својих способности (Sen 1992). Тиме се подстиче могућност прилагођавања образовног система тако да одговара карактеристикама ученика који припадају популацији деце и одраслих особа са инвалидитетом, пружајући им простора да напредују према својим способностима, а не према универзалним, за ову групу врло често недостижним, мерилима образовања.

Повезивање СА са социјалним моделом поимања инвалидитета и положаја деце и одраслих особа са инвалидитетом

Основа укључивања деце и одраслих особа са инвалидитетом у друштвени и политички живот јесте Сенова критика „економије благостања” и класичног утилитаризма, која се односи на процену доброг живота на основу субјективних критеријума, односно фокуса на психолошким стањима, задовољству и преференцијама људи. Ови приступи истичу да је битно како се људи осећају о својим животима, и то се најчешће фокусирају на осећај среће приликом посматрања људи као потрошача ради постизања економског развоја (Wells 2011). Уместо оваквог субјективног приступа, потребно је рефлексно вредновање људи, као и њиховог физичког здравља (Sen 2018). Функционалност какву Сен описује је савршено објективно

мерило: очекивани животни век, ослобођеност од болести, ниво образовања, слобода итд. (Landa 2004).

Критика утилитаризма се оправдава чињеницом да текстови о социјалној заштити имају тенденцију да третирају „скупе преференције” као ништа мање хитним од инвалидитета (Schaller 1997). Нусбаум (Nussbaum 2000) говори о „прилагођеним (адаптивним) преференцијама”, где појединци могу на психолошком нивоу да ситуацију у којој се налазе сматрају нормалном, због чега врло често себи оправдавају друштвену неправду, стављајући са стране своја права и реалне способности. Таква гледишта посматрају осетљиве групе кроз призму стања задовољства постојећим нормативним оквиром, чиме се занемарује шта оне могу да политички учине, нарочито особе зависне од других, а то отежава њихову социјалну инклузију (Nussbaum 2006a).

Притом, наводећи да срећа није једини фактор који доводи до доброг живота, Сен заправо одступа и од монизма. Истицањем да поред среће треба да постоји и интересовање за слободу, права, креативност или стварне услове живота, он заправо негује плурализам (Sen 1990). Према Нозику (Nozick 1974) људско благостање садржи више компоненти од осећаја среће, позивајући се на то да знање, уметност и култура не служе само да би оценили колики ниво среће они изазивају код човека, већ и како утичу на вредновање самог појединца и његових способности.

Често се као препрека за постизање циља може јавити дискриминација која се повезује са предрасудама и негативним ставовима према осетљивим популацијама, а врло често се везује за културне, историјске или верске карактеристике једне групе људи према којима непоштовање усмеравају друге групе у друштву. Проблем постаје комплекснији када овакву дискриминацију осете и особе које већ доживљавају стигму у друштву као што су деца и одрасле особе са инвалидитетом (Robeyns 2017). Фелдман и Гелерт (Feldman and Gellert 2006, 159) заступају став да борба за промену положаја осетљивих група и елиминисање дискриминације зависи од „политичке моћи и способности преговора, ефективне друштвене критике, успешне колективне акције, као и историјске и културне осетљивости”.

Холистички приступ образовању деце и одраслих особа са инвалидитетом

Социјална перспектива о инвалидитету и особама које га поседују настоји да истакне пружање социјалне подршке у постизању личног развоја, благостања и квалитета живота адаптираног њиховим специфичним потребама. СА у образовању деце и одраслих особа са инвалидитетом подстиче побољшање благостања ове осетљиве групе ученика и, самим тим, представља иновативни оквир који унапређује ограничени појам инвалидитета као патологије. Кроз истицање разноликости особа Сен (Sen 1992) кроз СА проширује разумевање и прихватање инвалидитета, користећи холистички приступ, истицањем интеракције између личних и друштвених фактора (Terzi 2005) који се прожимају кроз поједине аспекте људске разноликости: личне или унутрашње карактеристике; спољашње околности; интер-индивидуалне варијације; и *inter-end* варијације (Lim 2019).

Личне карактеристике су значајне јер је Сен на основу њих истакао диспарат између особа у смислу старости, пола, расе, физичких и менталних способности, склоности болестима и других личних карактеристика или својстава на основу припадности осетљивим друштвеним групама (Sen 1990). Унутрашње карактеристике објашњавају се теоријама да реалност сваки појединац дефинише сам сагледавањем себе као главног актера у својим животним изборима, односно да сам својим деловањем обликује лични развој, благостање и квалитет живота (Sen 1990; Mitra 2006).

Спољашње околности се односе на факторе животне средине и друштвене, политичке, културне и институционалне аранжмане у којима се налази сваки појединац, уједно истичући значај образовних аранжмана (Terzi 2005). Сен, као заступник теорије друштвеног избора, сматра да функционисање особе може бити повећано или умањено изборима других, нпр. подршком ученика из разреда или наставника (Sen 1992; Sen 1999). Ридел и Вотсон (Riddell and Watson 2003) истичу да су односи са вршњацима посебно важни за адолесценте са инвалидитетом који се боре да постигну осећај сопствене вредности и идентитета. Сен (Sen 1992; Sen 1999) уједно истиче и неопходност друштвених аранжмана који су у складу са специфичним карактеристикама индивидуалних

способности особе како би могла да исте претвори у функције. Нпр. када је у питању образовање слабовиде деце неопходно је да буде обезбеђен образовни ангажман и наставни материјал у виду доступности текстова писаних као Брајево (*Braille*) писмо (Hoffman 2006; Terzi 2005). Када посматрамо ниво јавних политика, Сен истиче да индивидуалне слободе зависе од друштвених норми и уређења образовне политике (Walker and Unterhalter 2007; Mugambi 2017). Како се надовезује Робејнс (Robeyns 2009; Robeyns 2017) индивидуалне функције могу да се побољшају омогућавањем јавног и политичког окружења, на пример, политикама родне равноправности или антидискриминације у погледу инвалидитета, а Нусбаум (Nussbaum 2006a) говори и о значају афирмативних мера од стране државе.

Интер-индивидуалне варијације објашњавају индивидуалне разлике у способностима трансформације ресурса у вредне функције (Lim 2019). Према приступу заснованом на ресурсима, који је првенствено доминирао у теорији рационалног избора, друштвени развој се посматра искључиво кроз фокус на економски развој (Wells 2011). Сен (Sen 1990; Sen 1992) истиче да је способност да се функционише бољи показатељ благостања од поседовања одређених ресурса уколико та особа не може да их искористи. Поседовање ресурса треба посматрати одвојено од достигнућа која се њима могу постићи и која се могу се разликовати од особе до особе. Заступа став да разлике у годинама, талентима, степену инвалидитета, склоности болестима и остали фактори који детерминишу живот једне особе могу утицати на то да две различите особе имају прилично различите суштинске могућности чак и када поседују потпуно исте материјалне ствари (Sen 1999). Различите особе се разликују и у односу на слободу избора и доношења одлука које утичу на сопствене животе, без обзира на поседоване ресурсе. „Једнакост поседовања примарних добара или ресурса може ићи руку под руку са озбиљним неједнакостима у стварним слободама које уживају различите особе. Нпр. особа са инвалидитетом са датом корпом примарних добара уживаће мање слободе у многим значајним аспектима него што би радно способно лице са идентичном корпом” (Sen 2018, 352). С обзиром на разноликост способности, деци и одраслим особама са инвалидитетом може бити потребна скупа медицинска и транспортна опрема (колица на точковима, рампе, лифтови), да би постигла исти ниво благостања као и остала

лица, почевши од самог кретања у простору као почетне основе за реализовање инклузивног образовања (Clark 2005). Разлику између самог поседовања ресурса и способности његове употребе аутори СА објашњавају чињеницом да није исто поседовати бицикл и имати способност вожње истог (Sen 2018; Sen i Nusbaum 2020). Тако и у образовању сви ученици могу поседовати исти школски уџбеник, али то не подразумева исте способности и мотивацију учења из истог.

Концепти у СА се повезују са Аристотеловим идејама, као и са неким концептима Маркса (*Marx*) у виду борбе за слободу и еманципацију у друштву (Clark 2005), као и са концептима Смита (*Smith*) и идејама о релативности друштвених појава, на основу чега касније и оправдава непостојање универзалне листе способности (Wells 2022). Али ипак се највише вреднује његова хуманистичка оријентација, која се слаже са Еразмовим одбацивањем учења напамет, као и са концепцијама Лока (*Locke*), Русоа (*Rousseau*) и свим идејама које кроз историју истичу критичко размишљање и разум (Walker and Unterhalter 2007). Како наводи Алкајр (Alkire 2015), особа се посматра као актер који сам деловањем може да допринесе стварању сопственог благостања, па се у дуготрајном образовном процесу ствара помак од повезивања образовања искључиво са пореклом или поседованим ресурсима. Заправо је најбитније посматрати кроз интегративни приступ. За неке способности најважнија средства ће се односити на финансије, попут издвајања новчане помоћи за особе са инвалидитетом, али за друге то може бити промена у политичким праксама и институцијама, као што су ефективне гаранције и заштите слободе мисли, политичког учешћа или културних специфичности и друштвених норми и традиције, што може да допринесе борби против предрасуда према инклузивном образовању и ширењу свести јавности о његовим предностима (Robeyns 2017).

Коначно, *inter-end* варијације описују индивидуалне разлике у концептуализацији доброг живота и објашњавају зашто људи теже различитим циљевима (Sen 1992). То се односи и на децу и одрасле особе са инвалидитетом који у складу са својим способностима имају слободу да сами изаберу како би дефинисали свој добар живот. СА кроз признавање различитих потенцијала за функционисање не прописује једну верзију доброг живота већ омогућава плуралитет у избору живота појединаца, чиме олакшава

инклузију и прилагођавање специфичним потребама и жељама деце и одраслих особа са инвалидитетом (Walker and Unterhalter 2007).

ТЕОРИЈА СОЦИЈАЛНЕ ПРАВДЕ У ИНКЛУЗИВНО-ОБРАЗОВНОЈ ПОЛИТИЦИ

Када говоримо о теоријама друштвене правде, Ролс (Rawls 1985) заступа идеалну концепцију која људе посматра кроз економске критеријуме и акумулацију капитала. Иако има за циљ једнаку расподелу ресурса, како смо претходно представили, према СА овакав концепт правде није у корелацији са бригом о осетљивим друштвеним групама и не узима у обзир њихове способности и благостање у циљу постизања праведног друштва (Sen 2018). Таква тумачења не признају заштиту деце и одраслих особа са инвалидитетом, полазећи од постулата да је „веома мало економских користи у третирању хендикепираних особа са једнаким поштовањем” (Nussbaum 2006b, 378). Постоји пет претпоставки у правди као правичности која изоставља бригу деце и одраслих особа са инвалидитетом и оних који брину о њима: околности правде; претпоставка да грађани у потпуности сарађују као чланови друштва током свог живота; карактеризација особа као слободних; карактеризација особа као да поседују моралне моћи и на основу тога избор примарних добара као информационе основе за поређења благостања; и, коначно, претпоставка грубе једнакости међу личностима, што је неопходан услов за идеју друштвене сарадње (Robeyns 2009).

Сен је дао велики допринос теорији социјалне правде, када је понудио другачије разумевање правде, тврдећи да су способности релевантнији критеријум поређења у односу на преовлађујућа тумачења социјалне правде током дуге историје у складу са економском добити (Sen 2005; Nussbaum 2006a). Идеалне теорије нуде стандарде праведног друштва, али се дешава да не назначавaju институције или политике које би довеле до тог праведног друштва, као ни начине како да осетљиве друштвене групе спроведу ове друштвене промене како би достигле праведнији положај. С друге стране, СА се може повезати са конкретнијим предлозима за унапређење политика који би довели до праведнијег положаја осетљивих група, у складу са њиховим изборима и способностима,

и тиме се практично приближиле благостању ових људи и самом концепту социјалне правде (Feldman and Gellert 2006).

Дакле, у теоријама правде се деца и одрасле особе са инвалидитетом уважавају само као средство да се постигне неки други, најчешће економски циљ, што значи да оне, као и њихов друштвени положај, нису циљ саме по себи (Nussbaum 2006a). Са таквом перспективом, често се може сматрати да инклузија ствара већи трошак или добит, док са друге стране у СА се указује да свака особа може да искористи своје потенцијале па би на тај начин могла поред личне сатисфакције да допринесе и друштвеном, а уједно и економском развоју (Robeyns 2005).

Дебата о листи најбитнијих способности и њен значај за унапређење инклузије деце и одраслих особа са инвалидитетом

Теорије објективних листи су извештаји о благостању који наводе ставке које чине наше животе бољим према теоријама социјалне правде. У овом случају то би биле најбитније способности неопходне за добар живот (Nussbaum 1997). Представници СА замерају теоријама правде то што се листе углавном тумаче објективно, тежећи универзалном стандарду који свима треба да представља добар живот, не обазирјући се на субјективни значај тих листа појединцима и групама, нарочито осетљивим групама који теже постижу универзалне стандарде (Robeyns 2017).

У тој идеји највећи допринос постиже Нусбаум (Nussbaum 2000; Nussbaum 2006a) која се слаже са становиштима који истичу да је теорија правде добар почетак за развој друштва и да су старе теорије дале основ за разумевање правде у новом облику која треба да укључује све људе, али никако не оправдава изостанак разматрања положаја осетљивих група у овим концепцијама. Стога је потребно допунити првобитну листу примарних добара тако да се односи и на децу и одрасле особе са инвалидитетом, односно особе зависне од других, а и институције треба прилагодити њиховим специфичним карактеристикама (Kittay 2002). Нусбаум као предност листе примарних добара, коју заступа (Rawls 1985), истиче то што у својој листи подразумева богатство, слободу могућност и моћи. Међутим, то је само основа листе у којој је неопходно

уважити достојанство и који ће подразумевати заштиту свих особа у друштву које се разликују према својим способностима, па је боље да говоримо о листи најбитнијих способности него о листи примарних добара. С обзиром да Нусбаум као најбитнији појам за развој друштва истиче достојанство, за његово постизање је неопходна листа најважнијих способности, која подразумева: 1) Живот; 2) Здравље тела; 3) Телесни интегритет; 4) Чула, машту и мисао; 5) Емоције; 6) Практично размишљање; 7) Припадност; 8) Друге врсте; 9) Игру; 10) Политичку и материјалну контролу над својим окружењем (Nussbaum 2006a). Нусбаум кроз овакву листу испуњава критеријуме према којима њено гледиште може да се сматра минималном теоријом правде, повезаном са СА, јер подразумева да људи треба да имају могућност да у свакој области на листи одлуче да ли ће функционисати у складу са својим способностима (Nussbaum 2000; Clark 2005). Признавањем заштите деце и одраслих особа са инвалидитетом, Нусбаум сматра да листа треба да подразумева „потребу за бригом током раздобља озбиљне зависности од других” (Nussbaum 2006a, 55), као и друге способности које се односе на здравствене негу, услове за рад и емотивно благостање и припадност (Kittay 2002).

Листа најбитнијих способности треба да се сачињава од оних које су најважније за особу, без обзира шта она друго бира, а овакво издвајање је неопходно нарочито за обликовање принципа која се налазе у нормативним документима, па тек када говоримо о листи најважнијих способности, можемо говорити о постојању теорије правде у СА (Clark 2005). То је из разлога што онда можемо да концептуализујемо дефиницију друштвене неправде јер се, према овом становишту, јавља када се људима не обезбеде способности на овој листи (Nussbaum 1997). Због тога Нусбаум истиче да „брига за физичку и менталну зависност од других” зависи од друштвене средине и афирмативне подршке како би се обезбедиле све релевантне способности са листе (Nussbaum 2006a).

Притом, људи различито дефинишу своје приоритете у зависности од друштвеног, културног и политичког контекста (Sen 2004; Sen 2005; Stewart 2013). Денелин и МекГрегор (Deneulin and McGregor 2010) истичу да културни и политички услови у друштву утичу на могућности за развијање способности, правећи поделу међу различитим друштвеним групама, које могу да различито вреднују функције и способности. У неким друштвима, оне могу

да буду представљене тако да негују лични развој и подстичу избор и промене, док се у неким другим друштвима може занемаривати могућност њиховог развоја и настојати да се одржава постојеће стање уз преференције људе да то тако треба (Robeyns 2017). То важи и за образовање, јер у неким културама може да подстиче индивидуална постигнућа и иновације, које представљају и сам основ промена у образовању које ће поштовати осетљиве групе, док у неким другим може служити као инструмент за репродукцију колективних вредности које често обликују понашања која би очувала друштвени поредак и *status quo*, односно стандарде повезане са првобитним концепцијама социјалне правде којима није много стало до друштвених промена и побољшања статуса осетљивих група (Robeyns 2005; Robeyns 2009; Robeyns 2017).

Нусбаум истиче да је предност листе формиране на основу СА управо уважавање начина на који друштвени и политички контекст обликују вредности и приоритете у односу на децу и одрасле особе са инвалидитетом, а и генерално перцепцију људских права, друштвене правде и социјалног благостања (Nussbaum 2006b). У свом тумачењу социјалне правде и листе најбитнијих способности исказује осетљивост према културолошким факторима, наводећи да је „неопходан услов праведности друштва да сваки грађанин има сваку од ставки на листи у довољној количини (‘довољно’ одређује свака нација, у светлу њених посебних културних вредности и историје, као и религиозних одредница)” (Nussbaum 2011, 552). Културна и политичка клима укључују различите димензије које могу да допринесу развоју способности у инклузивном образовању јер могу утицати на лично изражавање, могућност интеракције са особама из окружења и подстицај знања и вештина потребних за стварање, за изградњу критичког мишљења или доношење друштвених и политичких избора (Şchiopu 2018). У том контексту се може говорити о култури инвалидитета, јер кроз удруживање и интеракцију деце и одраслих особа са инвалидитетом могу да, с једне стране, потврде свој идентитет и пронађу своје место у данашњем друштву где постоје многе различите социјалне групе препознатљиве по неким симболичним карактеристикама. „Идентитет управо означава простор за вредности и смисао доброг живота за различите појединце” (Juliawan 2012, 5). С друге стране, оне могу да покажу свету дискриминацију са којом се суочавају из своје перспективе и тиме промовишу климу толеранције у јавности,

али и да се активно укључују у решавање проблема и да створе притисак за друштвене промене и политичке борбе којима се може унапредити њихов положај по својству инвалидитета (Morrison and Finkelstein 1993).

ПРИМЕНА ПРИНЦИПА СА У РЕАЛИЗАЦИЈИ ОБРАЗОВАЊА ДЕЦЕ И ОДРАСЛИХ ОСОБА СА ИНВАЛИДИТЕТОМ

Примери операционализације СА на глобалном нивоу показују значај уважавања „дечје жеље о томе како њихов живот треба да напредује, односно деца морају да анализирају ситуацију из сопствене перспективе, предлажу решења и да својим језиком изразе како да изградимо равноправнији и хуманији свет за њих” (Biggeri et al. 2006, 79). У раду се истиче да ове операционализације могу да допринесу и инклузивном образовању. Полазећи од те претпоставке, Андервуд и др. (Underwood et al. 2015) су овај приступ применили посматрајући децу са инвалидитетом као активне субјекте који имају сопствено вредновање функционисања, путем мултимодалне методологије која укључује вербални језик, знакове понашања, знакове и симболе, цртеже и игру. Показали су да мала деца означена као деца са инвалидитетом често поседују могућност да искажу своје вредне функције, а то је велики допринос инклузивном образовању.

У практичној примени принципа инклузивног образовања неопходно је разматрати и друштвени контекст у коме се образовање одвија (Rapaic i dr. 2008). Прилагођена подршка се на нашим просторима може реализовати кроз континуирано повећање учешћа у учењу и смањивање искључености из образовања (MPNTRRS 2021). То би се могло постићи кроз прилагођавање наставе, метода, садржаја и ресурса како би сви ученици имали једнаке шансе за учење и напредовање, без обзира на њихове специфичне способности. Приступ који би био прилагођен свим ученицима означава уважавање индивидуалних разлика у „разумевању, осећањима, друштвеним вештинама и вештинама опажања, мотивацији, итд” (UNESCO 2005, 25). Неке стратегије које се могу применити предвиђају обуке стручног особља и уједно већу слободу наставницима у избору њихових метода рада у складу са

препознатим специфичним способностима детета, али је потребно њихово даље усавршавање и повећање обухвата наставника који се обучавају (UNESCO 2005). Подразумева се и обезбеђивање флексибилнијег плана рада за ученике са инвалидитетом, омогућавајући тиме стручном особљу пружање посебне подршке у практичним предметима, као што је оријентација, мобилност и усмеравање физичких покрета што је овој деци итекако неопходно за активно учешће, а посебно им значи издвајање више времена за додатну помоћ за рад у учионици у односу на време предвиђено за традиционалнје школске предмете (Mugambi 2017; UNESCO 2000; UNESCO 2005). Као потенцијални проблем може се јавити преусмеравање пажње наставника на ученике са инвалидитетом у односу на друге ученике, али ту можемо истаћи значај постојања услуге личног пратиоца (Krstić, Stojadinović, i Milovanović 2024).

Услуга личног пратиоца детета са инвалидитетом

Нусбаум сматра да свако друштво има појединце којима је потребна брига других а самим тим не можемо а да не споменемо значај појединаца који брину о њима, тако да друштвена правда треба да тежи равнотежи у смислу да се осетљивим групама укаже поштовање, али да се и ограничи до те мере да не експлоатишу особе које се о њима брину (Nussbaum 2006a). Друштво треба да пружи прилику деци и одраслим особама са инвалидитетом да живе животом каквим желе, стварајући окружење за живот које је прилагођено њиховим способностима, а те мере подразумевају и услуге подршке које унапређују њихов положај у друштву (Harnacke 2013). „Услуга личног пратиоца детета намењена је оним ученицима којима је потребна подршка у задовољењу основних потреба у свакодневном животу, као што су кретање, одржавање личне хигијене, хранење, облачење или комуникација са другима” (Krstić, Stojadinović, i Milovanović 2024, 19).

Ова услуга се развила тек у последњем временском периоду, па применом СА од стране аналитичара и практичара образовне политике у њеном регулисању, може се допринети адекватнијем задовољењу потреба детета. Лични пратиоци доприносе личном развоју детета јер могу препознати и омогућити детету да искористи своје најјаче стране, као и дати подстицај да искористи социјалне интеракције и помоћ при организовању времена тако да детету са

инвалидитетом пружи могућност приближавања добром животу према његовим способностима (Nosek, Fuhrer, and Potter 1995; Robeyns 2005; Sen 2018). И приликом процене способности детета може се детаљније утврдити потребан ниво подршке од стране личног пратиоца и пронаћи одговарајући начин употребе тих способности како би се допринело смањењу препрека које детету отежавају свакодневно функционисање.

СА може се искористити за процену, односно дефинисање степена према ком треба да се пружи посебна подршка тако што би се функционисање деце и одраслих особа са инвалидитетом могло рангирати кроз упоредну анализу са особама из опште популације са сличним карактеристикама (нпр. године, пол), са истим нивоом ресурса и са истим окружењем (нпр. урбано, приградско, рурално), да би се установио скуп релевантних функција за које је подршка потребна. Што се тиче способности, може се у датом контексту установити које су могућности доступне у погледу образовања, посла, слободног времена и друштвеног живота посматрајући појединца у истом окружењу са сличном ресурсима или личним карактеристикама невезаним за инвалидитет (Nosek, Fuhrer, and Potter 1995; Bennett, Goodall, and Nugent 2020).

Али, доступност могућности у великом делу су под утицајем друштвених норми и очекивања, културних фактора и политичке климе (Nagi 1991; Mitra 2006). На пример, у Србији према Закону о социјалној заштити, особе са инвалидитетом се могу остварити дневне услуге у заједници, као и услуге подршке за самосталан живот (чл. 40), где се убраја услуга лични пратилац детета. Међутим, анализе Националне организације особа са инвалидитетом Србије показују да у многим локалним заједницама не постоје услуге или оне нису једнако доступне широм Србије, а ни лични пратиоци, као ни наставници у образовним установама немају адекватну доступност саветовања и психолошке подршке (NOOIS 2017; Radoman, Nano, and Closs 2006).

ЗАКЉУЧАК

У анализама теорија социјалне правде неопходни су концепти једнакости, права и основних слобода, којима се традиционално тежи у приступима заснованим на људским правима. Применом приступа заснованог на способностима (СА) у политичкој филозофији, којим

Сен нуди другачије разумевање правде, ови концепти ефикасније могу да се примењују у пракси, стављајући фокус на психичко и социјално благостање људи уместо искључиве оријентације на економске добитке. Приступ тиме заузима хуманистичку перспективу која се повезује са Аристотеловим (*Aristoteles*) идејама о слободи и филозофијама које истичу критичко размишљање.

У данашње време постоје нови друштвени изазови праћени јављањем нових социјалних категорија које захтевају ширу правну и друштвену заштиту, као што је у једном историјском моменту почело признавање положаја и заштите деце и одраслих особа са инвалидитетом. Самим поимањем деце и одраслих особа са инвалидитетом из перспективе социјалног модела у тумачењу положаја таквих појединаца, за разлику од претходног, медицинског модела који је инвалидитет сматрао патологијом и проблемом индивидуе, сада постају веома битни сви социјални и средински фактори.

Нусбаум је проширила СА кроз листу која признаје различите способности и афирмативну подршку, нудећи тиме минималну теорију правде, која уважава положај деце и одраслих особа са инвалидитетом и самим тим истиче значај њихове улоге у политичком животу једног друштва. Прихватањем друштвених и политичких фактора у одређивању положаја деце и одраслих особа са инвалидитетом и њихових образованих потреба, промовише се образовање које на личном нивоу подстиче развијање образовних капацитета, али и оснажује идентитет и самопоуздање ученика, чиме смањује ризик од социјалне искључености и дискриминације припадника осетљивих социјалних група.

Инклузивно-образовна политика се може адекватније концептуализовати у оквиру СА, захтевајући даље развијање образовне праксе која подразумева континуирано оспособљавање и едукацију наставника, развој флексибилних наставних метода, адекватно управљање ресурсима и прилагођавање наставног материјала (доступност лифтова, медицинских помагала, Брајевог писма), као и сарадњу између различитих актера, укључујући наставнике, родитеље, стручњаке и доносиоце политичких одлука, у циљу остварења подршке прилагођене специфичним потребама ученика која још увек није у потпуности распрострањена, попут услуге подршке од стране личног пратиоца која је у дефициту.

У овом истраживању је представљен СА као приступ који се промовише у последњем временском периоду, па се шири јавност, нарочито на нашим просторима, може упознати са његовим основним постулатима. Научни допринос се огледа у повезивању СА и инклузивног образовања чије се битне карактеристике у овом раду посматрају из јединствене перспективе, уз уједно истицање потребе детаљнијег испитивања примене овог приступа у научним областима које се односе на унапређење положаја угрожених друштвених група. Друштвени допринос односи се на разумевање важности СА за инклузивно-образовну политику и осмишљавање предлога за даље побољшање образовања деце и одраслих особа са инвалидитетом и решавање свакодневних изазова у друштвеном, образовним и политичким процесима. Може се закључити да повезаност између СА и инклузивног образовања постоји из чињенице да инклузивно образовање, које тежи да омогући свим ученицима, укључујући децу и одрасле особе са инвалидитетом, једнаке прилике за учење и развој, може бити значајно унапређено када се разумеју и уважавају појединачне способности ученика и културна и политичка клима која дефинише перцепцију доброг живота. Оваква анализа позива на даље истраживање у области инклузивног образовања, са фокусом на развијање и усавршавање политика које поштују разноликост и специфичне потребе ученика. Само кроз темељно разумевање ових аспеката може се унапредити образовни систем, тако да поред испуњавања законских обавеза, истовремено вреднује способности сваког појединца и доприноси изградњи инклузивнијег, солидарнијег и праведнијег општег друштвеног система који вреднује благостање свих појединаца, друштвених група и друштва у целини.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Alkire, Sabina. 2015. "The Capability Approach and Well-Being Measurement for Public Policy". In *The Oxford Handbook of Well-Being and Public Policy*, eds. Matthew D. Adler and Mark Fleurbaey, 615–644. New York, NY: Oxford University Press. DOI: 10.1093/oxfordhb/9780199325818.013.18.
- Bennett, Matthew, Emma Goodall, and Jane Nugent. 2020. *Choosing Effective Support for People on the Autism Spectrum: A Guide Based on Academic Perspectives and Lived Experience*. London: Routledge.

- Biggeri, Mario, Renato Libanora, Stefano Mariani, and Leonardo Menchini. 2006. "Children Conceptualizing their Capabilities: Results of a Survey Conducted during the First Children's World Congress on Child Labour". *Journal of Human Development* 7 (1): 59–83. DOI: 10.1080/14649880500501179.
- Burchardt, Tania. 2004. "Capabilities and Disability: The Capabilities Framework and the Social Model of Disability". *Disability & Society* 19 (7): 735–751. DOI: 10.1080/0968759042000284213.
- Clark, David A. 2005. *The Capability Approach: Its Development, Critiques and Recent Advances*. GPRG-WPS-032. Global Poverty Research Group. https://base.socioeco.org/docs/developments_critiques_advances.pdf.
- Deneulin, Séverine, and J. Allister McGregor. 2010. "The Capability Approach and the Politics of a Social Conception of Wellbeing". *European Journal of Social Theory* 13 (4), 501–519. DOI: 10.1177/1368431010382762.
- Feldman, Shelley, and Paul Gellert. 2006. "The Seductive Quality of Central Human Capabilities: Sociological Insights into Nussbaum and Sen's Disagreement". *Economy and Society* 35 (3): 423–452. DOI: 10.1080/03085140600845008.
- Ferri, Elsa, John Bynner, and Michael Wandsworth. 2003. *Changing Britain, Changing Lives: Three Generations at the Turn of the Century*. London: Institute of Education.
- Harnacke, Caroline. 2013. "Disability and Capability: Exploring the Usefulness of Martha Nussbaum's Capabilities Approach for the UN Disability Rights Convention". *Journal of Law, Medicine & Ethics* 41 (4): 768–780. DOI: 10.1111/jlme.12088.
- Hoffman, Anna Maria. 2006. "The Capability Approach and educational policies and strategies: Effective life skills education for sustainable development". Paris: AFD. <https://unece.org/fileadmin/DAM/env/esd/EGC/Relevant%20materials/ADFCAPABILITYARTICLE.doc>.
- Juliawan, Benny Hari. 2012. "The Question Of Identity In Amartya Sen's Capability Approach". *Diskursus – jurnal filsafat dan teologi stf driyarkara* 11 (1): 2–19. DOI: 10.36383/diskursus.v11i1.153
- Kittay, Eva Feder. 2002. "Disability, Difference, Discrimination: Perspectives on Justice in Bioethics and Public Policy (review)". *Hypatia* 17 (1): 209–213. DOI: 10.1353/hyp.2002.0014.
- Klafki, Wolfgang. 1994. „Začeci teorije škole u duhovno-znanstvenoj pedagogiji: od Diltheyja do Wenigera”. *Teorije škole*, ur. K. J. Tillman, 25–57. Zagreb: Educa.

- Krstić, Tatjana, Aleksandra Stojadinović, i Ilija Milovanović. 2024. *Vodič za roditelje dece sa razvojnim kašnjenjem*. Novi Sad: Filozofski fakultet, Medicinski fakultet.
- Landa, Ramiro Ortega. 2004. "Amartya Sen: Utilitarianism, Ethics and Public Policy". *Revista Latinoamericana de Desarrollo Económico* 2 (2): 149–152.
- Lansdon, Gerison. 2014. *Zakonodavstvo i politike u oblasti inkluzivnog obrazovanja; Vebinar 3 - Stručni priručnik*. Dečiji fond Ujedinjenih nacija (UNICEF).
- Lazor, Mirjana, Slavica Marković i Snežana Nikolić. 2008. *Priručnik za rad sa decom sa smetnjama u razvoju*. Novi Sad: Novosadski humanitarni centar.
- Lim, Sumin. 2019. "The Capabilities Approach to Inclusive Education: Re-envisioning the Individuals with Disabilities Education Act's Least Restrictive Environment". *Disability & Society* 35 (4): 570–588. DOI: 10.1080/09687599.2019.1649119.
- Marshall, Thomas H. 1949. *Citizenship and Social Class*. Cambridge University Class.
- Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije [MPNTRRS]. 2021. *Strategija razvoja obrazovanja i vaspitanja u Republici Srbiji do 2030. godine*. Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. https://prosveta.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/1-SROVRS-2030_MASTER_0402_V1.pdf.
- Mitra, Sophie. 2006. "The Capability Approach and Disability". *Journal of Disability Policy Studies* 16 (4): 236–247. DOI: 10.1177/10442073060160040501.
- Morrison, Elspeth, and Vic Finkelstein. 1993. "Broken Arts and Cultural Repair: The Role of Culture in the Empowerment of Disabled People". In *Disabling Barriers – Enabling Environments*, eds. John Swain, Vic Finkelstein, Sally French, and Mike Oliver. London: Sage.
- Mugambi, Mercy M. 2017. "Approaches to Inclusive Education and Implications for Curriculum Theory and Practice". *International Journal of Humanities Social Sciences and Education* 4 (10), 92–106. DOI: 10.20431/2349-0381.0410013.
- Nagi, Saad Z. 1991. "Disability Concepts Revisited: Implications for Preventions". In *Disability in America: Toward a National Agenda for Prevention*, eds. Andrew M. Pope and Alvin R. Tarlov, 309–327. Washington, DC: The National Academies Press.

- Nešić, Nevena i Anja Marković. 2024. „Lični i porodični faktori kao prediktori etnocentrizma i rasizma kod pojedinaca”. *Baština* 34 (64): 205–219. DOI: 10.5937/bastina34-53965.
- Nikolić, Miroljub, Miroslav Brkić i Andrijana Nešković. 2018. „Komparativni prikaz sistema zaštite mentalnog zdravlja u zajednici u Italiji i Srbiji”. *Godišnjak FPN* 12 (19): 53–68.
- NOOIS. 2017. *Situaciona analiza: položaj dece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji*. Beograd: Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije (NOOIS).
- Nosek, Margaret A., Marcus J. Fuhrer, and Carol Potter. 1995. “Life Satisfaction of People With Physical Disabilities. Relationship to Personal Assistance, Disability Status, and Handicap”. *Rehabilitation Psychology* 40 (3): 191–202. DOI: 10.1037/0090-5550.40.3.191.
- Nozick, Robert. 1974. *Anarchy, State, and Utopia*. New York: Basic Books.
- Nussbaum, Martha C. 1997. “Capabilities and Human Rights”. *Fordham Law Review* 66 (2): 273–300.
- Nussbaum, Martha C. 2000. *Women and Human Development: The Capabilities Approach*. New York: Cambridge University Press.
- Nussbaum, Martha C. 2006a. “Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice”. In *Capabilities Equality: Basic Issues and Problems*, ed. Alexander Kaufman, 44–70. New York, Abingdon: Routledge.
- Nussbaum, Martha C. 2006b. *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nussbaum, Martha C. 2011. *Creating Capabilities: The Human Development Approach*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Radoman, Vesna, Virxhil Nano, and Alison Closs. 2006. “Prospects for Inclusive Education in European Countries Emerging from Economic and Other Trauma: Serbia and Albania”. *European journal of special needs education* 21 (2): 151–166. DOI: 10.1080/08856250600600794.
- Rapać, Dragan, Goran Nedović, Snežana Ilić, i Irena Stojković. 2008. „Zakonski okvir i inkluzivna praksa”. *U susret inkluziji: dileme u teoriji i praksi*, ur. Dobrivoje Radovanović, 9–25. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju – Izdavački centar (CIDD).
- Rawls, John A. 1985. *Theory of Justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Riddell, Sheila, and Nick Watson. 2003. *Disability, Culture and Identity*. London: Routledge.

- Robeyns, Ingrid. 2005. "The Capability Approach: a theoretical survey". *Journal of Human Development* 6 (1): 93–117. DOI: 10.1080/146498805200034266.
- Robeyns, Ingrid. 2009. "Justice as Fairness and the Capability Approach". In *Arguments for a better world: Essays in honor of Amartya Sen. Volume I: Ethics, Welfare, and Measurement*, eds. Kaushik Basu and Ravi Kanbur, 397–413. Oxford: Oxford University Press. DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199239115.003.0022.
- Robeyns, Ingrid. 2017. *Wellbeing, Freedom and Social Justice: The Capability Approach Re-Examined*. Cambridge: Open Book Publishers.
- Schaller, Walter E. 1997. "Expensive Preferences and the Priority of Right: A Critique of Welfare-Egalitarianism". *Journal of Political Philosophy* 5 (3): 254–273. DOI:10.1111/1467-9760.00034.
- Șchiopu, Lucia. 2018. "Integrating Metacognition and Critical Thinking Skills in the Exploration of Culture in EFL Classroom". *Journal of Pedagogical Research* 2 (3): 181–191.
- Sen, Amartya. 1990. "Development as Capability Expansion". In *Human Development and the International Development Strategy for the 1990s*, eds. Keith Griffin and John Knight, 41–58. London: Macmillan, United Nations.
- Sen, Amartya. 1992. *Inequality Reexamined*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sen, Amartya. 1999. *Development as Freedom*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, Amartya. 2004. "Capabilities, Lists, and Public Reason: Continuing the Conversation". *Feminist Economics* 10 (3): 77–80. DOI: 10.1080/1354570042000315163.
- Sen, Amartya. 2005. "Human Rights and Capabilities". *Journal of Human Development* 6 (2): 151–166. DOI: 10.1080/14649880500120491.
- Sen, Amartya. 2018. *Collective Choice and Social Welfare: An Expanded Edition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Sen, Amartya, i Marta K. Nussbaum. 2020. *Blagostanje, razvoj i društvena pravda: uvod u pristup zasnovan na sposobnostima*. Novi Sad: Akademski knjiga; Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Stewart, Frances. 2013. "Nussbaum on the Capabilities Approach". *Journal of Human Development and Capabilities* 14 (1), 156–160. DOI: 10.1080/19452829.2013.762175.
- Terzi, Lorella. 2005. "Beyond the Dilemma of Difference: The Capability Approach to Disability and Special Educational Needs". *Journal*

- of Philosophy of Education* 39 (3): 443–459. DOI: 10.1111/j.1467-9752.2005.00447.x.
- UNESCO. 2000. *The Dakar Framework for Action. Education for All: Meeting Our Collective Commitments*. Paris: UNESCO.
- UNESCO. 2005. *Guidelines for Inclusion: Ensuring Access to Education for All*. Paris: UNESCO.
- Underwood, Kathryn, Cherry Chan, Donna Koller, and Angela Valeo. 2015. “Understanding Young Children’s Capabilities: Approaches to Interviews with Young Children Experiencing Disability”. *Child Care in Practice* 21 (3): 220–237. DOI: 10.1080/13575279.2015.1037249.
- United Nations General Assembly [UNGA]. 1966. “International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights” (ICESCR). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>.
- United Nations General Assembly [UNGA]. 1989. “Convention on the Rights of the Child” (CRC). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>.
- United Nations General Assembly [UNGA]. 2006. “Convention on the Rights of Persons with Disabilities” (CRPD). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities>.
- Walker, Melanie, and Elaine Unterhalter, eds. 2007. *Amartya Sen’s Capability Approach and Social Justice in Education*. New York: Palgrave Macmillan US.
- Wells, Thomas R. 2011. “Sen’s Capability Approach”. *Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://iep.utm.edu/sen-cap>.
- Zakon o socijalnoj zaštiti [ZSC], „Službeni glasnik Republike Srbije“, br. 24/2011 i 117/2022 - odluka US. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_socijalnoj_zastiti.html.

Nevena Nešić*

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić

THE CAPABILITY APPROACH (CA) IN THE EDUCATION OF CHILDREN AND ADULTS WITH DISABILITIES**

Resume

The *Capability Approach* (CA), developed by economist Amartya Sen, in political philosophy, emphasizes the importance of capabilities, functioning, and freedoms of individuals as necessary components for achieving a good life. The development of the capabilities of individuals is influenced by education, which is key to improving individual well-being and social development. CA is characterized by advocating for social justice, the fight against discrimination, and equal education for all, but in a way that, instead of an exclusive focus on economic progress, emphasizes individual well-being. In education, it prioritizes achieving learning outcomes based on individual capabilities rather than uniform resource allocation or standardized results. In line with these characteristics, this paper was created with the aim of exploring the connection between CA and the education of persons with disabilities, as it highlights the importance of adapting teaching methods, taking into account individual differences and specialized support based on the capabilities of students. By analyzing the content of normative documents and scholarly works dealing with the theoretical framework and application of CA, the paper emphasizes its contribution to the more appropriate implementation of normative frameworks aimed at achieving equality and protecting rights and freedoms in

* E-mail address: nevena.n.724@gmail.com; ORCID: 0009-0008-7163-8358.

** The paper was written as part of the scientific research work of the NIO under the Contract concluded with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, number: 451-03-136/2025-03 dated January 27, 2025.

educational policies. This approach is linked to the social model of understanding disability and contrasts with the outdated medical model, which viewed disability as pathology and an individual problem. Emphasizing the importance of environmental factors, the social model includes the engagement of social, political, and educational institutions to improve the physical and mental development and educational capabilities of persons with disabilities according to their own capabilities. Martha Nussbaum, who philosophically developed and expanded CA, advocates for a list of fundamental capabilities for achieving social justice, thus complementing the shortcomings of existing theories of social justice by including the needs of vulnerable groups, such as persons with disabilities. This list includes life, health, bodily integrity, and political participation, aiming to ensure a minimum standard of dignity and freedom for individuals and social groups. Therefore, in inclusive education, it is essential to consider how the social and political climate shapes the perception of disability, human rights, and social welfare, and consequently, how it contributes to the development of capabilities and specialized support, such as personal assistance services, which are essential for inclusive education policy and inclusion in all other areas of social and political life.

Keywords: *Capability Approach*, education of persons with disabilities, specialized support, social justice, list of fundamental capabilities, inclusive educational policy

*** Овај рад је примљен 12. априла 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2025. године.

*Марина Тодоровић**

Београд

ПРОБЛЕМ ДИСПАРИТЕТА У ПЛАТАМА ЖЕНА И МУШКАРАЦА ЗА РАД ИСТЕ ВРЕДНОСТИ

Сажетак

Полазна основа истраживања заснива се на комплементарним теоријским приступима, који омогућавају целовито разумевање феномена родно заснованог јаза у платама. Првенствено, рад се ослања на теорију историјског институционализма тј. нео-институционализма/новог институционализма. Поред тога, биће примењени и увиди из теорије тржишне сегрегације који указују на постојање хоризонталне и вертикалне сегрегације жена у области запошљавања. Рад се ослања и на налазе ауторке Џоан Акер (*Joan Acker*), која је указивала на постојање родно „кодираних” структура, попут тржишта рада, у којима се друштвено конструишу и репродукују „родне хијерархије”.

Основно истраживачко питање гласи: Како социо-културолошке норме утичу на ефикасност спровођења политике смањења родно заснованог јаза у платама? Истраживање је засновано на научним методама анализе садржаја и дискурса, историјској методи, као и методи индукције и дедукције.

Проблем диспаритета у платама, и поред многобројних законских решења, остаје како глобалан изазов тако и

* Имејл адреса: todormari@icloud.com.

друштвена мањкавост унутар наше државе. Истраживање Републичког завода за статистику, за 2023. годину показује да је родни јаз у платама смањен на 8,8 одсто. Детаљнија анализа, која обухвата образовање, врсту посла и стопе (не)запослености жена, указује на знатно веће диспаратите. Жене су мање заступљене у високо плаћеним секторима попут ИТ-а, финансија и инжењерства, као и на руководећим позицијама, што је последица институционалних и културолошких баријера. Идеја о транспарентности плата наилази на отпор. Будући творци и спроводиоци нових и савременијих јавно-политичких решења за ову врсту „дефицита родне правичности” мораће да размишљају иновативније и њихов приступ захтеваће мултидисциплинарност.

Кључне речи: родни јаз у платама, мушкарци, жене, прогресивне јавне политике, социо-културолошке норме, диспарат

УВОД

Феномен тзв. *gender pay gap* илити родно заснованог јаза у платама је вишедеценијски друштвено-политички проблем, који је привукао позорност многих научних истраживача, као и креатора јавних политика, који су покушавали да дају потенцијалне одговоре и „дизајнирају” адекватна решења. Ипак, и поред очљивих помака, ова тема остаје и даље „отворено поглавље”, на светском нивоу. Иако се у различитим правним и институционалним контекстима – ова појава испољава на многоструке начине, у основи је реч о системској неједнакости, која се огледа у просечно нижим зарадама жена у односу на мушкарце, чак и када се у сагледавање проблема укључе „контролисани фактори” као што су образовање, радно искуство и позиција у организационој хијерархији. Равноправност у зарадама – није само питање једнакости у једном друштву, већ и испуњавања критеријума праведности.

Проблем имплементације јавних политика (у овом случају оних које су усмерене на смањење родног јаза у платама), како је то описано у књизи *Public Policy*, аутора Гај Питерс (*B. Guy Peters*) (*Peters 2021*), додатно компликује велики број „тачака провере”

кроз које једна таква политика мора проћи пре него што буде спроведена „на терену” (90-91). „Чак и када су актери на свакој од ових тачака формално посвећени политици и даље постоји могућност да имплементација не буде успешна” (Pressman and Wildavsky 1974 цитирано у: Peters 2021, 91). „Управо због тога је неопходно активно политичко учешће у свим фазама процеса – од формулације јавне политике до њеног спровођења. Политички предузетници, који умеју да изврше притисак, мобилишу подршку и превазиђу институционалне препреке, могу играти пресудну улогу у повећању шанси за успех политике” (Ridde 2009, цитирано у: Peters 2021, 91).

Значајно место у истраживању феномена родног јаза у платама заузима рад америчке економисткиње Клаудије Голдин (*Claudia Goldin*), која је за свој допринос овој теми добила Нобелову награду за економију 2023. године (BBC, 2023).¹ Њена истраживања показала су да се узроци родног јаза не могу свести само на дискриминацију, већ да своје трајно присуство имају у историјским, институционалним и културолошким структурама, као и у динамици тржишта рада и породичних улога. Голдин указује на значај онога што назива „динамичка компензација” – ситуација у којој послодавци више награђују раднике који су у тзв. „сталној доступности”, што често фаворизује мушкарце, јер жене и даље, углавном, преузимају већину породичних обавеза. Њено проучавање јасно осликава потребу за интердисциплинарним и системским приступом у разумевању и смањењу родног јаза у платама.

У свом интервјуу за шпански медиј *El País*, економска историчарка, како себе назива, Клаудија Голдин, истиче и да је термин феминизам у Сједињеним Америчким Државама временом добио негативну конотацију и да се због тога више ослања на израз права жена (*women's rights*) када говори о једнакости. Оваква „реторичка стратегија” има за циљ да избегне политичку поларизацију и

¹ Клаудија Голдин, америчка економисткиња и професорка на Харварду, добила је Нобелову награду за економију 2023. године за истраживање положаја и улоге жена на тржишту рада. Сматра се пионирком у области родне економије, а њена анализа усмерена је на разлоге због којих родна разлика у платама и даље постоји. Голдин је доказала да родне неједнакости неће неизбежно нестати са економским развојем, као и да економски раст није увек гарант за побољшање положаја жена на тржишту рада.

скрене пажњу на суштину проблема – родно засновану неједнакост у платама и условима рада, која се често прикрива формалним показатељима. Овакви увиди подстичу неопходност деконструкције социо-културолошких норми и институционалних механизма, који стоје иза *de iure* статистичке једнакости и отварају простор за нове јавне политике засноване на доказима. Такве јавне политике укључују мере о транспарентности у одређивању зарада, као и едукацију послодаваца о родној равноправности (Mars 2024).

Подробнијем проучавању родно заснованог јаза у платама доприноси и студија, коју спроводи Центар за истраживање јавних политика под називом „ГИГМЕТАР”², први инструмент који описује дигиталну географију у Републици Србији и окружењу. У истраживању се користи метод прикупљања доступних података са интернета, налик оном, који се примењује приликом креирања *Индекса онлајн рада* на Оксфордском институту за интернет (ОИ), док су преовлађујуће дигиталне платформе за „гиг рад” – *Guru*, *Freelancer* и *Upwork*. Напуштање дигиталног тржишта рада, у Републици Србији, у сфери развоја софтвера, од стране „гиг радница” (39,3 одсто) довело је до тога да су разлике у овој области веома видљиве, на сваких 100 радника, само 12 њих су жене. Израженији диспаритети у структури запослених уочавају се код још три професије, иако се оне разликују по обиму – у делатности продаје и маркетинга, број „гиг радника” је већи за 46,9 одсто у односу на „гиг раднице”, а значајна разлика постоји и у области креативних услуга и мултимедија, где је број „гиг радника” скоро дупло већи у односу на жене. Наведене тенденције допринеле су смањењу удела „гиг радница” у укупном дохотку, који износи

² Упркос економским неизвесностима, глобални раст понуде и потражње за „гиг радницима” наставља се. Према подацима Светске банке, око 12 одсто глобалне радне снаге чине „гиг радници”, што је значајно за мање развијене земље, где овакав рад пружа нове шансе за жене и младе људе. Бројке показују да је волумен овог тржишта значајно већи, него што се превасходно мислило, са бројем онлајн радника који се креће од 154 до 435 милиона широм света. Највећи раст потражње за „гиг радницима” бележи се у земљама у развоју. Трендови, међутим, показују да „гиг рад” постаје све комплекснији, а потражња све више усмерена на раднике са сложенијим вештинама. Више од половине „гиг радника” има постдипломско образовање, док је број оних са нижим нивоима квалификација (средња школа или ниже) у опадању (31 одсто). Посебно је изражена потражња за програмерима и аналитичарима података, што се огледа и у високом нивоу сатнице, коју они остварују у овим професијама.

23,7 одсто, док је тај удео код мушкараца 76,3 одсто. Приходи „гиг радника“ у нашој држави, према полу, резултат су истовременог утицаја четири фактора: свеукупно већи број „гиг радника“ у односу на „гиг раднице“, већа концентрација мушкараца у боље плаћеним професијама, разлика у просечним зарадама, евентуалној склоности жена да им „гиг рад“ служи као секундарни извор прихода, али и, у просеку, већој упослености „гиг радница“ у односу на мушкарце – што представља фактор чије је дејство супротно утицају осталих наведених елемената (Centar za istraživanje javnih politika „GIGMETAR“ 2024).

Истраживање настоји да одговори на главно истраживачко питање: Како социо-културолошке норме утичу на ефикасност спровођења политике смањења родно заснованог јаза у платама? Имајући у виду сложеност овог феномена и бројне институционалне баријере, овај рад има за циљ да испита не само узроке родног јаза у платама, већ и начине на које институционални контекст и улога актера утичу на имплементацију мера за смањење тог јаза.

Током истраживачког процеса и писања овог рада користиће се методе анализе садржаја и дискурса, историјски метод, као и методе индукције и дедукције.

ИСТОРИЈСКИ ОСВРТ НА СИНТАГМУ – РОДНО ЗАСНОВАНИ ЈАЗ У ПЛАТАМА

Историјски посматрано, платни јаз у платама према полу, претпоставка је, датира још од почетака цивилизације. Ипак, први доступни подаци указују на то да је родни јаз у зарадама постало политичко питање у Сједињеним Америчким Државама 60-их година XIX века, под паролом „Једнаке плате за једнак рад“/*Equal Pay for Equal Work*. Међу „најенергичнијим“ поборницама овог покрета биле су активисткиње за права жена Сузан Б. Ентони (*Susan B. Anthony*) и Елизабета Кејди Стантон (*Elizabeth Cady Stanton*) које су у часопису *The Revolution* и другим својим чланцима износиле аргументе у корист уклањања разлике у платама. Жене су, са друге стране, стекле право гласа у Сједињеним Америчким Државама усвајањем 19. амандмана Устава 1920. године. Међутим, разлика у платама је и даље постојала, а у 40-им годинама XX века одиграо се неуспели покушај формално-правног уклањања неједнакости у платама. Наиме, Винифред Клер Стенли (*Winifred Claire Stanley*),

републиканка и чланица Конгреса, предложила је 1944. године закон под називом „Забрана дискриминације у платама на основу пола”. Овај закон имао је за циљ да измени низ неправедних пословних пракси у „Закону о националним радним односима” из 1935. године – тако што би укључио забрану дискриминације у погледу плате коју запослени добија на основу пола. Међутим, Стенлијев предлог закона никада није прошао кроз Конгрес (Daugherty 2025).

Формулација „родно засновани јаз у платама” (*gender wage gap/gender pay gap*) појављује се, фреквентније, у академској и јавно-политичкој употреби током друге половине XX века, паралелно са јачањем женског покрета и повећаним учешћем жена на тржишту рада. Први значајни статистички подаци, који прате овај феномен, уочавају се, такође, у Сједињеним Америчким Државама, почетком 1960-их година, када су жене чиниле све већи део радне снаге, али су биле знатно мање плаћене од мушкараца за исти рад или рад исте или сличне вредности. Иако се разлика у платама, углавном, приписивала различитом образовању или професионалном искуству између мушкараца и жена, подробније и прецизније анализе указивале су на то да те разлике, у великој мери, проистичу из социо-културолошких норми, институционалних пракси и родне расподеле улога унутар једног друштва. Тиме је ова синтагма постала не само економска категорија, већ и индикатор дубљих структурних неједнакости (Daugherty 2025).

Појава термина „родни платни јаз” означила је прелазак са посматрања индивидуалних разлика, међу половима, на системско и структурно разумевање друштвених механизма неједнакости. У својим истраживањима, ауторка Клаудија Голдин наглашава да је родни јаз у платама „истрајна” и дугорочна последица сложене историјске динамике – која укључује факторе попут индустријализације, трансформације породичних односа, промена у систему образовања, али и једно дуго раздобље задржавања жена у мање плаћеним професијама и у улогама оних који су примарни неговатељи унутар домаћинстава (Goldin 2021). Постојање стереотипа „мамина стаза” (*mom's trail*) јасно осликава наведене тврдње. Појам „мамина стаза” односи се на схватање послодаваца да приликом запошљавања, процеса рада и могућности напредовања треба узети у обзир пол запосленог, јер се претпоставља да ће жена, као мајка, због обавеза које ће имати према детету, на одређено време напустити радно место или бити, потенцијално,

мање посвећена послу (Николић 2019, 51). Овакво поимање где је женски рад посматран као нека врста ризика, са друге стране, отвара питање – значаја рађања деце, јер се може закључити да је потомство „луксуз”. Ипак, ако социјална политика, али и пословни свет буду, искрено, друштвено одговорни и ако на будуће генерације гледају, осим као на „велико приватно добро”, али и из угла тога да су нове генерације „залог за будућност” и будућа радна снага (потенцијални професионалци у различитим занимањима), онда је то сасвим другачија парадигма, јер управо запослени доприносе економски јачој и социјално здравијој заједници и држави. Наша држава јесте преузела трошкове породичног одсуства, али се и том смислу, неретко, јављају проблеми попут обрачуна зарада и кашњења исплата. Осим тога, ако једна држава жели да негује вредност као што је „људски/хумани капитал”, онда је решавање проблема неједнаког плаћања жена и мушкараца за исти посао један од путева ка томе. Историјска контекстуализација показује да родне платне разлике нису резултат природног поретка, већ вишедеценијског интерактивног дејства економских и социо-културолошких сила.

Теоријски оквир овог рада ослања се, првенствено, на приступ историјског институционализма (или новог институционализма), који заступају Даглас Норт (*Douglass North*), економиста и политиколошкиња, Теда Скокпол (*Theda Skocpol*). Њихови радови упућују на значај „неформалних институција” и на то да институције не чине само „формална правила игре”. Културолошки обрасци, историјски наративи, постојеће друштвене норме и очекивања имају огромну улогу – у обликовању јавних политика и могућности њиховог спровођења. Како наведени аутори „акцентују” – у условима постојања закона који забрањују дискриминацију, родна неједнакост се може одржати услед институционалне инерције тј. „затворености” система и културолошки условљене „толеранције” према ономе што се може назвати друштвеним *status quo* (North 1990; Skocpol 1992). У контексту рада, ови наводи, пружају тумачење, зашто усвајање прогресивних мера (нпр. „Закон о родној равноправности”) не доводи, нужно, до суштинске промене у пракси, већ остаје у домену декларативног.

Наведени увиди се проширују кроз теорију сегрегације тржишта рада (*Labor Market Segmentation Theory*) у којој ауторке Барбара Рескин (*Barbara Reskin*) и Хајди Хартман (*Heidi*

Hartmann) – показују како се жене системски усмеравају у мање плаћене секторе (хоризонтална сегрегација) и ређе се налазе на руководећим позицијама (вертикална сегрегација), чак и када имају једнаке или боље квалификације у односу на мушкарце (*Reskin* 1986; *Hartmann* 1987). Хоризонтална сегрегација представља доминантну заступљеност жена у областима као што су социјална заштита, просвета или здравство, док вертикална сегрегација указује на недовољну заступљеност жена у управљачким нивоима, на извршним позицијама и у областима као што су ИТ, финансије и енергетика (*Reskin* 1984; *Hartmann* 1987). Настале поделе нису резултат слободног избора, већ ограничавајућих могућности, социјализације и институционалних препрека.

Додатну теоријску димензију пружа рад социолошкиње Џоан Акер (*Joan Acker*), која у свом концепту тзв. *gendered organizations*³ тврди да су институције и друштвене сфере – укључујући и оне наизглед неутралне као што су тржиште рада, јавна управа или академска заједница – структурисане тако да фаворизују мушке норме, рутине и обрасце деловања. Ови сектори, према ауторки Акер, одражавају друштвено „кодиране” хијерархије, које доводе до структурног потискивања жена, чак и у условима формалне једнакости (*Acker* 1990).

Последњих деценија, једна од водећих ауторки у овој области, поменута економисткиња Клаудија Голдин истиче да је значајан део јаза у платама, у модерном контексту, последица такозване „казне флексибилности” (*penalty of flexibility*), која погађа жене које узимају одсуства због мајчинства или прихватају мање захтевне позиције како би усагласиле радне и породичне обавезе. У студијама које је објавила као професорка Харвард универзитета, Голдин показује да чак и када „контролишемо” чиниоце попут образовања, искуства и сектора запослења, жене остају мање плаћене од мушкараца због тога што се „цена флексибилности” уграђује/инкорпорира у саме механизме радног тржишта (*Goldin* 2014).

³ Теорија родних организација усмерена је на то како род утиче на различите димензије социјалног, политичког, економског и технолошког живота, као и на начин на који се овај утицај „мобилише“ у организацијама и како организације подстичу и решавају нове и реформулисане родне (не)једнакости.

НЕЈЕДНАКОСТ У ПЛАТАМА ИЗМЕЂУ ЖЕНА И МУШКАРАЦА КАО ГЛОБАЛНИ ПРОБЛЕМ

Родно заснована неједнакост у зарадама/платама представља један од најперзистентнијих социо-економских изазова у савременом свету. Према подацима Светског економског форума, глобални родни јаз у зарадама се затвара спорим темпом, а процене из 2023. године показују да ће бити потребно више од једног века да се постигне пуна економска равноправност између мушкараца и жена, ако се настави тренутна динамика (World Economic Forum 2023).

Разлике у зарадама нису равномерно распоређене ни између различитих региона, нити унутар самих региона – на пример, земље Европске уније бележе различите нивое родног јаза у платама, упркос сличним нормативним оквирима и политикама равноправности. Док развијене земље бележе, званично, смањење јаза у платама, релевантније анализе показују да се родна неједнакост често маскира привидном равноправношћу. Када се у анализу укључе фактори попут врсте посла, степена образовања, радног времена и положаја у хијерархији организације, разлике постају значајно израженије (European Commission 2023). Управо зато све већи број истраживача инсистира на разликовању номиналне и структуралне једнакости у анализи родног јаза у платама (International Labour Organization, ILO 2022). Ове несразмерности, чак и када нису формално забрањене или препознате као дискриминација, део су системске родне асиметрије. Тако нешто подразумева не само неједнак приступ ресурсима, већ и дискрепанцу у вредновању рада који жене и мушкарци обављају – било да је реч о мање плаћеним професијама, мањој заступљености на руководећим позицијама, или очекивањима, која се односе на балансирање професионалног и породичног живота. У том смислу, родна неједнакост у зарадама није само последица тржишне логике, већ и институционалних отпора, где формално једнаке могућности не воде нужно до једнаких исхода (Ruberly and Grimshaw 2015). Истраживачи указују и на то да платне разлике опстају управо због асиметричне расподеле моћи и друштвене перцепције вредности рада, што отежава ефикасну примену и праћење мера родне равноправности (International Labour Organization, ILO 2022). У складу са тим, потреба за унапређеним индикаторима – који неће мерити само номиналне плате, већ ће анализирати функционалну равноправност – постаје императив у

јавним политикама савременог доба. Увођење транспарентности у систем плата, ревизија критеријума за напредовање и прецизно праћење утицаја културолошких постулата на родну динамику запошљавања представљају кључне инструменте за постизање стварне равноправности (European Commission 2023 *Gender Pay Gap Situation in the EU*).

Диспаритет у платама може да стимулише разнолике процесе, који имају дејство не само на објективну већ и на субјективну перцепцију добробити жена. Запослене мајке су често виђене као мање ефикасне у послу у поређењу са својим колегама. Слично виђење фреквентно се пресликава и на родитељске улоге, што може додатно подрити самопоуздање код жена и последично смањити њихову посвећеност и учинак на радном месту. Све ово може резултирати, управо, родно заснованим јазом у платама (Lips 2016).

ПРОБЛЕМ НЕЈЕДНАКОГ ПЛАЋАЊА ЖЕНА И МУШКАРАЦА ЗА ИСТИ ДЕЛОКРУГ И ВРСТЕ ПОСЛОВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ; ДИСКРИМИНАТОРСКЕ ПРАКСЕ

Званично гледано, у Републици Србији, забележено је смањење родно заснованог јаза у платама – који, према последњим подацима Републичког завода за статистику, износи 8,8 одсто. Ипак, детаљнија анализа указује на то да овај проценат не одражава реалне неједнакости. Када се у анализу укључе фактори као што су ниво образовања, тип занимања и стопе запослености, уочавају се структурне разлике које измичу агрегираној статистици. Жене су у већој мери заступљене у слабије плаћеним занимањима, имају виши ниво незапослености и у просеку примају пензију која је за 17% нижа у односу на пензије које примају мушкарци. Истовремено, иако је више жена високо образовано, њихове плате остају ниже од плата мушкараца са истим квалификацијама (Републички завод за статистику 2023).

У правном смислу, држава је предузела важне кораке усвајањем *Закона о родној равноправности* 2021. године, као и *Акционог плана за период 2022-2023 за спровођење Стратегије за родну равноправност за период 2021-2030* (*Закон о родној равноправности* 2021, чл. 7; *Акциони план*, 2022). У закону се изричито

наводи да послодавци не смеју исплаћивати различите зараде за исти рад, једнаке вредности, односно да мушкарци и жене који обављају исти посао и имају исту стручну спрему морају бити једнако плаћени (Zakon o rodnoj ravnopravnosti 2021, čl. 7).

Према последњим медијским тврдњама Поверенице за заштиту равноправности, изречених на панелу, под називом „Стварање сигурног простора за све” – положај жена на тржишту рада много је више од питања регулативе. „Повереница је говорила о значају препознавања и сузбијања различитих облика дискриминације у радном окружењу. Она је истакла да је у области рада и запошљавања годинама најизраженија дискриминација по основу пола, као и брачног и породичног статуса, година живота, инвалидитета и других основа који се неретко јављају кумулативно. Јанковић је навела да све више послодаваца разуме значај поштовања равноправности и води рачуна о креирању инклузивног радног окружења и нагласила да је равноправност више од пуких законских одредби и процедура, она је модел понашања и прихватање различитости свих запослених. Веома је битно какву поруку шаљу руководиоци у компанијама, јер они својим поступцима креирају радну атмосферу којој се запослени прилагођавају, закључила је повереница” (Janković 2025, citirano u: Poverenik za zaštitu ravnopravnosti 2025).

Када је реч о заступљености жена у јавном сектору, примећен је позитиван помак – жене су данас бројније у правосудју, тужилаштву и парламенту (Републички завод за статистику 2023). Међутим, у добро плаћеним и високо-технолошким секторима – попут СТЕМ области⁴, ИТ индустрије, економије и финансија – жене су и даље у мањини. Оваквом исходу доприносе и социјални и психолошки фактори заступљени још током средњег образовања. Једно истраживање указало је на постојање бојазни да у педагошком смислу настава на предметима природних наука може бити конципирана тако да и даље фаворизује мушкарце, што потврђује тезу о родно-стереотипном одређивању предмета, оних који су прикладни за мушкарце и других, који су прикладни за жене (Sadler et al., 2011). Такође, једно лонгитудинално истраживање мапирало је важност

⁴ Енглески појам *STEM* је акроним који обухвата неколико академских дисциплина: науку (*science*), технологију (*technology*), инжењерство (*engineering*) и математику (*mathematics*).

потребе да јавне политике буду усмерене на деконструкцију родних предрасуда и неговање родне равноправности од раног узраста (Roethlisberger et al., 2023). Исто важи и за руководеће позиције и, поменути, „топ-менаџмент” у приватном сектору (Републички завод за статистику 2023). Ови подаци указују на постојање упорних, структурних неравнотежа, али и на утицај укорених родних стереотипа о лидерству, професионалним амбицијама жена и њиховој улози у друштву. Прихватање оваквих норми доприноси високој друштвеној „имуности” на родну неједнакост у запошљавању и плаћању (Goldin 2021). Поред постојања већ „детектованог” стереотипа „мамина стаза” (*mom's trail*), кроз ове видове друштвеног деловања уочава се утицај ефекта „стакленог плафона” (Glass Ceiling Effect), као парадигме за неравноправност жена у раду и запошљавању⁵ (Николић 2019, 50).

Студија под називом „Истраживање о заступљености жена на значајним друштвеним положајима у Републици Србији” истиче то да мушки испитаници, осим квалификација и радног искуства, узимају у обзир и физички изглед, као и брачни и родитељски статус, приликом запошљавања жена. Исто тако, испитаници оба пола, уочавају да су жене чешће под утицајем мобинга, као и да имају мање могућности за водеће позиције (Арежина и Спасојевић 2021).

Узимајући претходне наводе у обзир, иако, приватни сектор у нашој држави формално истиче меритократију као кључни принцип запошљавања и напредовања, у пракси се често, несвесно и под утицајем постојећих друштвених представа и устаљених образаца размишљања, предност даје мушкарцима. Ово указује на то да се „политика квота”, која омогућава равномернију заступљеност полова, показала делимично корисном у одређеним околностима. Већи и трајнији ефекат могу имати осмишљене обуке за менаџере и кадровске службе, јавне дебате, информативне кампање и програми неформалног образовања, усмерени ка преиспитивању постојећих

⁵ Како се наводи у раду ауторке Николић (Nikolić 2019), ефекат „стакленог плафона” први пут је детаљно разматран у чланку који је 1986. године објављен у *Wall Street Journal*-у. У овом чланку, који се бавио корпоративном хијерархијом, у приватном/реалном сектору, указано је на постојање тзв. невидљивих баријера које, створене на основу пола, спречавају жене у њиховом професионалном напредовању. Термин „стаклени плафон”, у свом најужем и историјски првобитном значењу, односи се на дискриминацију која онемогућава да квалификоване и способне жене напредују унутар компанија и корпоративног света (50).

уверења и подстицању недискриминаторских пракси у радном окружењу. Оваквим видом деловања, може се, настојати – да се створи и очува „институционална култура равноправности”.

ПРЕДЛОГ ИНСТРУМЕНАТА И МЕХАНИЗАМА ЗА КРЕИРАЊЕ АДЕКВАТНИЈЕ И ДЕЛОТВОРНИЈЕ ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ У СФЕРИ РОДНО ЗАСНОВАНОГ ПЛАТНОГ ЈАЗА

Родна равноправност у платама јесте један од најизазовнијих аспеката јавне политике у Европи, а истовремено и глобално. Са циљем да се овај проблем системски реши и да се створи равноправнији и транспарентнији радни простор, Европска унија је у 2023. години усвојила *Директиву (ЕУ) 2023/970*, која поставља оквир за побољшање примене принципа једнаке плате за једнак рад или рад једнаке вредности. Увођење ове *Директиве* представља важан корак у стварању адекватнијег и делотворнијег система јавних политика, који ће покушати да омогући сузбијање родног јазу у платама и да створи претпоставке за потпунију интеграцију принципа равноправности на радном месту (Directive EU 2023/970).

У складу са *Директивом (ЕУ) 2023/970* Европског парламента и Савета Европске уније усвојеној 10. маја 2023. године, која има за циљ јачање примене начела једнаке плате за једнак рад између жена и мушкараца кроз транспарентност плата и ефикасније механизме контроле, предвиђене су следеће мере:

- Послодавци су у обавези да радницима учине доступним критеријуме на основу којих се одређују плате, нивои плата и могућности напредовања у каријери, при чему ти критеријуми морају бити објективни и родно неутрални.

- Запослени имају право да затраже и добију писмене информације о свом индивидуалном нивоу плате, као и просечним нивоима плата за исте позиције, раздвојеним по полу.

- Послодавци са више од 250 запослених обавезни су да једном годишње доставе надлежним органима извештај о разликама у платама по полу.

- Уколико се утврди да разлика у платама по полу износи 5% или више, послодавац је у обавези да у сарадњи са представницима запослених спроведе заједничку процену плата.

Ове мере имају за циљ повећање доступности информација о систему зарада, обнову постојећих критеријума за напредовање и боље праћење утицаја организационих и културних модела на родну динамику запошљавања, што представља један од кључних предуслова за постизање ефективне економске равноправности (Directive EU 2023/970, Arts. 4, 7, 9, 10).

Према наведеној директиви, која је ступила на снагу 6. јуна 2023. године, државе чланице Европске уније имају рок до 7. јуна 2026. године да имплементирају њене одредбе у своје националне законе (Directive EU 2023/970). Одређен број земаља започео је рад на имплементацији ове Директиве и у различитој је фази њене примене, попут Немачке, Пољске, Финске, Луксембурга, Шведске и Шпаније.

Када је реч о Републици Србији, као кандидату за чланство у Европској унији – наша држава, још увек, није донела конкретно законодавство које имплементира *Директиву (ЕУ) 2023/970* о транспарентности плата и једнакој плати за једнак рад (Directive EU 2023/970). Међутим, у складу са процесом приступања, очекује се да ће наша земља ускладити своје законодавство са европским стандардима, укључујући и мере за повећање транспарентности плата и обезбеђивање једнаких плата за једнак рад. Помињани *Закон о родној равноправности* из 2021. године и *Акциони план за период 2022–2023. године*, као део *Стратегије родне равноправности за период 2021–2030*, постављају темеље за унапређење родне равноправности у Србији. Ипак, ови документи не садрже конкретне одредбе које директно укључују правне норме из *Директиве (ЕУ) 2023/970* – попут обавезе о транспарентности плата, дужности послодаваца да у огласима за посао наведу платне оквире или да пружи информације о платама запослених у истом сектору једне компаније и који обављају једнак делокруг посла (*Закон о родној равноправности* 2021; *Акциони план*, 2022; Directive EU 2023/970).

Свеобухватна разматрања указују на то да је у претходним годинама остварен извесни нормативни напредак и донето је неколико подстицајних мера попут дечијег додатка и државне помоћи мајкама у стицању прве некретнине, у максималном износу од 20 000 евра. Ипак, циљ би требало бити да јавне политике у сфери родне равноправности не остану на нивоу званичних изјава и прописа без стварне примене, већ да постану делотворни механизми, који воде ка суштинским и одрживим променама у друштву.

Потребно је развијати такве механизме, који не само да прате ефекте адекватнијих јавних политика, већ и оснажују капацитете жена за професионално напредовање. Корисно би, у овом случају било, ставити акценат на подстицање женског лидерства и равноправну заступљеност у доношењу одлука, јер без тога није могуће остварити стварну економску равноправност. Истовремено, треба јасно имати на уму да циљ оваквих политика није занемаривање или маргинализовање мушкараца, већ успостављање система у којем се резултати, знање и ангажман сваке индивидуе вреднују на једнакој основи. Она политика која подржава и препознаје и потенцијал жена, у свим професионалним сферама, може бити заиста делотворна и друштвено трансформишућа.

ЗАКЉУЧАК

Родно заснован јаз у платама представља комплексан друштвено-економски феномен који опстаје, упркос, бројним законодавним напорима да се таква неједнакост отклони. Истраживање показује да формално усвајање прогресивних прописа/ политика, иако неопходно, није само по себи довољно за стварање истинске/стварне равноправности. Укореење институционалне структуре, културолошки обрасци и тржишне праксе настављају да репродукују економске неједнакости између жена и мушкараца, чак и у контексту номиналне једнакости.

Директива (ЕУ) 2023/970 Европског парламента и Савета Европске уније, која уводи обавезу транспарентности плата и механизме контроле родног платног јаза, представља важан корак у правцу суштинских промена. Овакав приступ, који инсистира на објективним критеријумима напредовања и праву радника на информације о платама, може послужити као модел свим државама, које стреме ка ефикаснијем отклањању родних неједнакости. Ипак, целовита примена оваквих мера захтева не само законодавну вољу већ и изградњу „институционалне културе равноправности” у пракси. Кључни изазов остаје трансформација постојећих перцепција у радним срединама, где би се допринос и знање, нужно, требало вредновати независно од пола.

Политике које имају намеру да буду делотворне морају се усмерити на оснаживање жена кроз подршку женској иницијативи, равноправном учешћу у процесима доношења одлука и стварању

радног окружења у којем породичне обавезе нису препрека професионалном развоју. Истовремено, важно је нагласити да циљ ових политика није дискредитовање мушкараца, већ изградња праведног система у којем се професионална постигнућа, труд и компетенције сваког појединца процењују путем једнаких параметара.

Стварање одрживих механизма за унапређење економске равноправности захтеваће иновативне приступе, интердисциплинарни сарадњу и дугорочно ангажовање свих друштвених актера. Само тако је могуће постићи друштвени преображај, који ће превазићи пуку нормативну једнакост и успоставити стварну равноправност у свим сегментима друштва.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Acker, Joan. 1990. "Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations". *Gender & Society* 4(2): 139–158.
- Arežina, Vera, i Nenad Spasojević. 2021. „Истраживање о заступљености жена на значајним друштвеним положајима у Republici Srbiji”. *Politička revija* 67(1): 65-82 DOI: 10.22182/pr.6712021.4
- BBC. 2023. „Nobelova nagrada za ekonomiju: Američka ekonomistkinja Klodija Goldin dobila prestižno priznanje za istraživanje rodnog jaza u platama”. *BBC News* na srpskom. Poslednji pristup 8. april 2025. <https://www.bbc.com/serbian/lat/svet-67054389>.
- Centar za istraživanje javnih politika. 2024. „GIGMETAR Srbija 2024: Digitalna geografija rada u Republici Srbiji”. *GIGMETAR Public Policy Center*. Poslednji pristup 26. april 2025. <https://gigmetar.publicpolicy.rs/srbija-2024-2/>.
- Daugherty, Greg. 2025. "The History of the Gender Wage Gap in America". *Investopedia*. Poslednji pristup 20. april 2025. <https://www.investopedia.com/history-gender-wage-gap-america-5074898>.
- Directive (EU) 2023/970 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 to strengthen the application of the principle of equal pay for equal work or work of equal value between men and women through pay transparency and enforcement mechanisms, *OJ L 132*, 17.5.2023, p. 21–44.
- European Commission. 2023. *Gender Pay Gap Situation in the EU*. <https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice->

- and-fundamental-rights/gender-equality/equal-pay/gender-pay-gap-situation-eu_en.
- Goldin, Claudia. 2014. "A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter". *American Economic Review* 104(4): 1091–1119.
- Goldin, Claudia. 2021. *Career and Family: Women's Century-Long Journey toward Equity*. Princeton: Princeton University Press.
- Hartmann, Heidi. 1987. "The Family as the Locus of Gender, Class, and Political Struggle: The Example of Housework". *Signs* 6(3): 366–394.
- International Labour Organization. 2022. *Global Wage Report 2022–23: The impact of inflation and COVID-19 on wages and purchasing power*. Geneva: International Labour Organization.
- Janković, Brankica. 2025. „Poverenica na panelu: Stvaranje sigurnog prostora za sve”. Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Poslednji pristup 24. april 2025. <https://ravnopravnost.gov.rs/poverenica-na-panelu-stvaranje-sigurnog-prostora-za-sve/>,
- Lips, H.M. 2016. "The Gender Pay Gap and the Wellbeing of Working Women". In *Handbook on Well-Being of Working Women*, eds. Connerley, M. and Wu, J., 141-157. Dordrecht: Springer https://doi.org/10.1007/978-94-017-9897-6_9.
- Mars, Amanda. 2024. "Claudia Goldin, 2023 Nobel Prize Winner in Economics: 'Feminism Became a Very Bad Word in the United States'". *El País English Edition*. Poslednji pristup 10. april 2025. <https://english.elpais.com/economy-and-business/2024-12-22/claudia-goldin-2023-nobel-prize-winner-in-economics-feminism-became-a-very-bad-word-in-the-united-states.html>.
- Nikolić, Slađana. 2019. „Značaj poverenika za zaštitu ravnopravnosti u sprečavanju efekta 'staklenog plafona' i diskriminacije žena u radu i zapošljavanju u Republici Srbiji”. *Администрација и јавне политике* 3: 51–69. https://lux-dog.com/wp-content/uploads/2020/04/ajp-12-3_2019-3.pdf
- North, Douglass. 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peters, B. Guy. 2021. *Public Policy*. Cheltenham, UK; Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Republički zavod za statistiku. 2024. „Žene i muškarci u Srbiji, 2023”. Poslednji pristup 21. april 2025. <https://www.stat.gov.rs/sr-cyrl/vesti/20240209-zene-i-muskarci/?a=0&s=090204>.
- Reskin, Barbara F., and Heidi I. Hartmann, eds. 1986. *Women's Work, Men's Work: Sex Segregation on the Job*. Washington, D.C.: National Academy Press.

- Roethlisberger Claudia, Franziska Gassmann, Wim Groot, and Bruno Martorano. 2023. "The contribution of personality traits and social norms to the gender pay gap: A systematic literature review". *Journal of Economic Surveys*, 37: 377-408.
- Rubery, Jill, and Damian Grimshaw. 2015. "The Wages of Men and Women: Should They Be Equal?" *International Labour Organization*.
- Sadler, Philip M., Gerhard Sonnert, Zahra Hazari, and Robert Tai. 2012. "Stability and Volatility of STEM Career Interest in High School: A Gender Study". *Science Education*, 96(3): 411–427.
- Skocpol, Theda. 1992. *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Vlada Republike Srbije [Vlada RS], Akcioni plan za period 2022-2023 za sprovođenje Strategije za rodnu ravnopravnost za period 2021-2030, 2022. Poslednji pristup 15. april 2025. <http://www.rodnaravnopravnost.gov.rs/sites/default/files/2022-08/Akcioni%20plan%20za%20period%20od%202022-2023%20za%20sprovođenje%20Strategije%20za%20rodnu%20ravnopravnost%202021-2030.pdf>
- World Economic Forum. 2023. *Global Gender Gap Report 2023*. <https://www.weforum.org/publications/global-gender-gap-report-2023/>.
- Zakon o rodnoj ravnopravnosti, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 52/2021.

Marina Todorović*

Belgrade

THE PROBLEM OF DISPARITY IN PAY BETWEEN WOMEN AND MEN FOR WORK OF THE SAME VALUE

Resume

The starting point of this research is based on several complementary theoretical approaches, which allow for a comprehensive understanding of the phenomenon of the gender pay gap. Primarily, the work relies on the theory of historical institutionalism, in which the works of authors such as Douglass North, an American economist, and the American sociologist and political scientist, Theda Skocpol, are significant. This approach highlights that the outcomes of public policies are influenced not only by formal legal provisions and laws but also by so-called “non-policy” factors — networks of informal rules, habits, cultural patterns, and behaviors rooted in social and political reality.

Thus, even when progressive public policies are formally adopted, their implementation may be limited by institutional inertia and resistance in practice. Additionally, insights from labor market segmentation theory will be applied, particularly the analyses of intellectuals such as Barbara Reskin, a sociologist, and Heidi Hartmann, an economist, who emphasize the existence of horizontal and vertical segregation of women in the employment sector, meaning their concentration in lower-paid sectors and underrepresentation in decision-making positions and top management. The research also builds upon findings from Joan Acker, a sociologist, who pointed to the existence of „gendered institutions“ and structures, such as the labor market, where gender hierarchies are socially constructed and reproduced. Through this perspective, the

* E-mail address: todormari@icloud.com.

gender pay gap is not seen merely as a result of individual choices or qualifications but rather as a reflection of traditionally entrenched institutional and social patterns that produce and sustain gender inequality. The study also incorporates insights from economist Claudia Goldin, who, through the lens of historical institutionalism and labor market segmentation, emphasizes long-term structural “matrices of inequality” between women and men in the labor market.

The main research question this paper seeks to address is:

How do the socio-cultural norms influence the effectiveness of implementing policies aimed at reducing the gender pay gap?

Methodologically, the research is based on scientific methods of content and discourse analysis, historical method, as well as induction and deduction.

The analysis of data on gender wage differences in the Republic of Serbia draws from the 2023 survey by the Statistical Office of the Republic of Serbia, showing a reduction of the gender pay gap to 8.8%. However, a deeper analysis that includes factors such as education level, type of employment, and (un)employment rates among women reveals significantly greater disparities. Women are more often represented in lower-paid occupations, receive lower pensions (on average, 17% less), and experience higher unemployment rates, despite being more highly educated overall. Despite the adoption of the „Law on Gender Equality“ in 2021 and the „Action Plan for 2022–2023 as part of the Gender Equality Strategy for the period 2021–2030“, the labor market position of women has not seen significant improvement.

Thorough considerations suggest that, despite certain normative progress achieved in recent years, the primary objective should be to ensure that public policies in the field of gender equality move beyond official declarations and formal regulations, and instead become effective mechanisms that not only monitor the outcomes of improved public policies but also strengthen the capacities of women for professional advancement.

Particular emphasis should be placed on promoting women’s leadership and ensuring equal representation in decision-

making processes, as sustainable economic equality cannot be achieved without these measures. It is equally important to recognize that the goal of such policies is not to neglect or marginalize men, but to establish a system where achievements, knowledge, and engagement of every individual are evaluated on equal grounds. Only policies that foster and acknowledge the potential of women across all professional sectors can be regarded as truly effective and capable of driving broader social transformation.

Keywords: gender pay gap, men, women, progressive public policies, socio-cultural norms, disparity

^{**} Овај рад је примљен 4. јуна 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2025. године.

Политичка ревија

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

187

Драган Станар

ВРЕДНОСНИ ЈАЗ И БОРБЕНИ МОРАЛ: ВРЕДНОСТИ КОЈЕ
СЕ ЖИВЕ *VS.* ВРЕДНОСТИ КОЈЕ СЕ БРАНЕ

207

Марија С. Докић

НЕБЕСКА МЕХАНИКА И ХАРМОНИЈА:
ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ СТРУЈЕ У ЕВРОПИ
ОД МИЛАНКОВИЋА ДО КОСТИЋА

225

Душан Достанић

„АМЕРИЧКО ЗЛО” У ПУБЛИЦИСТИЦИ
ДРАГОША КАЛАЈИЋА

243

Милена Пешић, Јелена Вујановић

ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ И ДЕМОКРАТИЈА:
КРИТИЧКА ПРОМИШЉАЊА

*Драган Станар**

*Институт за стратегијска истраживања,
Универзитет одбране, Београд*

ВРЕДНОСНИ ЈАЗ И БОРБЕНИ МОРАЛ: ВРЕДНОСТИ КОЈЕ СЕ ЖИВЕ *VS.* ВРЕДНОСТИ КОЈЕ СЕ БРАНЕ**

Сажетак

Аутор у раду презентује резултате емпиријског истраживања спроведеног са кадетима Војне академије Универзитета одбране у Београду, те анализира проблем вредносног јаза између припадника војске и цивилног друштва, фокусирајући се на његов утицај на борбени морал. Аутор полази од савремених изазова и постмодерног друштвеног контекста, у коме су доминантне вредности често некомпатибилне са војничким идеалима. Ослањајући се на деценије истраживања вредносног јаз у западним друштвима, који се првенствено јавља у оним земљама у којима је укинута или суспендована обавеза служења војног рока, аутор кроз анализу резултата

* Имејл адреса: dragan.stanar@va.mod.gov.rs; ORCID: 0000-0003-0759-5652.

** Чланак је резултат рада на пројекту Војне академије Универзитета одбране у Београду: „Вредносне оријентације и однос према традицији кадета Војне академије“, ВА/ДХ/1/24-26. Велику захвалност аутор чланка дугује младом колеги и будућем доктору наука психологије, маг. Урошу Миљковићу, истраживачу Института за стратегијска истраживања, чија је експертиза у области статистичке анализе у SPSS софтверу у значајној мери допринела прецизности анализе резултата, а тиме и квалитету закључака изнетих у чланку.

сопственог емпиријског истраживања, спроведеног 2024. године, указује на његов негативан утицај на борбени морал. При томе се ово посматра кроз призму карактера друштва као виталног социјалног чиниоца борбеног морала. Резултати спроведеног истраживања потврђују тренд који постоји и у наведеним западним друштвима – да кадети јасно препознају постојање вредносног јаза, те да војничке вредности перципирају као супериорне у односу на оне које су носеће у друштву. Аутор закључује да резултати истраживања указују на опасност од веома негативног утицаја овог феномена на борбени морал, будући да војска у рату брани виталне друштвене, а не институционалне вредности, односно вредности војног етоса. Имајући у виду историјски значај специфичног чиниоца борбеног морала о којем дискутује за српску војску и народ, аутор предлаже и потенцијалне мере за превазилажење проблема, првенствено унапређење војног образовања у области друштвено-хуманистичких наука и поновно увођење обавезног војног рока ради јачања везе између војске и друштва.

Кључне речи: вредносни јаз, борбени морал, друштвене вредности, цивилно-војни односи, војна обавеза

Увод

Суштинске промене у геополитичким односима, изузетне компликације и заоштравање тензија у сфери глобалне безбедности, као и чињеница да „дух рата“ поново, и *prima facie* неочекивано, јаше Европом од фебруара 2022. године, природно су рефокусирали интерес политичке, стручне, али и сваке друге јавности на феномен рата и на институцију војске у готово свим европским земљама. Као последице наведеног рефокусирања и супстанцијалних промена безбедносних околности, дошло је и до престројавања одређених земаља са значајним геополитичким положајем и њиховог одрицања од статуса војне неутралности,¹ као и до преиспитивања статуса и

¹ Финска је после скоро 80 година неутралности постала чланица НАТО 4. априла 2023. године, док је Шведска уласком у НАТО 7. марта 2024.

положаја институције војске у већини континенталних европских нација. Значајно повећање улагања у опремање, наоружавање и попуњу европских војски праћено је гласним дискусијама и јавним полемикама и о самим концепцијама и моделима оружаних снага, односно о поновном увођењу војне обавезе и широкој реорганизацији, као и о самој практичној и реалној могућности оружаних снага да ефикасно одбране земљу од потенцијалне агресије.

Неизбежно је да се, уз интензивне дискусије о физичкој и концептуалној компоненти војне моћи, фокус све више ставља и на моралну компоненту, као нарочито интересантну и важну у развијеним, постмодерним европским друштвима у којима је доминантна културна матрица крајње некомпатибилна са природом војске као институције и захтевима које пред појединце у једном друштву испоставља стање припреме за рат и само стање рата. Управо је ова, морална компонента војне моћи, тј. сам феномен борбеног морала, током историје изучавања рата често идентификована као најзначајнија – као фактор који је три пута значајнији од материјалног, како је то процењивао Наполеон (*Napoleon*) (Childs 2016, 49), односно као „најважнији појединачни фактор у рату“, како су то видели великани војне мисли попут Клаузевица (*Klausevitz*) и Жоминија (*Jomini*) (Veljković 2006, 64). Стога је неопходно даље и дубље истражити управо сферу борбеног морала у датим специфичним условима у којима се тренутно налази европски континент, нарочито имајући у виду постмодерну културну матрицу у којој наша генерација живи. Прецизније, неопходно је испитати импликације потенцијалног вредносног јаза између институције војске и њених припадника, са једне, и ширег цивилног друштва, са друге стране, на стање борбеног морала у контексту разматрања теоријског оквира утицаја друштвених детерминанти борбеног морала.

Емпиријско истраживање које је обухватило кадете Војне академије омогућава нам конклузиван увид у потенцијално постојање вредносног јаза, док нам сам теоријски оквир изучавања борбеног морала омогућава да извучемо јасне поуке и формулишемо практичне препоруке за оптимизацију борбеног морала у Републици Србији.

године прекинула своју импресивну традицију (макар формалног) војног несврставања дугу више од два века.

ДЕФИНИЦИЈА ПРОБЛЕМА – ДРУШТВЕНИ ЧИНИЛАЦ БОРБЕНОГ МОРАЛА И ВРЕДНОСНИ ЈАЗ

Борбени морал – карактер друштва

Значај борбеног морала у пољу војне етике вероватно најјасније осликава чињеница да се неретко „целокупан садржај морала војске сводио и редуковао на борбени морал” (Stanar 2024b, 90), као витално и кључно „квалитативно својство људског фактора” како у рату, тако и у миру (Damjanović i Grujić 2009, 271). Ослањајући се на богату југословенску и српску традицију мисли о борбеном моралу XX века,² Станар (Stanar 2024b, 94) из перспективе савременог поимања војне етике дефинише борбени морал као „стање спремности и мотивисаности за извршавање задатака, психофизички напор, ризик и жртву током борбених дејстава”, које детерминише широк спектар фактора, односно чинилаца. Наведени чиниоци борбеног морала оквирно се могу класификовати у следеће групе: друштвени, психолошки, природни, материјално-технички, ситуациони и етички чиниоци. Сви наведени чиниоци делују у синергији у сваком датом тренутку, те се не може дефинисати њихова хијерархија значаја и утицаја, будући да у различитим ситуацијама различити фактори преузимају доминантну улогу.

Група друштвених чинилаца борбеног морала укључује различите факторе који детерминишу степен борбеног морала а који долазе из социјалне сфере, како укупног друштва које се налази у ратном стању, тако и саме институције војске. Општа и начелна подела друштвених чинилаца борбеног морала обухвата: карактер друштва; карактер и циљ рата; патриотизам и борбене традиције; концепцију и доктрину одбране; стање у међународној заједници; и карактер војске и односе у њој. У контексту нашег приступа проблематици вредносног јаза, кључни друштвени чинилац борбеног морала је свакако карактер друштва. Наиме, карактер друштва, односно носеће вредности и друштвене норме на којима почива једно друштво „у знатном степену детерминишу морал у борби“ (Ђорђевић 2000, 88) јер *de facto* одређују степен спремности

² Аутори као што су пуковник Менсур Ибрахимпашић, пуковник Велибор Милојевић, пуковник Неђо Даниловић и други значајни војни мислиоци у пољу морала војске дали су немерљив допринос дефинисању и разумевању овог феномена у српској војсци.

и уверења војника да је само друштво које се брани заправо и вредно браћења, и то по цену живота. Кроз целокупну историју масовних оружаних сукоба могло се назрети да је често кључни узрок војног пораза евидентно војно моћније стране лежао управо у борцима који су одбрану структуре сопственог друштва и носећих друштвених вредности видели као нешто за шта није вредно жртвовати живот или пак, нимало неважно, за шта није вредно чинити морално најамбивалентније акте као што је убијање у рату.

Утицај карактера друштва на борбени морал посебно је интересантан и значајан у контексту разматрања компатибилности целокупног војног етоса и самог вредносног идентитета ратника са носећим вредностима друштва и доминантном „културном стратегијом”.³ Наиме, културна стратегија постмодерних друштава јесте крајње хедонистичка, индивидуалистичка и атомистичка у својој суштини, те предвиђа раскид са свим колективним идеалима и вредностима, а нарочито онима везаним за нацију или било какав облик *grand récits*-а који трансцендира индивидуално постојање и инстант гратификацију потреба појединца. Као таква, она је у потпуности некомпатибилна са војничким идеалима и практичним потребама система националне одбране (Starčević and Stanar 2022, 158-160).

Вредносни јаз у цивилно-војним односима

Перспектива, тј. „оптика” кроз коју се данас доминантно посматра, анализира и критикује улога и место војске у савременим друштвима готово је у потпуности одређена Хантингтоновом (Hantington 2004) парадигмом цивилно-војних односа генерисаном једном од најутицајнијих студија у области војне мисли XX века - *Војник и држава*. Упркос чињеници да је објављена пре скоро 70 година, те да је имала сасвим озбиљне теоријске „изазиваче”⁴ током

³ Културна стратегија постмодерних, „флуидних” друштава можда је најпрецизније дефинисана и разјашњена кроз теоријску перспективу флуидности Зигмунта Баумана (Zygmunt Bauman), коју чувени пољски социолог нашироко излаже у више својих дела о флуидности различитих аспеката стварности. Шире у Bauman 2009 и Bauman 2010.

⁴ Свакако да Хантингтонова перспектива није прошла без значајних критика других аутора, од којих је најутицајнији још један амерички војни мислилац, Морис Јановиц (Janowitz 1960), са својом конкурентском теоријом „цивилијанизације” војске. Ипак, и поред значајног утицаја

претходних деценија, она остаје „дефинишући текст у изучавању цивилно-војних односа” (Brooks 2021, 17). Хантингтонова парадигма предвиђа потпуно „функционално одвајање и изолацију војске” од остатка друштва услед специфичности захтева војне професије, природе рата и јединствености самог „војничког ума” како га Хантингтон назива (Stanar 2024a, 3). Неизбежно је да се у таквом позиционирању војске и припадника војске као „касте која постоји ван друштва, не само физички већ и психолошки и идеолошки” ствара, у многим аспектима, значајан јаз између војне и цивилне сфере у друштву (Brooks 2021, 19). Рабек-Клеменсен и коаутори (Rahbek-Clemmensen et al. 2012, 670) дефинишу четири „типа” јаза који се јављају између војске и цивилног друштва – културни, демографски, политички и институционални. Постојање јаз у наведеним областима засигурно има и веома повољне последице и резултате, нарочито када говоримо о „политичкој стерилизацији војске” (Starčević i Blagojević 2021, 124) и њеној изолацији од дневнополитичке динамике унутар једног друштва, уколико се, наравно, говори о јазу изазваном диспаритетом између војске и цивилства у погледу правила, норми, личних приоритета, институционалне културе, структуре и динамике унутар институционалних односа и хијерархије итд. Коначно, такав јаз је свакако пожељан и крајње неопходан услед јединствене мисије и средстава војске, као и изражене „неприродности“ ове институције која „пред своје припаднике неретко и по правилу испоставља задатке који *prima facie* нису компатибилни са непосредним личним интересом, здравим разумом и интуицијом“, као што је рецимо свесно преузимање ризика да се погине и убије зарад апстрактних идеала који не морају нужно да имају директне везе са личним интересом и/или угроженошћу (Stanar 2023, 150-151).

Међутим, јаз који је изузетно опасан и проблематичан, а који је нажалост још увек недовољно истражен, јесте *вредносни јаз*, тј. онај који се јавља у равни кључних и носећих вредности између припадника војске и цивила. У опширној студији о „војничкој” страни вредносног јаз у Хантингтоновом универзуму, Станар (Stanar 2024a) указује на низ веома негативних импликација које

Јановица, нема никакве дилеме да је теоријски „победник” овог ривалства управо Хантингтон чије идеје већ деценијама обликују цивилно-војне односе у најразвијенијим западним земљама.

постојање и продубљивање овог јаза има на целокупно друштво, са нагласком на она друштва у којима је обавеза служења војног рока укинута или суспендована.⁵ Ослањајући се на чувени теоријски оквир Фишера (Fischer 1976), он указује да је последица продубљивања вредносног јаза „вредносна изолација” и „отуђење од вредности друштва” које би требало да се бране у случају рата. У контексту нашег истраживања, димензија вредносног јаза која је у фокусу интересовања јесте његов утицај на борбени морал припадника војне професије у рату. Основна хипотеза аутора јесте да перцепција карактера друштва, тј. носећих друштвених вредности као инфериорних, недостојних, па тиме и недовољно вредних за жртвовање, делује веома негативно као снажна друштвена детерминанта борбеног морала. Као што многобројни аутори који су изучавали „*esprit de corps*” тврде, карактер друштва које се брани није ни мало неважан фактор, тј. уверење бораца да је за њихово друштво вредно убијати и умирати *en masse* је врло значајно” (Stanar 2024a, 6).

ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА

Увидом у постојећи корпус литературе везане за постојање вредносног јаз у Републици Србији и претходним државама и државним заједницама у чијем се саставу налазила Србија, није било могуће пронаћи податке о сличним и довољно релевантним емпиријским истраживањима која су објављена у форми научних резултата или која су доступна у војним архивима. Штавише, научни приступ разматрању чинилаца борбеног морала уопште, а нарочито друштвених чинилаца борбеног морала, произвео је релативно штуре и ограничене резултате у форми опште теоријске дефиниције чинилаца (Ibrahimpasić 1967; Todoric i dr. 1993; Milojević 1999; Đorđević 2000; Danilović 2001; Danilović 2003; Veljković 2006; Stanar 2024b). Већина доступних емпиријских истраживања која се тичу стања и детерминанти борбеног морала полазила су из стриктно психолошке перспективе, која има значајна ограничења

⁵ Између осталог, аутор наводи појаву јасног сентимента супериорности међу припадницима војне професије, проблеме са попуном и регрутацијом, проблеме у цивилној контроли војске изазване неповерењем и презиром, проблеме са социјалним статусом припадника војне професије итд.

у посматрању етичко-социолошке димензије борбеног морала и морала војске уопште (Kostić 1993; Stojković 1993; Damnjanović i Grujić 2009).

Међутим, постоји значајан број врло релевантних истраживања у овој сфери која су током претходних деценија вршена у бројним западним друштвима и војскама. Веома је индикативно то да су сва ова истраживања вршена по суспензији или укидању обавезе служења војног рока, те би се на основу тога могло закључити да овај корак делује као катализатор за радикално продубљивање вредносног јаз у цивилно-војним односима. Самим тим је и очекивано да већина истраживања долази из оних друштава која су прва суспендовала и/или укинула обавезу служења војног рока, тј. из Велике Британије, која је то учинила 1963. године, и Сједињених Америчких Држава, које су десет година после такође то примениле. Кључно истраживање у Великој Британији извршио је Страхан (Strachan 2003), док је Добос (Dobos 2020) објавио слично истраживање на узорку аустралијске војске. Ипак, најзначајнија и најрелевантнија публикована емпиријска истраживања феномена вредносног јаз у цивилно-војним односима вршена су у САД од стране Фивера и Кона (Feaver and Kohn 2001), Шејка и Метиса (Schake and Mattis 2016) и Ризе Брукс (Brooks 2021), док је више америчких аутора теоријски веома снажно утемељило проблематику и шире друштвене импликације овог јаз (Dunivin 1997; Holsti 1998; Feaver 1999; Morgan 2001; Beehner, Brooks, and Maurer 2021; Bryant, Swaney, and Urban 2021; Brooks and Grewal 2022). Међутим, како је модел оружаних снага у европским земљама постепено доживео метаморфозу у строго професионалне војске, слична истраживања, што емпиријска што теоријска, појављивала су се и у европским војскама – Колтерманово у Немачкој (Koltermann 2012), Венисоново у Француској (Vennesson 2003) итд.

Заједничка црта свих претходних релевантних истраживања феномена вредносног јаз између припадника војне професије и цивилног друштва јесте то што указују на неминовно постојање овог јаз у Хантингтоновом универзуму професионализованих војски и на његово продубљивање када је период без постојања војне обавезе дужи. Чињеница која можда и највише узнемирава и позива на даље разматрање, укључујући и разматрање у контексту њеног утицаја на борбени морал, јесте да вредности јаз у друштвима која су деценијама без војног рока доводи чак и до моралног сентимента

презира и гађења према кључним друштвеним вредностима код припадника војне професије од којих се очекује да за њих гину и убијају у рату (Stanar 2024a, 3-6).

ЕМПИРИЈСКО ИСТРАЖИВАЊЕ

Метод

Емпиријско истраживање извршено је 2024. године, у оквиру научноистраживачког пројекта Војне академије Универзитета одбране у Београду „Вредносне оријентације и однос према традицији кадета Војне академије”. У истраживању извршеном у просторијама Војне академије коришћен је анкетни упитник, специфично конструисан за потребе овог истраживања, који се састојао од укупно 239 питања из различитих области у форми Ликертове скале са распоном од један до пет (1-5), где један означава потпуно неслагање са наведеним ставом, док пет означава потпуно слагање. Укупан узорак истраживања чинио је 201 кадет и кадеткиња следећих социодемографских карактеристика: према полу – 146 мушкараца (72,6%) и 55 жена (27,4%); према годинама старости – двоје испитаника узраста од 18 година (1%), 55 испитаника узраста од 19 година (27,4%), 84 испитаника узраста од 20 година (41,8%), 48 испитаника узраста од 21 годину (23,9%), 11 испитаника узраста од 22 године (5,5%) и један испитаник узраста од 24 године (0,5%); према месту живљења – 61 испитаник који живи у селу (30,3%), 54 испитаника који живе у мањем граду (26,9%), и 86 испитаника који живе у већем граду, преко 50.000 становника (42,7%). Узорак је подразумевао и релативно подједнаку дистрибуцију географског порекла испитаника, њихово социјално порекло, завршену средњу школу и успех остварен током школовања.

Подаци добијени након анкетања узорка обрађивани су у софтверском пакету SPSS 25 (Statistical Package for the Social Sciences 25.00), док су коришћене мере дескриптивне статистике за потребе описивања како узорка, тако и резултата. У анализи вредносних оријентација релевантних за тематику овог истраживања, коришћена је аритметичка средина одговора испитаника на појединачне ајтеме који се односе на релевантне вредности.

Резултати

У погледу перцепције вредносног јаза самих кадета-испитаника, резултати спроведеног емпиријског истраживања конклузивно указују да будући официри Војске Србије апсолутно препознају јаз вредности између припадника војне професије и цивилног друштва, и то са веома високом аритметичком средином одговора на Ликертовој скали од $M=4,06$, уз стандардну девијацију испод један, тачније $СД=0,988$. Додатно, поред јасно исказаног става да сам јаз вредности постоји, испитаници су у веома сличном просеку исказали и став да су кључне вредности у Војсци Србије супериорне у односу на кључне вредности у друштву ($M=3,96$), уз стандардну девијацију $СД=1,06$ (Табела 1).

Табела 1. Вредносни јаз између припадника војне професије и цивилног друштва

Варијабле	М (аритметичка средина)	СД (стандардна девијација)
Постоји јаз вредности између Војске Србије и остатка друштва	4,06	0,988
Кључне вредности у Војсци Србије супериорне су о односу на кључне вредности у друштву	3,96	1,06

Извор: Истраживање које је аутор спровео 2024. године међу кадеткињама и кадетима Војне академије Универзитета одбране у Београду.

Саме вредности испитиване су кроз низ питања о конкретним вредностима (материјализам, егоизам, индивидуализам, итд.), те се у том случају најзначајнији резултати могу препознати у перцепцији вредновања кључне вредности *колективизма* – у војсци $M=4,08$, $СД=1,12$; у цивилству $M=2,81$, $СД=1,29$ (Табела 2).⁶

⁶ Изненађујуће, највећа сличност у перцепцији примећена је код вредности *каријеризма*, где резултати сугеришу релативну сличност између Војске Србије и цивилног друштва из перспективе кадета Војне академије, па чак и веће присуство каријеризма у војсци него у остатку друштва – у војсци $M=4,54$, $СД=0,72$; у цивилству $M=4,31$, $СД=0,97$. Чак и стандардна девијација сугерише релативно групно сагласје испитаника по овом питању.

Табела 2. Вредност колективизма

Варијабла	М (аритметичка средина)	СД (стандардна девијација)
Вредност колективизма заступљена је у Војсци Србије	4,08	1,12
Вредност колективизма заступљена је у цивилном друштву	2,81	1,29

Извор: Истраживање које је аутор спровео 2024. године међу кадеткињама и кадетима Војне академије Универзитета одбране у Београду.

Није забележено релевантно одступање од наведених ставова код испитаника које би било условљено социодемографским карактеристикама установљеним упитником, осим у контексту пола, где је утврђено да мушки испитаници ($M=3.04$, $SD=1.21$) показују статистички значајно ниже резултате на варијабли „Вредност материјализма у Војсци Србије” у односу на испитанице ($M=3.34$, $SD=1.17$), $t(196) = -2.09$, $p = < 0.5$.

ДИСКУСИЈА

Постојање вредносног јаз

Резултати добијени емпиријским истраживањем међу кадетима Војне академије Универзитета одбране у Београду ни мало не одударају од резултата добијених наведеним сличним истраживањима у западним земљама (укључујући и истраживање вршено унутар идентичне групе у Сједињеним Америчким Државама, тј. међу кадетима америчке Војне академије копнене војске Вест Поинт) у којима се догодило хантингтоновско „раздвајање” војске од друштва преласком на потпуно професионализован модел малих војски, који суспендује или укида обавезу служења војног рока.

Наиме, испитаници у нашем истраживању јасно идентификују постојање вредносног јаз између припадника војне професије и припадника цивилног друштва (са веома високом аритметичком средином одговора од $M=4,06$ и релативно ниским степеном стандардне девијације $SD=0,988$), док једнако јасно исказују и уверење у супериорност вредности које су носеће у војсци (аритметичка средина одговора $M=3,96$ уз нешто виши степен стандардне девијација $SD=1,06$). Закључак да вредносни јаз

између војске и остатка друштва постоји у перцепцији кадета Војне академије, као и да се војне вредности перципирају као супериорне, намеће се као крајње поуздан и неупитан, нарочито имајући у виду величину узорка и научну утемељеност методе и статистичке обраде података.

Утицај на борбени морал

Посматрајући са становишта нашег интересовања за елаборирање утицаја вредносног јаза на борбени морал, резултати емпиријског истраживања могу указати на потенцијално крајње негативан утицај детерминанте коју називамо карактер друштва, и која припада групи друштвених чинилаца борбеног морала, на опште стање борбеног морала. Основни узрок описаног утицаја лежи у самој природи феномена рата који ни на који начин не може бити „разведен” од друштва, односно сфере *политичког* којој инхерентно припада. Наиме, једна од најцитиранијих минималних дефиниција рата свакако јесте она једног од најзначајнијих великана војне мисли, пруског официра Карла фон Клаузевица (Clausewitz 1976, 28, 252), који је дао чувено одређење рата као „наставка политике другим средствима”, односно као феномена који не поседује сопствену „логику” и смисао ван контекста политичке борбе две заједнице.

Као што Старчевић и сарадници закључују, рат увек остаје „неодвојиви део политичке сфере” (Starčević, Kajtez, i Vukadinović 2016, 119-120) и као такав нужно претпоставља борбу за, односно одбрану виталних *друштвених* вредности, а не вредности војске као инструмента вођења рата. Сфера политичког, како закључује Симеуновић (Simeunović 2009, 63), представља једну специфичну сферу друштвене стварности која обухвата све оно што се тиче друштва, тј. све оно „заједничко” што се дешава у јавном домену и у интересу друштва као таквог. Стога се смисао борбе у рату ни на који начин не може одвојити од борбе за носеће вредности које детерминишу друштво које се брани. У том смислу, припадници војске у борби не ризикују животе и не убијају своје непријатеље зато што штите и бране вредности које одликују њихову институцију *per se*, које су при томе врло често веома сличне између зараћених војски, већ увек оне вредности на којима почива њихово друштво. Последице конфузије о самом политичком смислу рата и ратне

победе, као и улози војске у том најекстремнијем облику политичке борбе две заједнице, могу бити катастрофалне чак и у случају „победе” (Stanar 2022).

Уверење у исправност кључних *вредности* друштвеног система који се брани и чињеницу да је он као такав заправо *вредан* жртвовања сопственог живота и узимања живота других у рату једна је од виталних детерминанти борбеног морала у свакој војсци света. Питање које се нужно поставља, и чији значај подвлаче резултати емпиријског истраживања, јесте можемо ли објективно очекивати „оптималан и неопходан ниво мотивације и решености за одбрану сета вредности” уколико се оне тумаче и перципирају као „ниже” и безвредне (Stanar 2024b, 5)? Додатно, и ништа мање у практичном смислу важно питање јесте и то на који начин утицати на овај фактор борбеног морала у току мира, то јест, посматрајући из уско војничке перспективе, у процесу припреме за рат?

ЗАКЉУЧАК

Емпиријско истраживање извршено на репрезентативном узорку сачињеном од кадета и кадеткиња Војне академије показало је резултате који не одударају од тренда утврђеног сличним истраживањима вршеним у више западних земаља. Наиме, хипотезом претпостављено постојање вредносног јаза између припадника војне професије и цивилног друштва, као и изузетно битна чињеница перцепције војничких вредности као супериорних у односу на кључне друштвене вредности, потврђено је ослањањем на релевантну методологију. Дискусија о утицају такве перцепције вредности од стране припадника војске на ниво борбеног морала јасно је индиковала опасност од изазова да карактер друштва, као најважнији чинилац из групе друштвених детерминанти, одигра негативну улогу у процесу утицаја на општи степен борбеног морала у потенцијалном оружаном сукобу. Значај наведеног чиниоца готово је немогуће пренагласити у специфичном контексту српске војске, обликованом акумулираним историјским искуством:

„Славна војничка историја и ратне традиције српског народа сачињене су готово у потпуности од великих победа и успеха остварених примарно захваљујући моралној компоненти војне моћи која се темељи на разумевању значаја културних и идентитетских атрибута и темељних друштвених вредности, као и разумевању

нежности њихове одбране по сваку цену” (Stanar and Starčević 2025, 546).

Имајући у виду наведени витални значај овог чиниоца борбеног морала за српску војску, неопходно је размотрити и начине потенцијалног адресирања проблематике идентификоване резултатима истраживања. Један од интуитивнијих метода свакако би био и повећавање обима и квалитета образовања у области друштвено-хуманистичких наука у војном школству, нарочито у оним специфичним пољима која се баве питањем друштвених вредности као што су етика, социологија и политичке науке, а које би оспособиле будуће официре Војске Србије за оптимално разумевање постмодерног друштва у коме живе, те релација и динамике вредности у њему; овај метод би такође допринео и „развоју свести о кључним друштвеним вредностима и култури која се брани”, развоју критичког мишљења, бољим цивилно-војним односима, квалитетнијој демократској контроли војске итд. (Stanar and Starčević 2025, 548).

Међутим, чини се да би кључни корак у напорима да као друштво оптимизујемо степен борбеног морала био корак усмерен ка затварању, или макар „премошћавању”, јаза поновним увођењем, тј. „одмрзавањем” обавезе служења војног рока са оружјем. Сва досадашња доступна истраживања самих узрока појаве јаза у цивилно-војним односима, укључујући ту и вредносни јаз, као и његових негативних импликација указују да се раздвајање војне професије од остатка друштва интензивно догађа када се укине сталан прилив „привремених војника” из цивилства, тј. када се укине обавеза служења војног рока (Stanar 2024b, 10–11). Таквим одсецањем природне везе између војске и друштва којем та војска служи прекида се и веза између вредности које се живе у војној професији и оних које би требало да се бране, и то по сваку цену. Као што Тревис (Travis 2017, 400) прецизно закључује, „воља војника да буде бранилац свог народа не би смела да се умањује онеспособљавајућом праксом раздвајања војника од њихових сопствених друштава и културе”, који се темеље на носећим друштвеним вредностима.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bauman, Zigmunt. 2009. *Fluidni život*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Bauman, Zigmunt. 2010. *Fluidni strah*. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Beehner, Lionel, Risa Brooks, and Daniel Mauer, eds. 2021. *Reconsidering American Civil-Military Relations: The Military, Society, Politics, and Modern War*. Oxford: Oxford University Press.
- Brooks, Risa. 2021. "The Paradoxes of Huntingtonian Professionalism". In *Reconsidering American Civil-Military Relations: The Military, Society, Politics, and Modern War*; eds. Lionel Beehner, Risa Brooks, and Daniel Mauer, 17–40. Oxford: Oxford University Press.
- Brooks, Risa, and Sharan Grewal. 2022. "'Twice the Citizen': How Military Attitudes of Superiority Undermine Civilian Control in the United States". *Journal of Conflict Resolution*, 66 (4–5): 623–650. DOI: 10.1177/002200272111065417.
- Bryant, Susan, Brett Swaney, and Heidi Urben. 2021. "From Citizen Soldier to Secular Saint: The Societal Implications of Military Exceptionalism". *Texas National Security Review*, 4 (2): 10–24. DOI: 10.26153/tsw/13199.
- Childs, Sean. 2016. "Soldier's Morale: Defending a Core Military Capability". *Security Challenges*, 12 (2): 43–52.
- Clausewitz, Carl von. 1976. *On War*. Princeton: Princeton University Press.
- Damnjanović, Dragoljub, i Vladimir Grujić. 2009. „Osnovni faktori borbenog morala Vojske Jugoslavije u toku oružanog sukoba NATO i SR Jugoslavije”. *Vojno delo* 61 (3): 270–302.
- Danilović, Neđo. 2001. *Moral vojske u građanskom ratu*. Beograd: NIC Vojska i Zadužbina Andrejević.
- Danilović, Neđo. 2003. *Snaga morala*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Dobos, Ned. 2020. "Civilian Hatred in the Armed Forces". *Australian Institute of International Affairs*. <https://www.internationalaffairs.org.au/australianoutlook/civilian-hatred-in-the-armed-forces>.
- Dorđević, Milorad. 2000. *Moral vojske*. Beograd: VIZ.
- Dunivin, Karen O. 1997. *Military Culture: A Paradigm shift?* Montgomery: Air War College.
- Feaver, Peter D. 1999. "Civil-Military relations". *Annual Review of Political Science* 2 (1): 211–241. DOI: 10.1146/annurev.polisci.2.1.211.

- Feaver, Peter D., and Richard Kohn, eds. 2001. *Soldiers and Civilians: The Gap Between the Military and American Society*. Cambridge: MIT Press.
- Fischer, C. S. 1976. "Alienation: Trying to Bridge the Gap". *The British Journal of Sociology* 27 (1), 35–49. DOI:10.2307/589559.
- Hantington, Samjuel P. 2004. *Vojnik i država*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Holsti, Ole R. 1998. "A Widening Gap between the U.S. Military and Civilian Society?: Some Evidence, 1976-96". *International Security* 23 (3): 5–42. DOI: 10.2307/2539337.
- Ibrahimpasić, Mensur. 1967. *Moral vojske*. Beograd: NIU Narodna armija.
- Janowitz, Morris. 1960. *The Professional Soldier: A Social and Political Portrait*. Collier: The Free Press of Glencoe Macmillan Limited.
- Koltermann, Jens O. 2012. "Citizen in Uniform: Democratic Germany and the Changing 'Bundeswehr'". *The US Army War College Quarterly: Parameters* 42 (2): 108–126. DOI: 10.55540/0031-1723.2636.
- Kostić, Petar. 1993. „Ponašanje čoveka u borbi”. U *Moral vojske*, ur. Slobodan Todorčić, Petar Kostić, Jovan Omaljev, i drugi. Beograd: Generalštab vojske Jugoslavije, Uprava za informisanje i moral.
- Milivojević, Velibor. 1999. *Moral vojske*. Beograd. VIZ.
- Morgan, Matthew J. 2001. "Army Recruiting and the Civil-Military Gap". *The US Army War College Quarterly: Parameters* 31 (2): 101–117. DOI: 10.55540/0031-1723.2039.
- Rahbek-Clemmensen, Jon, Emerald M. Archer, John Barr, Aaron Belkin, Mario Guerrero, Cameron Hall, and Katie E.O. Swain. 2012. "Conceptualizing the Civil-Military Gap: A Research Note". *Armed Forces & Society* 38 (4): 669–678. DOI: 10.1177/0095327X12456509.
- Schake, Kori, and Jim Mattis. 2016. *Warriors and Citizens: American Views of Our Military*. Stanford: Hoover Institution Press.
- Simeunović, Dragan. 2009. *Uvod u političku teoriju*. Beograd: Institut za političke studije.
- Stanar, Dragan. 2022. „Politička pobeda u ratu: oružane snage i sindrom 'izgubljene pobede'". *Srpska politička misao* 77 (3): 119–135. DOI: 10.22182/spm.7732022.6.
- Stanar, Dragan. 2023. „Prag smisla i plafon forme u savremenoj vojsci". *Nacionalni interes* 46 (3): 143–162. DOI: 10.5937/nint46-46204.
- Stanar, Dragan. 2024a. "A Problem in the Huntingtonian Universe: The Military Side of the Gap". *Armed Forces & Society* 51 (4), online first, 1–20, DOI: 10.1177/0095327X241254354.

- Stanar, Dragan. 2024b. *Vojna etika i moral vojske*. Beograd: MC Odbrana.
- Stanar, Dragan, and Srđan Starčević. 2025. "The Place and Significance of Social Sciences and Humanities in Modern Military Education". *Philosophy and Society* 36 (2): 537–551. DOI: 10.2298/FID2502537S.
- Starčević, Srđan, Ilija Kajtez, i Goran Vukadinović. 2016. „Rat u središtu političkog – aktuelnost Šmitovog pogleda na rat”. *Vojno delo* 68 (1): 102–121.
- Starčević, Srđan, i Srđan Blagojević. 2021. „Autonomija vojne profesije kao uslov civilne demokratske kontrole vojske i ostvarivanja osnovne društvene uloge vojske”. *Vojno delo* 73 (3): 121–133. DOI: 10.5937/vojdelo2103121S.
- Starčević, Srđan, and Dragan Stanar. 2022. "Society of Right Claiming and Transformation of War and Military at The End of The 20th and Beginning of The 21st Century". In *Human Rights Protection Yearbook: From Childhood to The Right to a Dignified Old Age*, ed. Zoran Pavlović, 153–167. Novi Sad: Provincial Protector of Citizens – Ombudsman; Belgrade: Institute for Criminological and Sociological Research.
- Stojković, Mile. 1993. „Borbeni moral”, u *Moral vojske*, ur. Slobodan Todorić, Petar Kostić, Jovan Omaljev, i drugi. Beograd: Generalštab vojske Jugoslavije, Uprava za informisanje i moral.
- Strachan, Hew. 2003. "The Civil-Military 'Gap' in Britain". *Journal of Strategic Studies* 26(2): 43–63. DOI: 10.1080/01402390412331302975.
- Todorić, Stevan, Petar Kostić, Jovan Omaljev i drugi, ur. 1993. *Moral vojske*. Beograd: Generalštab vojske Jugoslavije, Uprava za informisanje i moral.
- Travis, Donald S. 2017. "Saving Samuel Huntington and the need for pragmatic civil-military relations". *Armed Forces & Society*, 43 (3): 395–414. DOI: 10.1177/0095327X16667287.
- Veljković, Vidimir. 2006. *Osnovi morala vojske*. Beograd: VIZ.
- Vennesson, Pascal. 2003. "Civil-Military Relations in France: Is There a Gap?" *Journal of Strategic Studies* 26 (2): 29–42. DOI: 10.1080/0140239041233130296.

Dragan Stanar*

Strategic Research Institute, University of Defence, Belgrade

VALUE GAP AND COMBAT MORALE: VALUES THAT ARE LIVED VS. VALUES THAT WE ARE DEFENDED**

Resume

This paper presents the results of an empirical study conducted in 2024 among cadets of the Military Academy at the University of Defence in Belgrade, addressing the increasingly relevant problem of the value gap between members of the armed forces and the civilian population, with specific attention to the impact of this gap on combat morale. The issue is examined within the broader framework of contemporary strategic challenges and the postmodern social environment, a setting in which dominant societal values – shaped by processes of individualisation, consumerism, and relativisation of collective obligations – frequently prove incompatible with the ideals of military service, such as duty, sacrifice, and loyalty.

The study builds on a substantial body of research conducted over the past several decades in Western societies, where the value gap has been documented most clearly in states that have abolished or suspended compulsory military service. In these contexts, a widening divergence in value orientations between the military and civilian sectors has been shown to erode mutual understanding, weaken societal support for the armed forces, and adversely affect the cohesion necessary for effective military performance. By situating the Serbian

* E-mail address: dragan.stanar@va.mod.gov.rs; ORCID: 0000-0003-0759-5652.

** This article is a product of research conducted under the project “Value orientations and relationship with tradition of cadets of the Military Academy”, VA/DH/1/24-26 of the Military Academy of the University of Defence in Belgrade.

case within this comparative framework, the author seeks both to identify parallels and to highlight distinctive national characteristics.

The empirical findings reveal a trend consistent with those observed in the aforementioned Western societies: cadets clearly perceive the existence of a value gap and tend to regard military values as superior to those prevailing in broader society. This hierarchy of values, while potentially strengthening internal cohesion within the armed forces, also carries risks. When the armed forces are perceived – both by themselves and by society – as operating within a distinct and superior moral framework, the potential for alienation increases. Such alienation can undermine combat morale in a profound way, particularly given that, in times of war, the military's mission is to defend the society's vital moral and cultural foundations, not merely its institutional or territorial integrity. The author frames this dynamic in terms of the military ethos as both a repository and a defender of a nation's most essential values.

In the Serbian context, this issue acquires particular historical weight. The bond between the military and society has traditionally been one of the most important determinants of combat morale, sustained not only through shared historical experiences but also through the institution of compulsory military service, which served as a bridge between civilian and military spheres. The suspension of conscription, combined with broader social transformations, has weakened this link, creating conditions in which the value gap can deepen.

The paper concludes by emphasising the strategic importance of addressing this problem as a matter of national security. The author proposes two principal measures: first, strengthening military education in the fields of social sciences and humanities, with the aim of cultivating officers capable of understanding and engaging with the society they serve; and second, reintroducing compulsory military service, both as a means of transmitting military values to the broader population and of re-establishing the reciprocal trust that underpins combat morale. Such measures, the author argues,

are not merely institutional reforms but essential steps toward ensuring that, in a time of crisis, the armed forces and the society they defend remain united in their values, objectives, and sense of purpose.

Keywords: value gap, combat morale, social values, civil-military relations, conscription

*** Овај рад је примљен 1. августа 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 29. августа 2025. године.

*Marija S. Dokić**

Institute for Political Studies, Belgrade

CELESTIAL MECHANICS AND HARMONY: INTELLECTUAL CURRENTS WITHIN EUROPE FROM MILANKOVIĆ TO KOSTIĆ**

Abstract

This paper examines how the philosophical and scientific legacies of Milutin Milanković and Laza Kostić transcend national frameworks, establishing intellectual currents that affirm Serbia's place within the broader European tradition. Their works, centered on harmony, time, and the ethical pursuit of truth, function as subtle countercurrents within Europe's historical discourse. Through their engagement with ancient thought, they demonstrate that Serbian culture has contributed meaningfully to enduring ideas and that Serbian intellectuals have shaped the development of European philosophy and science. Before turning to their engagement with antiquity, it is essential to consider the metaphysical foundation that underlies their pursuit. This insight offers a philosophical threshold through which both Milanković and Kostić enter the realm of timeless ideas. Milanković's scientific vision was never confined to empirical observation alone. He understood science as a metaphysical journey, a pursuit of eternal laws and cosmic harmony. This view aligns seamlessly with Kostić's

* E-mail address: marija.dokic@ips.ac.rs; ORCID: 0009-0004-4159-9491.

** This article was created as a result of scientific research within the Institute for Political Studies funded by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

metaphysical principle, suggesting that both thinkers approached knowledge not as accumulation, but as illumination. Visionary thinkers often recognize the persistent resonance of antiquity. The aim of this study is to explore how Milanković and Kostić relate to that eternal force, one that propels their creativity and compels them to reflect ancient insights in their own distinct idioms. Whether in the history of science or the history of philosophy, their motivations unfold gradually, revealing the immortal phoenix of antiquity within their thought. That phoenix does not vanish; it merely transforms. Its name is inscribed in the layered metaphysics of classical philosophy, and its light continues to illuminate the path toward harmony, truth, and intellectual sovereignty.

Keywords: Milutin Milanković, Laza Kostić, European legacy, scientific heroism, intersection theory

THRESHOLDS OF THOUGHT: HARMONY AS ORIGIN

In examining the intellectual legacy of Milanković and Kostić, this paper employs a hermeneutic and comparative methodology, with attention to diachronic resonance and symbolic continuity. Their works are interpreted through a dual lens: the symbolic structure of ancient thought and the empirical formulations of contemporary science. Textual analysis is conducted on their seminal writings, with particular emphasis on their engagement with classical figures such as Plato, Heraclitus, and Democritus. This study also draws upon the conceptual framework of harmony and symmetry, not merely as aesthetic ideals but as metaphysical and epistemological principles guiding their intellectual trajectories. By juxtaposing their philosophical aspirations with their scientific contributions, we endeavor to elucidate how character – defined through spiritual and cognitive heroism – emerges as a fundamental aspect of their creative identity. Through this lens, the research uncovers the extent to which their orientation toward antiquity serves as both a source of inspiration and a medium for articulating timeless truths. For Milanković, antiquity serves as a kind of foundation – one might say, the engine of his progress and relentless creativity. In this study, we will further explore the key loci of ancient thought that inspired Milanković and how this inspiration occurred, as well as where we can discern traces

of that thought in Kostić's contemplations of the world, the cosmos, and reality itself.

At times, two minds can be connected by more than appearances reveal, more than circumstances permit to be seen, more than the promises of eternity disclose – at times, two minds are bound by an idea. Milanković and Kostić are bound by much more than first impressions suggest, and above all, they are united by a profound love for Plato and the torch of Platonic thought – a flame that has never ceased speaking, finding its echo in the words of great spirits and even greater character. In the works of Milanković and Kostić, inspired by Plato and Aristotle, the concept of harmony is prominently featured. Plato's ideas, akin to a serene river's surface or a polished mirror, reflect a contemplative gaze toward the metaphysical structure of reality. Harmony, as a consequence of ontological order in Platonic thought, becomes a guiding metaphor in their reflections and endeavors. Their understanding of the cosmos stems from a vision of the universe as a mirror of harmony itself. This perspective enabled them to respond effectively to the challenges of their scientific thought. Milanković proposed his Canon of Insolation, while Kostić introduced his Theory of Intersection and Fundamental Principle. Through abstract ideals, they recognized earthly principles, each striving to unify both through the guiding principle that reveals the ideational reality of the world.

In this manner, both Milanković and Kostić emerged as prominent figures in Serbian intellectual thought, placing harmony at the core of their perception of the world – as a fundamental element of creation and being. Other thinkers have likewise sought the underlying principle that shapes reality, that whispers the story of being, and through its continuation upon the edifice of existence, constructs a harmonious architecture of the world. Petrović asserts that Milanković never pursued mystery but refined his character along a narrow ethical path. He demonstrated that without a canonical understanding of balance, we cannot comprehend how the cosmos operates. The Canon, distinct and superior to law, implies reflection; within it, we perceive the imprint of the idea, while law entails mechanical repetition, devoid of visible ideation (Petrović 2020, 21).

The aspiration for harmony stems from the desire to discern Plato's ideal within the tangible world. Milanković fulfills this aspiration by gazing toward the heavens – toward celestial bodies and the heights of the spirit – overcoming the limitations of purely theoretical realization.

This elevates Milanković's name among those very stars. The fascination with Plato, evident in both Kostić and Milanković, transcends fleeting inspiration and persists as a confirmation of spiritual ascent and intellectual resolve. Their reality becomes a manifestation of the concept they aspire to embody. Kostić achieves this in his philosophical treatise; Milanković accomplishes the same through his scientific discipline of climate theory.

Plato, in this context, serves not merely as an initial spark of inspiration but as the enduring signature behind both men's works. He embodies the idea that defines them – and simultaneously, the principle of harmony they pursue. Rather than stating that Plato's philosophy is "at its purest essence" a philosophy of harmony – a phrase that conflates purity and essence – we may say: Plato's philosophy centrally orients itself around harmony as a metaphysical consequence of the order of ideas. In this perspective, the idea emerges as a guiding principle, shaping the spirit by selecting those it will lead toward enlightenment. The idea becomes the pursuit of traces of harmony – a harmony that persists as an absolute measure, intrinsically present in the immaterial realm and defining that realm through its reflection. This definition leads to realization and the imprinting of ideation upon the material world. Studying Plato psychologically molds the profiles of those who embark on the quest for harmony – and ultimately discover it. In Kostić, this harmony manifests through constant encounters with its antithesis and its reflection, symmetry, which leads to convergence. In Milanković, the gaze toward the sky is recognized in his Canon, founded upon harmonious and cosmic principles, and precisely accurate. Plato is their shared choice because both possessed the courage to pursue the unending thread connecting the universe to reality. Kostić approached it as a philosopher, while Milanković approached it as a scientist with a methodical desire to comprehend the foundations of reality – never abandoning the celestial gaze but nurturing it fully.

Without Plato, we could not refer to Kostić as we do today. Kostić writes that "the principle is neither a thing, nor a concept, nor a law, but that which makes all these possible, that which precedes everything, yet reflects itself in all" (Kostić 2015). And without Plato, perhaps Milanković would never have dared to peer through the binoculars of truth. Milanković's reverence for antiquity is evident in every sentence of his profound works. He writes: "Science is not merely a collection of facts, but a path toward understanding the eternal laws that govern the

cosmos. It is a journey through the kingdom of thought, where harmony and necessity reign” (Milanković 1950). Without his immeasurable contributions, it is now abundantly clear that we could not articulate today’s scientific advancements in the same manner. Milanković and Kostić exhibit a rare distinction of spirit through their fascination with antiquity – a fascination that served as a sacred emblem, enabling them to attain unsuspected spiritual heights. Their ascent was united through a Platonic ideal, which they upheld as the ultimate truth toward which they incessantly strove.

For Kostić, the choice is unequivocal, his distant Platonic ideal, residing at the precipice of Olympus, is harmony. The task of harmony is to define and guide symmetry in its unfolding. Harmony elevates symmetry but also directs it through a distinctive mode of realization known as intersection. This very harmony – this echo of harmony – is what Milanković cultivates in his Canon. Without harmony, he would not have discerned the concealed order of celestial phenomena, their intricate balance, and the embedded cosmic rhythm. Cosmic truths thus become philosophical truths, and philosophical truths illuminate cosmic order. Both thinkers are virtuosos of harmony, announcing, with resounding steps, its return and ascension.

But how did this concept become their cosmic inspiration? Harmony revealed its presence through the courage it instilled in their spirits, shaping their thoughts with fearless clarity. Let us now highlight a few elements that reveal antiquity within their works: Kostić embodies antiquity through his engagement with ancient philosophical thought. In contrast, Milanković embodies antiquity’s harmony through his disciplined gaze toward the stars, revealing hidden meanings within them. Even the act of observing the stars – gazing into the cosmic vastness with the courage to confront the universe’s boundless mirror – evokes Plato. Platonic ideas are reflections of the movements of these very planets – a dance suspended in infinity, a moment held still in eternity.

Observing the planets and cultivating a love for astronomy is, in some measure, a gesture of discipleship toward the Alexandrian School – a school Milanković deeply esteemed. He expressed his admiration for it with fervor, referring to it as the Olympus of the scientific gods:

“A peculiar city it was! When Alexander the Great conquered the Persian Empire, he laid its foundations – one hundred and twenty-three years prior – on the Egyptian coast between the sea and Lake Mareotis.

Named after him, it became within a century the most beautiful city and the intellectual hub of the ancient world. The lighthouse we observe, projecting its rays far into the sea's expanse, serves as a worthy emblem of this renowned city" (Milanković 2020, 71). He then proceeds to say:

"I deliberately commenced with three names: Alexander, Homer, and Aristotle. In this chord that resonates through centuries, I interwove Homer as the symbol of Greek genius, for the other two were the true founders of Alexandrian culture – more marked by science than poetry" (Milanković 2020, 80).

The cosmos is underpinned by laws and principles of harmony, and all planets traverse a harmoniously established equilibrium. Milanković presents his evidence, thereby uniting Plato's philosophical orientation – which he held in high regard – with irrefutable calculations. In contrast, Kostić pursued the path of intuition, relying on the vividness of the idea itself to substantiate and validate its inherent logic. The concept emerged as a pressing need – to uncover answers and escape the intricate labyrinth. For Kostić, Ariadne's thread served as a guiding light, illuminating the metaphysical Gordian knots that challenge the seeker.

ECHOES OF ANTIQUITY: THE PHOENIX AWAKENS

The fundamental question, always present, is why. It is at the precipice of such questions that these two thinkers stand firm – guardians of Serbian thought, ascending toward eternity. Their spiritual insight manifests in symmetrical reality, yet all is unified through the power of intersection. Only the force of intersection yields the creation of a higher order, akin to the silent cosmic understanding embedded in the arrangement of planets. Similarly, there is meaning in polarizing forces that continually attract one another, forging something new and achieving the identity of insight.

Intersection represents the relentless pursuit of overcoming constraints imposed by reality, striving toward cosmic unity and the harmony of all phenomena, which are inherently present. The definition of such a worldview is unequivocal – it draws inspiration from antiquity. It is remarkable how closely these two minds align in their thinking, and in that context, their ideals truly transcend. In analyzing these ideals, we commence – as they did – with wisdom, paying homage to the goddess whose thought metaphorically connects the pages of science, philosophy, and literature that they authored.

Both walked unwaveringly the terrain of their cherished ancient symbolism, transmitting the ancient concept – for that is its essence: the idea of wisdom, now brought forth into the realm of Serbian science, culture, and art. Milanković speaks of Athens while portraying Aristotle's journey and his dual encounter with Athena Pallas on the Acropolis. On a radiant sunny day, Aristotle ascended the Acropolis once more to bid farewell to the goddess. As he approached her statue, the sun's rays transformed her features, softening her stern gaze into a compassionate expression. Her lips seemed to convey, "Aristotle, you have served me faithfully and worthily". This revelation brought immense joy to his soul (Milanković 1947, 61).

Milanković's symbolism can be interpreted as a reflection of Aristotle's intellectual journey, culminating in his scientific achievements. Like Aristotle, Milanković dedicated his life to serving wisdom. Initially, the path to knowledge appeared distant and challenging. However, the softened features of the goddess at the culmination of his intellectual quest symbolize his triumph over obstacles and the transformation of distant concepts into intimate thought. Milanković subtly incorporated the same symbolism into his own life, likening himself to the sun of science and the embodiment of its firmament. He faithfully served wisdom, guided by the metaphorical goddess Athena – his mentor and turning point on the path of antiquity.

This metaphor represents the unfolding of the journey of ideas. Science's sanctuary lies in the realm of new thought, where ancient insight is unveiled. Kostić similarly identifies the goddess Athena as the most decisive phenomenon at the gates of ancient Athens, whose eternal station leads to the timeless ideals that inspired Aristotle. The scientific path involves traversing the past of immortal ideas, transforming the present, and shaping the future. The gaze toward the ancient sky directs and molds these ideas, completing the initial phase of their journey. Their enduring presence in the scientific world underscores the timelessness of these ideas, while harmony's ascent signifies the commencement of a new era.

Athena, the protector of the Hellenic people, manifested decisively, determining the fate of the Greeks. This divine appearance in the *Iliad* holds immense significance. The Greeks' troubles during the siege of Ilium stemmed from the knowledge that within the besieged city stood her sanctuary, the Palladium (Kostić 2019, 157).

The harmony of thought, embodied in Athena and ancient Greek civilization, finds its manifestation in the world of science today. While science may sometimes stand in tension with the harmony of truth, aligning it with ancient ideas oriented toward harmony invariably leads to progress. Both thinkers believe in harmony and connect it to the truths of antiquity. For Kostić, the pinnacle of modern science serves as a symmetrical reflection – mirroring, leaning upon, and drawing its ideal and indestructible foundations from the source of harmony. Harmony, for Kostić, is the fundamental principle of the universe. Milanković concurs, stating:

“You see, my son. I do not consider as true astronomers those who, like Hesiod and other pseudo-astronomers, merely observe the risings and settings of stars and similar celestial phenomena. Rather, I recognize those who have discovered the celestial spheres and their harmonious order – for that alone is worthy of an enlightened individual. Among such astronomers, I include Eudoxus” (Milanković 1947, 57). This passage serves as a lighthouse of silence – where Athena’s wisdom guides thought, and the intersections of reality reveal the architecture of truth.

For Milanković, divine insight was intrinsically linked to the comprehension of harmony – reflected in it and inseparable from it. Harmony stood as the ultimate element of knowledge, representing the essence of ideas and everything they encompass. The concept of cosmic consonance embodies the harmonious knowledge of the world, formed through a profound connection. It manifests in its most striking, intimate, and visible form. Nothing can be added or taken from this fundamental idea, and it is precisely this concept that Milanković pursued through his observations of celestial spheres. The results were unequivocal and self-evident.

Similarly, Kostić perceives harmony as the indisputable reflection of ideal forms. The Platonic element is inherent in both concepts, always present within the singular pursuit of serving the cosmic order and recognizing harmony in all aspects of existence – even when concealed, accessible only to the skilled observer. In Kostić’s philosophical framework, harmony achieves a more comprehensive expression through its comparison with symmetry. As Miloš Đurić writes, in Platonic thought, beauty is not merely an aesthetic category, but an ethical summons, it shapes the soul and leads it toward truth (Đurić 1936, 112). Symmetry serves as the guiding principle and shaping

force behind harmony's activity. External antagonism strives toward ultimate unification, as Kostić consistently perceives symmetry always in harmony's service, and harmony likewise in symmetry's service. These concepts are mutually essential on the spiritual plane, shaped through the influence of the physical world.

In this context, Kostić establishes a link between spirituality and harmony, yet also acknowledges harmony's activity as symmetrical. This implies that the reflection of harmony's influence manifests as the operation of the spirit on the surface. The ultimate outcome is the intersection, which facilitates the acquisition of new insights. Each intersection contributes to a deeper understanding of reality, as each subsequent encounter between symmetry and harmony provides deeper comprehension or illumination of the spirit – as Milanković would describe it.

The dialogue between Milanković and Kostić bears a striking resemblance to a discourse between the two greatest minds of antiquity – Plato and Aristotle. We consciously discern how, at a particular juncture, admiration for harmony transitions into an empirical perspective, contrasting with Kostić's evident rationalism. In Plato's school, geometry shed its former elements and emerged as an aprioristic science, founded upon universally accepted principles and axioms. Plato, however, erred in disregarding the source of experience, opting instead for the realm of pure ideas. Plato and Kostić remain within the domain of ideal forms, while Milanković and Aristotle confront the challenges posed by the science of first causes and celestial mechanics.

The pursuit of harmony entails the quest for universal balance and cosmic order, manifesting in two distinct yet interconnected aspects of reality. One pertains to the nature of the universe; the other encompasses our daily experiences and the aspects of spiritual creativity that support our decision to adhere to ideal forms. Milanković aligned himself with these unwavering ideals, particularly influenced by the intellectual legacy of Ancient Greece. He aspired to become a knight who would respond to the challenge posed by that ancient culture to contemporary models.

From Milanković's perspective, modernity necessitated a return to the roots of a glorious past – one that purifies the spirit and unveils forgotten truths. By reflecting on the past, Milanković – like Kostić – advanced. Ancient Greece served as an indispensable source of insight that could not be found elsewhere. It provided a haven for these two (un) contemporary souls, intrinsically and exclusively bound to the ideals

they articulated. While Kostić drew inspiration from Heraclitus and his definitions of transience and eternity – their union in a singular whole, where commencement and conclusion are indistinguishable and perpetually repeating – Milanković's spirit was stirred by Democritus, in whom he perceived the germ of enduring scientific insight that he himself diligently pursued. Milanković wrote of Democritus:

“Democritus taught: ‘Nothing emanates from nothing; nothing that exists can be annihilated. All changes we perceive are, in fact, nothing but the amalgamation or separation of components. Nothing occurs by chance; rather, everything is a direct consequence of its cause and necessity. Nothing exists beyond atoms and the void; all other concepts are merely opinions. Within atoms, there is no qualitative distinction’” (Milanković 1947, 64).

Milanković further emphasized Democritus's naturalistic spirit by comparing him to Aristotle: “Aristotle was overly idealistic and lacked the rigor of a naturalist. Democritus, on the other hand, was a far more thorough investigator of nature. He was not swayed by visions of purpose but recognized the inherent necessity and causality in nature, thereby opening the door to examining and explaining natural phenomena. Democritus reduced qualitative differences to quantitative ones, just as modern physics does. He delved deeper into the fabric of nature than Aristotle. Democritus sacrificed his inheritance to explore foreign lands, while Aristotle did not seize the unique opportunity to travel east with Alexander the Great to discover new worlds. Instead, he chose to remain in Athens, engaged in thought and learning while traversing the halls of his Lyceum” (Milanković 1947, 102).

Milanković undeniably acknowledges Democritus as the progenitor of modern physics, despite Aristotle often being regarded as the father of natural science thought. In this context, Milanković demonstrates his profound reverence for ancient writings, revealing Democritus's remarkably concise thinking – focused solely on the nature of things. This leads Milanković to observe qualitative differences when comparing Democritus to Aristotle, who, while sharing similar philosophical inclinations, retained elements of Platonic idealism, having been Plato's student.

What Milanković may not have fully comprehended at the time is that he himself would eventually adopt similar principles through his own scholarly endeavors. In Democritus's words, Milanković recognizes three foundational laws of modern natural science: the

law of the indestructibility of matter, the principle of causality, and the fundamental premises of atomic theory. Notably, Democritus, through his teachings, anticipated the future and described the state of contemporary science. Milanković's fascination with Democritus, akin to Kostić's with Heraclitus, delineates the distinct intellectual trajectories of both thinkers. One endeavors toward the convergence of perspectives, elucidating the intricate relationships between the individual and the multitude through the principles of symmetry and harmony. The other contributes to the scientific realm with an unparalleled theory of isolation. Both are profoundly influenced by the sun and its perpetual illumination, which, as customary, serves as the beacon of knowledge. They act as transmitters of original Greek ideas, their contemplations extending deep into antiquity. Yet this does not diminish their originality; rather, their contributions leave an indelible mark on Serbian culture through their illustrious names. Their fascination with antiquity represents a quest for answers – a means of escaping the cyclical nature of modernity's persistent questioning, a gaze beyond the confines of the present. It was antiquity, modeled through Plato, Heraclitus, and Democritus, that enabled them to transcend these circles and attain the essence of the concept.

TIMELESS SEEKERS: TRUTH IN THEIR OWN IDIOM

As a historian of science, Milanković meticulously presents data on each philosopher and scientist. Yet he does so with a distinct touch of individuality: his approach is a harmonious fusion of poetic elements, lyrical enthusiasm, and unwavering factual precision. Milanković is a poet, a philosopher, and an individualist in his approach to history. Consequently, he stands out as a singular figure in numerous ways – one of which is the potent force amplified through deduction, evident in his discourse on philosophical thought and the thinkers who inspired him. He not only elucidates terminology and contributions but also breathes life into the figures of his narratives through vivid dialogues and imaginative reconstructions. While Milanković depicts young Aristotle arriving in Athens with great enthusiasm, following in Plato's footsteps, Kostić smiles upon the emergence of novel intellectual content shaped through poetic epochs, particularly inspired by Homer's profound spiritual insights.

Kostić's perspective on heroism is striking. For him, modern heroes are not those who wield swords and conquer in battle, but those who triumph through sharp thought, contributing to the unhindered advancement of science while establishing their own worldview. The essence of heroism has shifted to the realm of spiritual achievement, with scientific and philosophical contributions serving as its reflection.

Heroes immortalize their deeds through the force of thought, spirit, and character, leaving their mark on the canvas of eternity. Kostić writes:

“Agamemnon, ‘ruler of men’, was leader of the Hellenic tribes and commander of the Achaean army that invaded Troy. However, despite being the favorite and pride of the people, the embodiment of all their virtues, and the true champion of the Achaean army, Agamemnon was not the hero. Achilles, the divine hero among heroes, was the true hero, even though he was subordinate to the king” (Kostić 1962, 98).

This demonstrates how, in every nation, when times of strength and awareness arise, heroes replace rulers as representations of national values and virtues. Initially, heroes are recognized for their strength and heart; later, they are recognized for their intellect and spirit. This profound spiritual transformation occurred most vividly and swiftly among the ancient Greeks. Kostić further emphasizes: “They, in every other respect, surpassed all other tribes of humankind, from time immemorial to this very day” (Kostić 1972, 98).

Achilles, in particular, can be seen as the last hero, who is distinguished solely by physical strength and courage. Immediately after him, Odysseus emerged, embodying the highest virtues achieved through intellect and spirit. After Achilles's passing, it was said that his armor should be granted to “the greatest hero”. Odysseus and Ajax, son of Telamon, competed for that honor. While all acknowledged Ajax's superior physical strength, Odysseus was awarded Achilles' armor by the army. From the initial national awareness regarding the primacy of spiritual heroism, a remarkable tree of Hellenic enlightenment emerged – akin to the mustard seed of the Gospel. This tree spread and branched beyond the Roman Empire, subduing the raw force of Roman conquerors through its unparalleled spiritual power. To this day, it continues to stand tall above the intellectual heights of all educated nations.

The essence of Kostić and Milanković's original thought lies in their focus on antiquity's understanding of character as the foundation of heroism. Character is recognized through the magnitude of

intellectual and spiritual achievement – the path they both courageously pursue. As Mihailo Đurić observes, the Greek polis was not merely a political structure, but a formative space for the idea of man as a free and responsible being (Đurić 2009, 45). Character shaped their spirits and provided reflection along the path of intellectual heroism. Their contributions serve as the most compelling confirmation of their decision, as they truly embody authentic heroes of the Serbian spirit within the European framework.

METAPHYSICS OF LIGHT: SOVEREIGNTY AND RESONANCE

Milanković and Kostić, Serbian thinkers, profoundly shaped Serbian intellectual tradition and subtly influenced European cultural and scientific heritage. They engaged with the cosmos, metaphysics, and the concept of civilization as a structure based on truth, character, and harmonious development. Their allegiance to antiquity was visionary, invoking the Platonic ideal as a philosophical foundation that resonated with Enlightenment principles and European humanism. Milanković's scientific brilliance contributed to Serbia's prominence in international scientific discourse, particularly in climate theory, calendar reform, and celestial mechanics. He became a symbol of peaceful progress, whose ideas were embraced across Europe during periods of political upheaval.

Kostić offered Europe a poetic-philosophical mirror of spiritual resilience and cultural refinement, positioning Serbian thought within the lineage of classical Western philosophy. His emphasis on character, intellectual heroism, and the moral vocation of philosophy aligned with European civic ethics and literary dignity. Both thinkers served as cultural emissaries of Serbia, representing their nation and contributing to the construction of a continental intellectual edifice. Their contributions demonstrate that spiritual and scientific heroism, nurtured in a modest land, can leave enduring imprints on Europe's collective memory. Their legacy continues to exert a subtle yet persistent influence – an idea, harmony, and character shaping European thought. Though rooted in Serbia's intellectual and cultural landscape, Milanković and Kostić had a profound impact beyond its borders. Their works subtly intersected with shifting European geopolitics. Living through the decline of empires, the rise of national aspirations, and the restructuring of European alliances,

they embodied intellectual sovereignty, Serbia's quiet assertion of value and vision amidst turbulent historical currents.

As Miloš Đurić reminds us, Hellenic ethics is not only the teacher of our moral thought, but of our entire spiritual culture (Đurić 1960, 17). Their legacy invites the European academic sphere to re-evaluate its philosophical and scientific Canon, expanding it to include voices shaped by peripheries that were never marginal, but immortal. Dokić writes: "The link between symmetry and beauty is unmistakable; the link between symmetry and eternity even more profound. Symmetry emerges as a response to eternity – an aesthetic promise of the transcendent. This arises from humanity's innate inclination to associate perfection with permanence, rendering it natural to trust that which is most uncertain. Yet the miracle of nature does not end here – it begins" (Dokić 2024, 12).

As I further stated: "Nature, in its essence, is imperfect; symmetry, then, becomes a revolt. Art thus becomes, once more, a response to the question of causality and eternity—not the question with which everything begins, but the one at which all things converge. It offers refuge for the eternal, the ineffable, the unspoken and unrealized. Intersection, in this context, contains destructive power, for it requires opposition. From the union of opposites arises the authentic new – something that merges the force of two entirely divergent moments into one" (Dokić 2024, 12). In terms of reverence and orientation toward antiquity – intertwined with harmony – the developmental path of their ideals and foundational thought is identical. In this regard, Milanković and Kostić are spiritually and ideologically equivalent. They share the same truth and guide us toward the path of spiritual realization through the beauty of thought.

Both could have chosen a more widely travelled path, but they resisted such temptations. Philosophical thought and love for the idea inevitably shaped their scientific contributions. Their ideals were transposed onto contemporary philosophical and scientific discourse, yet their ideas transcended those frameworks. Naturally, they encountered resistance and disapproval, but their character led them toward the fulfillment of their own entelechy and the authorship of scientific thought that leaves an indelible mark on time and space. This scientific thought ascends like the phoenix of insight, standing at the threshold of a world of novel possibilities. For that thought is the phoenix: unbreakable, indestructible by any test of time, capable only of enhancing our

comprehension of emerging conceptual realities through its mighty individuality.

Milanković and Kostić did not merely inherit antiquity – they reawakened it. In their works, the Platonic ideal is not a distant echo but a living force, shaping the contours of scientific rigor and poetic insight. Their allegiance to harmony was not nostalgic, but visionary: a commitment to truth that transcends epochs, ideologies, and borders. Through celestial mechanics and philosophical reflection, they forged a distinctly Serbian contribution to the European intellectual tradition; one that does not ask for recognition, but commands it through the quiet authority of character. Their heroism was not forged in conquest, but in contemplation; not in domination, but in precision; not in noise, but in the silent architecture of thought. They remind us that the periphery is often the birthplace of the eternal. That from modest lands, ideas rise like phoenixes; indestructible, luminous, and unbound by time. Their legacy is not a monument, but a movement: a rhythm of thought that continues to pulse beneath the surface of European philosophy and science. In the end, they did not merely gaze at the stars. They taught us how to read them. This reflection invites us to consider thoughts not as an ornament, but as a structure, where *Athena's gaze* becomes a principle of clarity, and the intersection of opposites reveals the architecture of conceptual truth.

REFERENCES

- Dokić, Marija. 2024. *Ukrštaj, simetrija, smisao*. Beograd: Institut za političke studije.
- Đurić, Mihailo. 2009. *Humanizam kao politički ideal*. Beograd: Službeni glasnik.
- Đurić, Miloš. 1936. *Ogledi iz grčke filozofije i umetnosti*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Đurić, Miloš. 1960. *Istorija helenske etike*. Beograd: Naučna knjiga.
- Kostić, Laza. 1962. *Odabrana dela I*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kostić, Laza. 1972. *Odabrana dela II*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Kostić, Laza. 2015. *Osnovno načelo: kritički uvid u opštu filozofiju*. Sombor: Gradska biblioteka Karlo Bijelički.
- Kostić, Laza. 2019. *Ogledi*. Beograd: Nolit.
- Milanković, Milutin. 1947. *Osnivači prirodnih nauka: Pitagora, Demokritos, Aristoteles, Arhimedes*. Beograd: Društvo „Nikola Tesla”.

Milanković, Milutin. 1950. *Kroz carstvo nauka: slike iz života velikih naučnika*. Beograd: Naučna knjiga.

Milanković, Milutin. 2020. *Kroz vasionu i vekove*. Novi Sad: IKP „Bogunović”.

Petrović, Aleksandar. 2020. „Kroz vasionu i vekove do nepobedivog sunca.” U Milutin Milanković, *Kroz vasionu i vekove*, 17–29. Novi Sad: IKP „Bogunović”.

Марија С. Докић*

Институт за политичке студије, Београд

НЕБЕСКА МЕХАНИКА И ХАРМОНИЈА: ИНТЕЛЕКТУАЛНЕ СТРУЈЕ У ЕВРОПИ ОД МИЛАНКОВИЋА ДО КОСТИЋА**

Резиме

Овај рад истражује на који начин филозофско-научна заоставштина Милутина Миланковића и Лазе Костића превазилази националне оквире, успостављајући значајне интелектуалне везе између српске културне традиције и ширег европског контекста. Њихова дела, усмерена ка појмовима хармоније, времена и етичке потраге за истином, могу се разумети као суптилне струје унутар европског историјског дискурса. Аргумент се заснива на тези да су српски интелектуалци обликовали универзалне идеје које надилазе локалне идентитете, чиме су значајно допринели развоју европске научне и филозофске мисли. Велики стваралачки умови одликују се способношћу да препознају трајна мисаона језгра: управо тај плес ка бесконачном и тежња ка вечном – ка архетипској сили која надахњује стваралаштво – обликује начине на које Миланковић и Костић рефлектују античку традицију у својим делима. Њихова рецепција класичне мисли не представља пуко имитирање, већ оригиналну интерпретацију, прожету сопственим духовним и интелектуалним кодовима, чиме је додатно богате. Било да се разматра историја науке или историја филозофије, истинска мотивација оба аутора открива се кроз процес постепеног разоткривања метафоре феникса – бесмртне идеје античке мудрости која не нестаје, већ се непрекидно трансформише. Име

* Имејл адреса: marija.dokic@ips.ac.rs; ORCID: 0009-0004-4159-9491.

** Овај рад је настао као резултат научноистраживачког рада у оквиру Института за политичке студије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

тог феникса симболично је сакривено у мисаоном ткиву древне филозофије, и управо кроз Миланковића и Костића, тај дух бива поново артикулисан у форми савременог научно-филозофског израза.

Кључне речи: Лаза Костић, Милутин Миланковић, европско наслеђе, интелектуални хероизам, теорија укрштаја

*** Овај рад је примљен 31. јула 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 29. августа 2025. године.

*Душан Достанић**

Институт за политичке студије, Београд

„АМЕРИЧКО ЗЛО” У ПУБЛИЦИСТИЦИ ДРАГОША КАЛАЈИЋА**

Сажетак

У раду аутор испитује концепт „америчког зла” у чланцима српског сликара и публицисте Драгоша Калајића. У првом делу рада се Калајићев појам „америчког зла” ситуира у оквиру традиционалистичке мисли, антимодерне струје мишљења, при чему се пре свега указује на дело Јулијуса Еволе, као аутора који је имао изванредно велики утицај на Калајића. Из традиционалистичке перспективе, модерност подразумева пројекат уједначавања света из кога произлази расцеп између различитих морално-политичких оријентација, а који се манифестује као конфликт између елите и народа. У трећем делу рада се разматрају геополитичке последице Калајићевог схватања „америчког зла”.

Кључне речи: Драгош Калајић, „америчко зло“, традиционализам, модернизам

* Имејл адреса: dusan.dostanic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-1602-8684.

** Овај рад је настао као резултат научноистраживачког рада у оквиру Института за политичке студије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

УВОД

Појам „америчко зло” Драгош Калајић је формулисао у двама књигама које је објавио под тим називом. Међутим, у питању нису самосталне студије већ зборници чланака. Реч је о укупно педесет и једном тексту који су настали у периоду дужем од десет година, и који су првобитно објављени углавном у београдском недељнику *Дуга*. Прва књига, *Америчко зло*, изашла је у два издања 1993. и 1994. године, док се њен наставак, *Америчко зло 2*, појавила 1998. године и она обухвата чланке настале после 1993. Већ у предговору за прву књигу аутор је јасно исказао намеру да кроз избор тематских огледа посредно или непосредно осветли модерног, прекоокеанског Левијатана, којег је назвао „америчко зло” (Калајић 1994а, 5). Своје првобитне намере Калајић се држао пишући и другу књигу у којој такође настоји да прикаже анатомију „новог светског поретка” под неупитним вођством Сједињених Америчких Држава. У том смислу, премда се сваки текст у овим двама књигама може читати засебно, онако како је и писан, оне ипак творе једну тематску целину. При томе су значајне две околности које се не смеју сметнути са ума: идејна позадина и становиште са кога Калајић посматра „америчко зло”, те временски контекст, ондашња политичка ситуација, односно специфичност српског положаја у периоду у коме су чланци настали.

АМЕРИЧКО ЗЛО ИЗ УГЛА ТРАДИЦИОНАЛИСТИЧКЕ МИСЛИ

Калајић о „новом светском поретку” не пише случајно, нити узгредно, већ са позиција једног одређеног погледа на свет који је претходно уобличио и изложио у својим књигама *Упориште* (1971), *Мана (анти)утопија* (1978) и *Смак света* (1979). У тим делима он је под утицајем традиционалистичке мисли – пре свега Јулијуса Еволе (*Julius Evola*) – изнео критеријуме којих се држао у процењивању политичке стварности, у првом реду политике Сједињених Држава.¹

¹ Не треба сметнути са ума да је Калајић био први међу Србима који се интензивно бавио Еволом, те да му је посветио једну студију у којој истиче да је Еволина *Побуна против модерног света* (*Rivolta contro il mondo moderno*, 1934) јединствен пример позитивне критике модерне културе и цивилизације, односно пример „побуне” који се заснива на ванмодерним или надмодерним принципима врлина и вредности,

Такође, ту је кроз критику модерне и модерног човека указано на порекло, генезу, носиоце и манифестације оне силе коју је доцније назвао „америчко зло”, као и на потребу реконструкције онога што се сматра предмодерним, односно вечним вредностима отелотвореним у традицији. Посматрајући читаву историју европске цивилизације у знаку борбе између двају начела, при чему матријархални, лунарни принцип одговара профилу модерне културе, а патријархални, односно соларни свету традиције (Kalaјић 1978, 13), Калајић се недвосмислено сврстава на страну овог другог. За њега „животињка звана ’модерни човек’ личи на болесника коме нека опака болест поступно подрива здравље те је он зато не осећа или не опажа, све до коначног слома, када је за освешћење прекасно” (Kalaјић 1994a, 80). Штавише, сва битна својства модерне цивилизације Запада Калајић не сматра историјским новинама, већ њихово порекло види у блискоисточним, матријархалним цивилизацијама. „Суштинске разлике између античких, левантијских праузора и њихових модерних, западњачких изданака или авантура су превасходно квантитативне природе” (Kalaјић 1998, 195). Како примећује Драган Ћирјанић, „нико раније, у српској култури, није тако радикално направио дистанцу од вредности модерног доба, формулишући интегралног човека Традиције” (Ћирјанић 2005, 12).

Узимајући у обзир несамерљиву опречност између модерности и традиције, оно што се назива „америчким злом” никако не треба тумачити као некакав израз вулгарног супротстављања Америци или површног антиамериканизма који и сам може припадати свету модерне, као што је то био случај са совјетским отпором америчким утицајима. Овде се Америка не посматра као извор сваког зла чији непријатељи нужно морају представљати исконско добро. Наиме, Јулијус Евола је као вероватно најзначајнији традиционалистички аутор и један од оних који су посебно утицали на Калајића још пре Другог светског рата Америку сматрао опасношћу за Европу и „западном верзијом исте опасности која је, са источне стране, представљена у совјетској Русији”. Према Еволином мишљењу, разлика између ових култура је једино у томе што Совјети исте ствари спроводе са трагичном и суровом напетостићу и помоћу

садржаних у свету Традиције (Kalaјић 1990). Штавише, Калајићев дуг Еволи је толико велики да се истиче да су „Еволине идеје и текстови несумњиво основни и пресудни у формирању Калајићевог светоназора” (Radulović 2020, 493).

диктатуре и система терора, док у Америци услед привидног цветања демократије и слободе, оне израђају као спонтани резултат постигнут кроз интересовање за материјалну и индустријску производњу, скретањем од било које традиционалне и аристократске референтне тачке ка химерама техничко-материјалног освајања света (Evola 2022б, 156). Евола такође пише да се Русија и Америка, истина, јављају у „антагонистичкој функцији”, али да „ако се испитају у суштини најважније теме у једној и другој цивилизацији, ако се темељно проуче њихови идеали и првенствено стварни преображаји које су у обема, следећи средишњу тенденцију, претрпели интереси и животне вредности, међу њима ће се запазити одређена подударност и духовна сродност” (Evola 2010, 424). За Еволу су, дакле, Русија и Америка различити изрази за „исту ствар” и „два пута обликовања оног људског типа који представља крајњи исход оних процеса који управљају развојем модерног света” (424). Иза и једне и друге могу се препознати исти предзнаци „доласка ’Безимене Звери”” (438). Самим тим, америчка демократија према Еволи не може представљати алтернативу совјетском систему. „Уопштено говорећи, опасност се препознаје када долази споља у облику бруталног физичког напада, али се не препознаје када иде путевима изнутра. Већ дуго Европа трпи утицај Америке, дакле изопачење вредности и идеала својствено северноамеричком свету – и то у некој врсти кобног противудара. Наиме, као што је неко исправно рекао, Америка представља само ’далеки Запад’, радикално развијање (све до апсурда) основних тежњи које је изабрала модерна западна цивилизација уопште. Стога није могућ прави отпор када се чврсто држимо принципа такве цивилизације, а пре свега техничке и производне илузије” (438).

Овакво становиште заступа и Калајић када констатује братску сродност између либералног капитализма и соц-реализма. „Обе идеологије су јединствено посвећене култу економије и стога су такође јединствено нетрпељиве спрема свега у човеку што надвисује, неусловљиво, тоталитарни режим економских условљавања, дакле спрема духовних, етичких и културних својстава те одговарајућег богатства људских разлика. Обе идеологије теже остварењу људског заједништва у једнакости, односно једнообразности, по формули човека као ’економске животиње”” (Kalajić 1994а, 74–75). Речју, посредни је иста антрополошка основа где се човек посматра као *tabula rasa* и економска животиња. Грубо казано, американизам

и совјетизам деле модернистичко порекло, те оба представљају прогресивистичке, рационалистичке, универзалистичке, материјалистичке, те у коначници егалитаристичке пројекте. Стога је, како што је приметио немачки историчар Ернст Нолте (*Ernst Nolte*), крајњи циљ американизма подударан са Лењиновим (*Lenin*) циљем, а то је „стапање свих народа и раса у егалитарној светској цивилизацији” (Nolte 2011, 159). У том погледу се Калајић слаже са Еволом да је разлика између њих једино у домену метода и оствареног резултата, утолико што се либерал-капиталистички приступ показао ефикаснијим од реал-социјалистичког (Kalajić 1994a, 75). Самим тим, као што ни „капитал-реализам“ не може бити алтернатива пропалом „соц-реализму” (77), тако из Калајићеве перспективе ни некакав левичарски антиамериканизам или одушевљење Трећим светом (*third worldism*) не могу представљати алтернативу „америчком злу”. Он је, слично Еволи, сматрао да Исток није у стању ни себи да помогне, те да ће они који предњаче у процесима регресије бити и први који ће достићи крај циклуса и ући у доба обнове. Штавише, Калајић указује да упркос свом вербалном оспоравању америчке политике, „радикал-шик левица” оберучке прихвата „културу из њујоршких радионица” (46). Прихватање овакве позиције аутора штити од олаког и непромишљеног сврставања на страну било ког америчког супарника. Једина алтернатива коју он прихвата јесте доследан отклон од модерног човека „створеног у троуглу хришћанства, капитализма и ’илуминизма’” (Kalajić 1978, 38), односно повратак традицији.

Ипак, пропашћу СССР-а, и претварањем биполарног света у униполарни, САД остају као главни носилац модернизма, те тиме примарна мета традиционалистичке критике или, како наводи Евола, америчко друштво је, више него било које друго, отелотворење границе и *reductio ad absurdum* целокупног савременог система (Evola 2022a, 300). Стога се у таквој ситуацији десни, односно конзервативни отпор масификацији друштва и културном пропадању у Европи пре свега манифестује као отпор американизацији.

Да овде није по среди површан антиамериканизам види се и по томе што Калајић истиче да је „америчко зло” потекло из недара европске и хришћанске културе и цивилизације, иако је тамо дуго са већим или мањим успехом ограничавано различитим силама од развијених духовних традиција, до институција попут цркве и државе. „Упрошћено речено, у питању је синтетички

комплекс јудеопротестантске концепције економије, анархистичког индивидуализма и установе грађанског друштва, где се власт трећег сталежа изметнула у плутократију” (Kalaјић 1994a, 5). Ослобођен стега традиције и одговарајућих установа, тај комплекс је на тлу Америке дошао до пуног изражаја, а нови континент је постао простор за велики модернистички експеримент. „Изгубивши атрибуте ’нове земље’ есхатолошког плана, Америка је постала земља којој су биле упућене наде утописта, те историја америчких ’комуна’ јесте и историја настојања ка реализацији утопијских пројеката” (Kalaјић 1978, 27).² Представа САД-а о себи као носиоцу посебног обећања које служи читавом свету припада америчкој мисионарској свести. Окончањем Хладног рата стварају се услови за покушај остварења најсмелије утопије преобликовања читаве планете у знаку „американизације света” (Stead 1902), глобализма, односно „новог светског поретка”. За Калајића је реч о поретку који је сушта супротност свих природних устројава човека и људске заједнице, односно који противречи основним законима природе и света. Наиме, док је у природи хетерогеност главни покретач животности, „нови светски поредак” тежи укидању богатства људских различитости, „од суверенитета држава до самобитности нација те култура и особености личности. Крајњи циљ тог покрета као ’новом светском поретку’ је идеал ’топле смрти’ по Другом закону термодинамике, која наступа услед изједначења температура молекула одређеног система” (Kalaјић 1998, 144–145). Другим речима, основни принцип „америчког зла” је глобална истост, односно стварање „једног света” у коме би се поништиле све етно-културне разлике и створила безоблична сива каша човечанства (Kalaјић 1994a, 149). У том циљу покрећу се процеси потирања врлина, укидања хијерархија, сваке сложености и особености у правцу општег снижавања стандарда, нивелације и обезличења живота. Према томе, Калајић мондијализам види као нови идеолошки покушај наметања свеопште „ураниловке” и успостављања бескласног друштва, под контролом извесне елите (Kalaјић 1998, 145). Укратко,

² На овом месту немогуће је улазити у детаљније разматрање питања да ли је Калајићева оцена сувише уопштена, односно да ли су на тлу Америке постојале и извесне конзервативне струје и тачке отпора модернизму очишћеном од свих традиционалних елемената. Довољно је рећи само да у литератури још опстају спорења везана за питање могућности постојања америчког конзервативизма.

реч је о борби против сваког органског окупљања, односно о насилном и противприродном униформисању света у складу са лозинком „из мноштва једно”. Жеља за униформисањем, као што је приметио један други конзервативни аутор, Ерик фон Кинелт-Ледин (*Erik von Kuehnelt-Leddihn*), наглашена је „у свим левим утопијама, рај у коме сви треба да буду ’исти’, где је завист мртва, а ’непријатељ’ или мртав, живи ван градских зидина или је потпуно понижен. Левица презире разлике, девијацију, стратификације” (*Kuehnelt-Leddihn 1974, 39*). Насупрот томе, десница како је одређује Алан де Беноа (*Alain de Benoist*), представља „конзистентан став да се различитост света, а последично и релативне неједнакости које су нужно производ овога, посматрају као позитивна ствар; и прогресивна хомогенизација света, уздигнута и остварена две хиљаде година егалитарне идеологије, као негативна ствар” (*De Benoist 2017*). Из ове супротности настаје идеолошки сукоб између „демоса и нације, између ураниловке интернационалне поткултуре и богатства културних разноврсности човечанства, између сила које настоје свести човека у кострети ’економске животиње’ и отпора божанског елемента у уму и срцу људског бића” (*Kalajić 1994a, 137*).

При томе не треба previdети чврсту повезаност између идеологије истости и Америке, јер је како је писао Евола, управо Америка отелотворење *melting pot*. „То нам заправо представља случај у којем је људски тип, углавном униформних и константних карактеристика, формиран од веома хетерогених сировинских материјала. Емигрирајући у Америку мушкарци најразличитијих народа добијају исто обележје. Након две генерације, осим у ретким случајевима, губе скоро све своје оригиналне карактеристике, репродукујући тип који је прилично хомоген у смислу менталитета, сензибилитета и понашања: амерички тип” (*Евола 2022a, 34*). Другим речима, амерички тип је прототип за стварање униформисаног, сивог човечанства о коме је писао Калајић.

Беза између модернизма и једнакости, односно истости није случајна. У складу са редукционизмом минималистичког схватања људске природе пред човека се више не постављају никакви виши захтеви, легитимишу се све људске аспирације и сви циљеви су једнако вредни. „Другим речима важан део поруке модерности била је легитимизација снижавања људских аспирација. (...) Главни принцип иза минималистичке перспективе је једнакост” (*Legutko 2016, 29*). На егалитаризму и антрополошком минимализму

базирани морални релативизам као своју последицу доноси рушење сваке хијерархије, културни пад, конзумеризам, те владавину забаве и осредњости. Снижавање захтева је процес без краја. Модерни човек неосетљив је према великим моралним изазовима и несвестан опасности моралног пада. Он је *homo novus* – необразован, вулгаран, примитиван и пун презира према традицији, култури, свему елегантном, лепом и духовном. Стога је опадање културног нивоа и образовања, масификација, те свеопшта примитивизација и „кретенизација”, о којима у више чланака говори Калајић, логична последица модерности. „У медицинском речнику, кретенизам означава превремени прекид раста и закржљалост костију те претерани развој меканих делова, што се може схватити и као метафора модернизма” (Kalajić 1998, 143). Он се са правом позива на аустријског писца Роберта Музила (*Rober Musil*) који је глупост видео као преовлађујуће својство модерног човека, оцењујући да је за разлику од древне, модерна глупост масовна, агресивна и опседнута амбицијом да влада. Према Калајићу заглупљивање се спроводи намерно, јер „мозгови требају бити очишћени од свих врлина и вредности националне и духовне традиције те културе како би постали проповедници и извршиоци пројекта 'Једног света', у коме су поништена или бар крајње обезвређена сва богатства људских различитости” (106).

Са друге стране, независни и суверени субјект ослобођен од свих веза и обавеза се истовремено везује за апстрактну слику човечанства и његовог побољшавања. Дакле, индивидуална еманципација и изолација требало би да воде ка „бољој будућности” за читав људски род – маршу милиона изолованих јединки ка „светлој будућности”. Стога је модерни пројекат неодвојив од планетарних амбиција и логично се завршава сном о стварању „једног света” (*one world*). Истовремено, одвајање од свих колективних идентитета по логици ствари доводи до цендеризма и постхуманизма, будући да су и пол и људскост облици колективног идентитета (Dugin 2021, 12–15). Ово одвајање од пола, односно „општи процес мутације психосоматских структура модерног човека” (Kalajić 2005b, 336), те његово кретање ка „трећем сексу” је, такође, Калајићева стара тема којом се бавио у контексту модерних тежњи ка „повратку јединству”, односно истраживања хтонског порекла мита о андрогину (Kalajić 1978, 56–82; Kalajić 1971, 125–130, 187–197). Другим речима, посматран из ове перспективе савремени цендеризам није тек

пролазна мода, већ крајња последица логике модерне. У том погледу се Калајић слаже са Еволом који је такође сматрао да егалитарно друштво модерне ствара посебну климу која је „дугорочно гледано предодређена да има регресивне последице на егзистенцијалном плану”, што у домену полова ствара предуслов за настанак и ширење „трећег пола” (Evola 2022a, 29). Отуда за Еволу једино решење може представљати „превазилажење садашње цивилизације и друштва, и обнова диференцираног, органског и добро структурираног типа друштвене организације кроз интервенцију формирајуће, живе, централне силе” (Evola 2022a, 30–31).

ЕЛИТА VS. НАРОДИ

У том смислу може се рећи да је за Калајића Америка не само носилац или прецизније извршилац, него истовремено и прва жртва зла о коме пише. Он примећује да се „америчко зло” и на сопственом терену суочава са силама отпора оличеним у „тихој већини”. Тако Калајић уочава разлику између „њујоршке плутократије” и отпора „тихе већине”, која одговара расцепу између елите и народа. Наиме, елита и народ не разликују се само по свом положају, већ, како то показује немачки политиколог Лотар Фриче (*Lothar Fritze*), и по својим основним моралним оријентацијама. При томе су елите носиоци индивидуалистичког универзализма, док је народ представник колективистичко-партикуларистичке моралне оријентације (Fritze 2021; Goodhart 2017). Поједностављено казано, политичко-медијска и привредна елита не само да имају засебне интересе, него се и њихове основне идеје разликују од темељних убеђења обичног народа. Према томе, у питању је фундаментални сукоб који се не може једноставно разрешити будући да посредни нису само одређени интереси или појединачне политичке одлуке, већ разилажење на терену политичко-моралних убеђења на основу којих се те одлуке доносе. У складу с тим се расцеп између политичко-медијске елите и народа не може сводити на питање обичних партијских борби, будући да странке естаблишмента деле исту основну оријентацију. Овај расцеп између елите и народа може у различитим земљама узимати различите форме и појавне облике, али је у принципу свуда присутан. Поред ове вертикалне поделе, Калајић уочава и расцеп између домаћег становништва и дошљака, односно идентитараца и оних опседнутим различитошћу, при чему се масе имиграната из

Африке и Азије могу посматрати као средство елите у њеној борби против народа и њихових аутохтоних култура (Kalaјић 1994б).

Оно што Калајић назива плутократијом или интернационалом финансијског капитала, други аутори су називали другачије, на пример „људи из Давоса” (Семјуел Хантингтон, *Samuel Huntington*) односно „атлантска владајућа класа” (Кис ван дер Пијл, *Kees van der Pijl*). Ипак сви они су сложни да је речена елита „све мање и мање повезана са одређеним државама, а све више и више са међународним (...) форумима. У двадесет првом веку бакљу империјализма не носе државни играчи него ентитети који се најбоље могу описати као међудржавни (...) супердржавни (...) и подржавни” (Bekeš 2022, 135–136). Америка је и ту том смислу плен и прва жртва поменутих елита. Калајић истиче да корисници америчке хегемоније нису „обичне и порезима ојађене радише ’тихе већине’, већ стварни властодршци САД, односно финансијска олигархија” (Kalaјић 1998, 102). Истовремено, констатујући подвојеност између елите и „тихе већине”, он уочава да се борба између елите и народа одвија у оквиру сваке појединачне државе, па тако и Америке, једнако као и на међународном плану. Тако је Калајић демонстрирао не само да је био добро обавештен о догађајима у САД, односно да је гајио симпатије за ствар „тихе већине”, већ и свест о њеним ограничењима. Он уочава да је ствар „тихе већине” изгубљена уколико се она против властодржачког система буде борила оружјем либерализма. „Да би победила своје непријатеље, америчка ’тиха већина’ би морала да се ослободи либералистичких (само)обмана те да радикално измени однос спрема државе. То је пут ослобођења који изискује рушење либералистичке псеудодржаве ’грађанског друштва’ ради успостављања веродостојне државе која би чувала и развијала врлине и вредности културне заједнице ’тихе већине’, односно америчких Европљана” (81–82). Нешто слично у данашње време тврди и Патрик Денин (*Patrick Deneen*) који увиђа да „либерализам пропада не зато што се не спроводи већ зато што је веран самом себи”, те да у складу с тим позив да се „болести либерализма лече применом либералних мера, значи у ствари, доливање уља на ватру”, што ће само продубити политичку, друштвену, привредну и моралну кризу (Denin 2019, 24, 25). Упркос својим симпатијама Калајић констатује да за излазак из зачараног круга либерализма „тиха већина” не располаже одговарајућим знањима и моћима, те ће њен отпор остати бесплодан.

ГЕОПОЛИТИЧКИ ЗАКЉУЧЦИ

Значајно је приметити да је већина чланака сабраних у *Америчком злу*, као и сви из *Америчког зла 2*, писани у време распада комунистичке Југославије и ратова вођених за југословенско наслеђе, односно у периоду када се Србија налазила на мети америчке спољне политике што је свој врхунац достигло у НАТО бомбардовању Републике Српске, односно агресији на СР Југославију (1999). Чланци, дакле, настају у раздобљу које Калајић схвата као активну борбу „америчког зла” против Европе и хришћанске културе у којој се Срби (и Руси) налазе на првој линији одбране. У том смислу Калајић наводи речи генерала Пјера Галоаа (*Pierre Marie Gallois*), да је бомбардовање Републике Српске посредством НАТО пакта значило атомски рат САД против Европе (Kalajić 1998, 5). Посреди је, дакле, наставак антиевропског деловања, будући да је Калајић на више места наглашавао антиевропску и антихришћанску функцију споразума са Јалте (Kalajić 1994a, 42; Kalajić 1998, 238). Реч је заправо о континуираном деловању финансијске олигархије против Европе, што је још један тема која се често понавља у Калајићевим чланцима. Наиме, према његовој оцени, Првим светским ратом срушене су велике европске и хришћанске империје, да би после Другог светског рата била успостављена дводелна окупација Европе уз драстично подривање суверенитета европских националних држава (Kalajić 1998, 15; Kalajić 1994b, 122). Једноставно речено, амерички дух је против старе Европе, јер нови свет да би се успоставио мора сасећи сопствене корене у старом свету (Kalajić 1998, 241). Осим тога, важно је приметити, да је Евола констатовао удаљавање Америке од њених европских извора, односно да је говорио о њеној „африканизацији“ и то не само демографски, „већ пре свега цивилизацијски, у понашању и укусима Американаца” (Evola 2022a, 34).

Овим контекстом одређена је и сврха ових чланака. Калајић експлицитно каже: „Задаци борбе против зла увек и свуда изискују, пре свега, ваљану спознају његових узрока и циљева. Од квалитета таквих спознаја зависи и ваљаност одговора на изазове непријатељства. Можда је излишно истицати да су српском народу такве спознаје данас најпотребније јер је међу Европљанима, уз руски народ, највише погођен силином америчког непријатељства” (Kalajić 1994a, 6). Позивајући се на руске геополитичаре, Калајић

бележи да снаге „новог светског поретка” настоје да „у Србији остваре модел комадања државе на политичке аутономије, који би, потом, наметнуле Русији” (Kalajić 1998, 23). Сходно томе он не оставља никакву сумњу да је слабљење Русије – без обзира на тип режима који би владао у том земљи – коначна мета америчке спољне политике (Kalajić 1994a, 133). У складу са тим су и наде у рестаурацију Европе везане за регенерацију Русије. „Русија је и последњи велики трезор енергија европског човека какве изискују задаци превладавања сила нихилизма и отварања магистралних путева ка хоризонтима обоготворења људског елемента” (Kalajić 2005a, 7). Очекивање европске обнове са истока и из словенског елемента провлачи се у Калајићевим књигама од *Упоришта* (1971) до *Европске идеологије* (2004).

Имајући пред очима карактер, идејну позадину и циљеве мондијализма односно „новог светског поретка” Калајић сасвим искључује могућност постизања компромиса између Србије и САД. У остварењу својих тежњи стратегији „новог светског поретка” по логици ствари „највеће отпоре виде у снажним и државотворним народима, попут немачког или јапанског, руског или српског” (Kalajić 1994a, 149). У тој чињеници треба тражити разлог зашто медијска елита на простору бившег СССР-а, односно Југославије, подржава све сепаратизме или национализме изузев српског и руског које криминализује и демонизује. Полазећи од свог разумевања дугорочних планова „стратега новог светског поретка”, Калајић још деведесетих година предвиђа избијање нових ратова у Европи (Kalajić 1998, 137). Као одговор на глобалистичку стратегију *divide et impera* он доследно заступа идеју уједињења Европе у оквиру империје као политичког облика отвореног за унутрашње разлике, те начелно супротстављеног једнообразности и истости на којима почива пројекат „новог светског поретка” (Kalajić 2004, 306–310). Та Калајићева империја би према начину функционисања требало да подсећа на предмодерне империје као што су Свето Римско Царство или пак Византија. У том погледу треба имати на уму да Калајић на више места истиче разлику између империја и псеудоимперија, при чему у другу групу сврстава Картагину, Вавилон, те коначно САД.

Пре свега, Калајићу је стало до тога да читаоцима објасни да речено непријатељство вашингтонске политике спрам Срба није плод некакве случајности или неспоразума који би се могао превазићи, односно како сам каже, задатак му је да Србе излечи од

обмане о историјском савезнику. Штавише, он инсистира да је то савезништво мит, да су Срби, супротно сопственим интересима, у два светска рата гинули за туђе интересе, те да су такозвани Савезници нанели „највећа зла српском народу” (Kalajić 1994a, 121).

Узимајући у обзир карактер и дубину српског конфликта са САД, односно носиоцима глобализма, Калајић истиче неопходност тражења спољнополитичких алтернатива и потраге за новим савезништвима. „Неповратни процеси културне и цивилизацијске, политичке и економске декаденције Запада налажу и нашој спољној политици одлучан заокрет ка перспективама нове европске алтернативе, ка путевима и хоризонтима изградње савеза словенских и православних земаља, од Атине и Београда до Москве” (Kalajić 1998, 28). Основу том савезу не треба тражити једино у чињеници да се против противидентитетског мондијализма може бранити само кроз савез заснован на дељеном идентитету, него и у особеностима православља. Према Калајићу „православни човек, са својим самобитностима, изискује и одговарајуће, сасвим специфичне modele друштвеног уређења, економских односа и културног живота” (Kalajić 1998, 44), што другим речима значи да управо православље може представљати базу за формирање алтернативног модела живота и друштва који одступа од норми „америчког зла”. Наиме, Калајић је и раније писао да је православна подлога погодна за усвајање и успешну примеру јапанског модела привредног препорода темељећи то мишљење на пријемчивости православља за будистички концепт рада, те на сличностима етичких и државних идеала Срба и Јапанаца (Kalajić 1994a, 119).³ Сличне идеје могу се пронаћи и у чланцима изворно писаним за руску публику где се такође препоручује угледање на православљу близак и разумљив јапански привредни модел (Kalajić 2005a, 189–193). Имајући у виду да се Калајић дуго и предано бавио изучавањем јапанске културе не треба мислити да је наведено поређење произвољно (Delo 1973; Kalajić 1985).

Због свог политичког, геополитичког, те геоекономског положаја, Србији припада задатак започињања и подстицања ослободилачког покрета међу православним народима, будући да је то услов одбране српске отаџбине (Kalajić 1998, 47). При

³ На овом месту не може се улазити у разматрање колико се, из данашње перспективе, јапански модел може сматрати успешним.

томе је важно констатовати да код Калајића не долази до штетног самопрецењивања српске снаге и могућности.

Поред савеза православних и словенских народа, Калајић истиче потребу сарадње и са немачким фактором по осовини Берлин-Москва-Токио-Пекинг. Насупрот југословенској германофобији, он се залаже за „извођење коперниканског преокрета у односима спрам Немачке, у правцу стварања савеза, заснованог на коинциденцији или комплементарности интереса”, будући да српски народ није имао нити има „икаквог интереса да служи противевропској политици атлантских снага, да уграђује своје огромне жртве у противнемачки бедем, звани ’Југославија’” (29). Штавише, пропуштање немачких привредно-политичких интереса ка Блиском истоку могло би бити корисно за Србе. На овом месту Калајић не губи из вида ни стару англо-америчку доктрину спречавања стварања немачко-руског савеза, сматрајући да би управо сарадња на линији Берлин-Москва била благотворна за европску и српску обнову. Уместо протвнемачког бедема он предлаже концентрацију на Турску као кључног америчког савезника и потенцијалу претњу за Србију и читаву Европу, посебно у контексту рата у Босни и Херцеговини, те турских неоосманистичких претензија. Према Калајићу, реч је о савезу САД и исламизма против Европљана и Европе, при чему истиче да речени савез није само геополитички већ и вредносни, будући да исламизам и американизам деле амбицију да потчине целокупну планету универзалном и тоталитарном теолошко-политичком систему (241). Поново, најбољу одбрану од турских претњи Калајић види управо у савезу православних народа (60).

У блоку сила отпора мондијалистичком сну о „једном свету” и глобалној истости, Калајић потенцијалног савезника препознаје и у Кини, указујући на сличности између конфучијанских и традиционалних европских вредности. „Излишно је истицати – са истински европског или кинеског становишта – да је култура неупоредиво значајнија од економије јер је свака позитивна економија у служби човека и друштва, а не обрнуто, како тврде и намећу поборници либералног капитализма” (Калајић 1998, 127). Стога је он још 1997. године пледирао за руско-кинески стратешки савез (183).

Тако су обе књиге о „америчком злу” настале са практичном идејом да у ратно време послуже политичком освешћивању, односно препознавању стварног непријатеља, будући да је први услов за

самоодбрану спознаја непријатеља и његових циљева. У том смислу се Калајић слаже са Карлом Шмитом (*Carl Schmitt*) који је учио да је уочавање сопственог положаја прва заповест која претходи свему осталом (Tommissen 1990, 44).

Политички контекст и педагошка функција условили су и публицистичку форму. Калајић се у чланцима обраћа широј читалачкој публици што условљава не само језик и стил, већ и захтева да се различите димензије једне сложене појаве коју назива „америчко зло” тек дотакну и местимично осветле у низу посебних чланака. Само по себи се разуме да такав приступ подразумева и бројна поједностављења, генерализације као и понављања. Ова ограничења Калајић је свесно прихватио. Опредељујући се за „поглед на свет” као форму духовног израза типичну за *interregnum*, Калајић се позива на Армина Молера (*Armin Mohler*) и његову класичну студију о конзервативној револуцији (Mohler 1989, 16–18), будући да је та њему блиска струја мисли своје највеће пробоје остварила управо на пољу публицистике.

У погледу перспективе „новог светског поретка” Калајић верује да је реч о пројекту који је осуђен на пропаст, јер не поседује никакву ваљану и позитивну идеју. „Идеолошку испразност тог пројекта меланхолично осведочава беда реторике рекламера ’Новог светског поретка’, крцата отрцаним флоскулама о ’демократији’, ’људским правима’ или ’слободном тржишту’” (Kalajić 1994a, 150). У овој реторици Калајић препознаје идеолошку заосталост САД, која је остала заглављена на нивоу просветитељства и либерализма, дакле система који не само да није у стању да пружи одговоре на савремене изазове, већ који, према Денину, брже води у пропаст што се више остварује. Ни по овом питању Калајић не одступа од основа које је поставио у својим раним радовима у којима је тврдио да су услед своје вредносне оријентације ка негацији темељних вредности живота носиоци пројекта „новог светског поретка” ефикасни у домену разарања, али и потпуно немоћни пред задацима грађења, управо зато што задаци грађења изискују основе сачињене од материјала већ уништених вредности (Kalajić 2005b, 348).

Стога је и стање успостављено окончањем Хладног рата далеко од тога да буде коначно. Наиме, тај поредак, који је Панајотис Кондилис (*Panajotis Kondylis*) називао масовном демократијом, пати, као и сви претходни друштвени пореди, од инхерентних унутрашњих противречности које се не могу игнорисати, нпр.

између објављеног принципа једнакости и фактичке владавине елита, као и између принципа заслуге и техничке рационалности уопште, с једне, и хедонистичких ставова, с друге стране (Kraus 2022, 29). Управо она економизација политичког о којој је Калајић писао као о „демонији економије” на крају поткопава пројекат „новог светског поретка” јер захтева заоштренију борбу за ресурсе.

Данас, више од 25 година након што су написани чланци сабрани у два Калајићевим публицистичким књигама, испоставља се да су претпоставке о фрагилности основа пројекта „новог светског поретка” биле исправне. „Уместо застоја и ’глобалног ванредног стања’ (Серџ Мајвалд, *Serge Maiwald*) свет улази у фазу повести у којој више не важи парола да нема алтернативе и у којој оно што је изгледало невероватно поново постаје могуће” (Dostanić 2023, 88–89). То свакако не значи да је Калајић у сваком појединачном питању исправно предвидео развој догађаја, што се пре свега односи на место руске политике, као и на успостављање савеза православних народа.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Bekeš, Marton. 2022. „Mi domoroci”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 73 (181, 1): 129–149.
- Benoist, Alain de. 2017. *View from the Right: A Critical Anthology of Contemporary Ideas, Volume I: Heritage and Foundations*. London: Arktos.
- Ćirjanić, Dragan. 2005. „I jedan vojnik čini vojsku”. U Dragoš Kalajić, *Smak sveta*, 7–17. Beograd: MIR Publishing.
- Delo. 1973. „Japan. Tradicija i savremenost”, br. 1. Beograd.
- Denin, Patrik Dž. 2019. *Zašto liberalizam propada*. Beograd: Albatros plus.
- Dostanić, Dušan. 2023. „Položaj srpskog naroda u vreme kulturne borbe”. U *Srbi u vihoru novog svijeta: Srbija i Srpska pred izazovima*, ur. Milimir Mučibabić i Slobodan Antić, 75–117. Beograd: SKPD „Prosvjeta”.
- Dugin, Alexander. 2021. *Das Grosse Erwachen gegen den Great Reset. Trumpisten gegen Globalisten*. London: Arktos.
- Evola, Julijus. 2010. *Pobuna protiv modernog sveta*. Čačak: Gradac.
- Evola, Julijus. 2022a. *Lûk i batina. Razmatranja o krizi modernog sveta*. Beograd: Metaphysica, Zlatno runo.

- Evola, Julijus. 2022b. *Paganski imperijalizam*, Beograd: Metaphyica, Zlatno runo.
- Fritze, Lothar. 2021. *Kulturkampf. Moralischer Universalismus statt Selbstbehauptung*, Dresden: Jungeuropa Verlag.
- Goodhart, David. 2017. *The Road to Somewhere: The Populist Revolt and the Future of Politics*. London: Hurst & Company.
- Kalajić, Dragoš (ur.). 1985. *Samuraj*, Beograd.
- Kalajić, Dragoš. 1971. *Uporište*, NOLIT, Beograd.
- Kalajić, Dragoš. 1978. *Mapa (anti)utopija: ogled jedne morfologije krize kulture modernog Zapada*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture.
- Kalajić, Dragoš. 1990. „Uvod u delo Julijusa Evole”. U Julijus Evola, *Metafizika seksa I*. Čačak: Gradac.
- Kalajić, Dragoš. 1994a. *Američko zlo*, Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Kalajić, Dragoš. 1994b. *Izdana Evropa*. Beograd: Jugoslavijapublik.
- Kalajić, Dragoš. 1998. *Američko zlo 2 (1993–1998)*. Beograd: Nikola Pašić.
- Kalajić, Dragoš. 2004. *Evropska ideologija*. Beograd: Nikola Pašić.
- Kalajić, Dragoš. 2005a. *Rusija ustaje*. Beograd: Nikola Pašić.
- Kalajić, Dragoš. 2005b. *Smak sveta*. Beograd: MIR Publishing.
- Kraus, Hans-Christof. 2022. “‘Weltgesellschaft’ oder planetarische Politik? Panajotis Kondylis’ weltpolitische Analysen 1991 bis 1998”. In *Kondylis heute. Anthropologie im Werk von Panajotis Kondylis*, Hrsg. Falk Horst, 23–54. Berlin: Duncker & Humblot.
- Kuehnelt-Leddihn, Erik von. 1974. *Leftism: from de Sade and Marx to Hitler and Marcuse*. New York: Arlington House.
- Legutko, Ryszard. 2016. *The Demon in Democracy. Totalitarian Temptations in Free Societies*. New York, London: Encounter Books.
- Mohler, Armin. 1989. *Die Konservative Revolution in Deutschland, 1918–1932, Ein Handbuch*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Nolte, Ernst. 2011. *Späte Reflexionen*. Wien, Leipzig: Karolinger Verlag.
- Radulović, Nemanja. 2020. *Podzemni tok 2*. Beograd: Službeni glasnik.
- Stead, W. T. 1902. *The Americanisation of the World. The Trend of the Twentieth Century*. New York, London: Horace Markley.
- Tommissen, Piet (Hrsg.). 1990. *Schmittiana, Band II. Nr. 79-80 aus der Reihe “Eclectica”*. Brüssel: Economische Hogeschool Sint-Aloysius.

Dušan Dostanić*

Institute for Political Studies, Belgrade

“AMERICAN EVIL” IN THE PUBLICISTIC OF DRAGOŠ KALAJIĆ**

Resume

In the article, the author examines the concept of „American evil” in the articles of the Serbian painter and publicist Dragoš Kalajić. In the first part, Kalajić’s concept of “American evil” is situated within the framework of traditionalist thought, an anti-modern current of thought. This primarily refers to the work of Julius Evola, who had a great influence on Kalajić. From a traditionalist perspective, modernity implies a project of unifying the world, from which arises a split between different moral-political orientations, which manifests itself as a conflict between the elite and the people. In the third part of the paper, the geopolitical consequences of Kalajić’s understanding of “American evil” are discussed.

Keywords: Dragoš Kalajić, “American evil”, Traditionalism, Modernism

* E-mail address: dusan.dostanic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-1602-8684.

** This article was created as a result of scientific research within the Institute for Political Studies funded by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

*** Овај рад је примљен 23. јуна 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2025. године.

*Милена Пешић**

Институт за политичке студије, Београд

*Јелена Вујановић***

Институт за политичке студије, Београд

ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ И ДЕМОКРАТИЈА: КРИТИЧКА ПРОМИШЉАЊА***

Сажетак

Предмет истраживања у овом раду је политички маркетинг који се критички пропитује са позиција интереса демократије. Руковођени циљем идентификовања кључних проблема које покреће његова широка примена у политичком животу, користили смо методе анализе и евалуације критичких разматрања ефеката политичког маркетинга на демократски процес. Као претпостављени нормативни фон ових критичких опсервација, послужили су нам одређени принципи и захтеви два, по много чему супротна, концепта. То су концепти компетитивног елитизма и делиберативне демократије, али и плуралистичког схватања као неке врсте „средњег пута”. Критичка разматрања синтетизовали смо у неколико општих критичких примедба: прва се односи на феномен маркетингизације политике, односно промене у начину на који се политика схвата и на који функционише, подвргнута потрошачким силама пословног

* Имејл адреса: milena.pesic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9848-9793

** Имејл адреса: jelena.vujanovic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-2129-7432.

*** Овај рад је настао као резултат научноистраживачког рада у оквиру Института за политичке студије који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије.

управљања и тржишта; друга развија импликације схватања политике као купопродаје и комодификације јавног мњења; трећа се односи на промене карактера политичке понуде вођене интересом привлачности на политичком тржишту и истраживањима јавног мњења; последња примедба усмерена је на формирање ставова грађана као политичких потрошача, под дејствима маркетиншке политичке комуникације руковођене методама предиктивног моделирања и опскрбљене пропагандно-манипулативним техникама. У закључку рада, приказане су неке од идеја критичке агенде политичког маркетинга, као могућег оквира за развој његовог процењивања и подвргавања демократској контроли, уз теоријско-методолошку подршку критичке анализе политичког дискурса.

Кључне речи: политички маркетинг, демократија, гласачи, политика, избори, јавно мњење, комуникација, тржиште

УВОД

Политички маркетинг постао је фундаментални део савременог политичког живота. Увелико превазилазећи оглашавање, он се од комуникационог инструмента развио у „кохерентан начин управљања политиком” (Sofyan 2015, 94), остварујући вишеструки утицај како на развој политика, тако и на одлуке политичких лидера. Политички актери различитих профила руководе се практичним знањима, стратегијама и техникама политичког маркетинга у тежњи за остваривањем политичких циљева, било да је реч о позиционирању на политичком тржишту, промоцији политичких програма и кандидата, стварању мрежа бирача, чланства и волонтера или остваривању што бољих изборних резултата (Slavujević 2009, према Vujanović i Dajić 2022, 39).

Према струји мишљења у оквиру дисциплине политичког маркетинга која полази од тржишне оријентације као демократског идеала, примена тржишно оријентисаног концепта политичког маркетинга доприноси враћању поверења у политику и политичке актере. „Уколико партије фокус ставе на бираче, на њихове дугорочне и краткорочне потребе и жеље и уколико томе прилагоде своју понуду и спроведу је када дођу на власт (циклични маркетинг)

оствариваће боље изборне резултате у односу на своје конкуренте, бирачи ће имати више поверења у политичке актере и институције и последично у демократију и демократске капацитете друштва” (Vujanović i Dajić 2022, 37–38). Међутим, упркос централној улози маркетинга у савременој политици, или можда делимично управо због тога, криза политичке партиципације јавља се као један од изразитих симптома демократског дефицита, те неизбежне бољке савременог политичког живота.

Последњих деценија, многе демократске земље суочавају се са смањењем нивоа грађанске укључености у политику, нижим стопама излазности, падом поверења у систем и институције и све већим скептицизмом и цинизмом према политици (Ekman, Amnå, 2012, према Pap, Živković, and Franjković 2020, 1160). О томе делимично сведочи и криза политичких партија запажена у већем делу света, за коју се истиче да је „превише дубока и распрострањена да би се могла приписати појединачним узроцима” (Diamond and Gunther 2001, према Scammell 2014b, 151). Ипак, како наводи Скемл (Margaret Scammell), општеприхваћено је мишљење да је „раст политичког маркетинга – за који се обично подразумева да је вођен истраживањем, професионализован и посредован – маргинализовао чланове странке” (151).

Као и друге манифестације демократског дефицита, и криза партија и негативни утицаји политичког маркетинга на карактер и обим политичке партиципације грађана¹ повезују се великим делом са многоструким утицајима модернизацијских трендова. То се пре свега односи на развој нових медијских и дигиталних технологија и различите аспекте медијатизације политике, будући да су масовни медији постали средиште свих друштвених процеса и важни чиниоци конструисања јавне сфере, света политике и креирања јавног мњења. Утицај развоја информационих и дигиталних технологија амбивалентан је: доприноси демократизацији друштвене комуникације и политичке партиципације, али и усавршавању техника манипулације и стварању нових околности за њену примену.

¹ Реч је о вези између „променљивог друштвеног, политичког и технолошког окружења, које често карактерише растућа малаксалост, и процеса маркетинга који је подстакао пад привржености партијама, смањење класне идентификације, растуће потрошачко друштво и пролиферацију комуникационих мрежа” (Savigny and Wring 2009, 261).

Такође, информације стварају „нову категорију тржишних производа који се могу продати ради стварања профита” (Swalina, Falkowski, and Newman 2015, 280), а то отвара простор за њихово коришћење као средства за остваривање нелегитимне моћи и контроле над друштвом.

Главне последице модернизације по политички маркетинг су, како истиче Скемл, двоструке: „прво, развој све више неидеолошких <catch-all> странака, и друго, трансформација медија од канала комуникације у све аутономније центре моћи и главне актере у процесу кампање” (Scammell 1999, 721). Значај првог је у томе да странке у борби за изборно освајање политичких функција постају све отвореније за идеолошке компромисе и све зависније од техника кампање и политичке персуазије/манипулације, док се значај другог очитује у све већем прилагођавању изборних кампања потребама и интересима масовних медија, како би кандидати својим порукама допрли до циљаних сегмената друштва.

Важност функција које политички маркетинг задобија у савременом политичком животу, као и фундаменталне трансформације истог које су те улоге донеле, генеришу бројне контроверзе везане за ефекте политичког маркетинга на демократски процес, пре свега на услове, карактер и механизме доношења политичких одлука како бирача, тако и политичких актера. Основни интерес овог рада управо је разматрање аргумената критичких примедби на рачун политичког маркетинга из перспективе интереса демократије.

Руковођени циљем идентификовања кључних проблема које покреће широка примена политичког маркетинга у политичком животу, определили смо се за теоријско-нормативни приступ у овом раду, а у складу с тим коришћене су опште методе анализе и евалуације критичких разматрања ефеката политичког маркетинга на демократски процес, анализа садржаја и теоријски метод.

Као претпостављени нормативни фон ових критичких опсервација, послужили су нам одређени принципи и захтеви два, по много чему супротна, концепта: концепта компетитивног елитизма и делиберативне демократије, али и плуралистичког схватања као неке врсте „средњег пута”.

ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ И ДЕМОКРАТИЈА: ОДРЕЂЕЊА

Најопштије одређен, политички маркетинг означава специфичну примену маркетиншких принципа, стратегија и техника у политичкој сфери, од стране појединаца, политичких група, организација и влада, у циљу утицања на ставове, понашање и одлуке бирача и политичких актера. Хенеберг (Stephan Henneberg) политички маркетинг одређује као „олакшавање друштвеног процеса политичке размене”, док за менаџмент политичког маркетинга наводи да је „‘уметност и наука’ (...) успешног управљања овим процесом” (Henneberg 2004, 226). За Бекмана (Arthur Beckman), политички маркетинг је „пракса која се користи у настојању да се стратешки обликују и мењају политичка когниција и понашање, као и да се произведу жељени одговори грађана и влада” (Beckman 2018, 1), док је за Славујевића политички маркетинг „комерцијализована варијанта политичке пропаганде усмерена на конкретне политичке циљеве и на краћа временска дејства, која се, у условима политичког плурализма и аутономије медија, реализује публицитетом и плаћеним оглашавањем” (Slavujević 2009, 12).

Посматран као стратегија, политички маркетинг представља планирани и организовани приступ промоцији политичких идеја/програма, кандидата или политичких странака, у циљу мобилисања подршке истим. Како О’Кас (Arón O’Cass) примећује, примена маркетинга у политичкој кампањи „нуди политичким странкама могућност обраћања бирачима, покретања њихових забринутости и потреба кроз маркетиншку анализу, планирање, спровођење и контролу политичке и изборне кампање” (O’ Cass 1996, према Sofyan 2015, 94).

Као општи метод политичке комуникације, политички маркетинг постао је „њена интегрална и витална компонента, сложени процес и исход глобалнијег напора који имплицира све факторе политичке комуникације” (Sofyan, 2015, 94). Реч је о процесима „размене и успостављања, одржавања и унапређивања односа између субјеката на политичком тржишту (политичари, политичке странке, бирачи, интересне групе, институције), чији је циљ да идентификују и задовоље њихове потребе и развијају политичко вођство” (Cwalina, Falkowski, and Newman 2015, 17).

Уз подразумевање промотивне активности, делатност политичког маркетинга укључује и „употребу техника пословног маркетинга, као што су истраживање тржишта, изградња имиџа, позиционирање, успостављање веза са циљном групом, како би се уобличио политички производ и његова промоција и остварили организациони циљеви” (Vuĵanović 2021, 106). Истраживање тржишта користи се за добијање увида у потребе и жеље бирача, како би се у складу са њима донеле одговарајуће одлуке везане за креирање политике и дизајнирање услуга. Профилисање бирача помаже у стварању нових сегмената бирачког тела за таргетирање. Креирањем политичког брeнда тежи се развијању што атрактивније визије кандидата, партије или предложене политике. Интерни маркетинг управља организацијом волонтерског учешћа, а аналитика и експериментално истраживање тестирају и прецизирају комуникацијске поруке (Lees-Marshment 2019, 1).

Када је реч о демократији, за истраживање у овом раду важни су принципи и захтеви њена два, по много чему супротна концепта: компетитивно-елитистичког и концепта делиберативне демократије, као и плуралистичког схватања демократије као неке врсте „средњег пута”. Као подразумевани нормативни фон овде разматраних критичких опсервација политичког маркетинга, фигурирају њихове различите позиције у погледу схватања и наглашавања идеја слободе, једнакости, конкуренције, општег добра, политичког учешћа/одлучивања и лидерства, као и разумевања самог демократског процеса.

Компетитивни елитизам, за разлику од класичне либералне теорије према којој представници изабрани од стране народа остварују опште добро вршећи народну вољу, своди улогу народа на избор владе која преузима на себе успостављање општег добра, док се концепт воље народа одбацује због недостатка потребног нивоа знања и рационалних способности. У виђењу родоначелника компетитивног елитизма Шумпетера (Joseph Schumpeter), јавно мњење је „производ а не покретачка снага политичког процеса” (Schumpeter 1942, према Beckman 2018, 29). Метод такмичења за лидерство, које се сматра примарним, постаје кључан за демократију, јер процес надметања мора бити општеприхваћен као поштен и треба да омогући избор најспособнијих. Стога процедуре имају витални значај за демократију – за структурирање односа моћи, питања политичког представљања и одговорности, као и за обрасце учешћа и

партијске конкуренције (Henneberg, Scammell, O'Shaughnessy 2009, 174). Отуда и процедурално одређење демократије као механизма за избор политичког вођства и периодично и мирно преношење власти између група лидера. Реч је о институционалном уређењу долажења до политичких одлука у којем појединци, конкурентском борбом за придобијање гласова бирача, добијају овлашћење да одлучују (Šumpeter 1998, према Orlović 2008, 59–60).

За плуралистичко схватање демократије, чин гласања је кључан јер „његови резултати одражавају равнотежу различитих опредељења која делимично проистичу из различитих вредности” (Kaningham 2002, 274). Стога су изабрани представници и слободни, чести и поштени избори од примарне важности, као и конкуренција између индивидуа и организованих група, пре свега политичких партија, за позицију у власти. Демократија омогућава делотворну партиципацију са високим нивоом учешћа грађана у избору својих представника и лидера, једнакост у гласању и стицање обавештеног разумевања. То захтева да грађани имају могућност да формулишу и изражавају своје преференце и да оне имају једнаку важност и тежину, као и гласање сваког појединца. Грађани имају слободу говора и критике без санкција, као и приступ различитим изворима информација, независним од власти или других присутних монопола, а алтернативни извори информација заштићени су законом (Dal 1998, 1999, према Orlović 2008, 61–62).

Полазећи од класичне идеје да демократска влада треба да отелотворује вољу народа, концепт делиберативне демократије повезује демократски легитимитет са рационалним консензусом јавности. Грађанска партиципација уздигнута је далеко изнад фактора осигуравања легитимитета и стабилности демократског система, и схваћена као делиберативна комуникација (Henneberg, Scammell, O'Shaughnessy 2009, 176). Делиберацији се приступа као услову „остваривања легитимности и рационалности у колективном одлучивању” (Benhabib 1996, према Kaningham 2002, 271) и „формирања дискурзивне воље слободних и једнаких” (Habermas 1979, према Kaningham 2002, 271) грађана – јавности у континуираном и рационалном промишљању властитог управљања. Комуникација је, дакле, кључни појам, те је стога главна брига делиберативне демократије заштита јавне сфере као дискурзивног подручја слободног од структурне принуде, императива новца и моћи и манипулације. Нормативни захтеви везани за јавни сферу

су: рационалност/критичност; отвореност– транспарентност и општа доступност/егалитарност; сувереност – одсуство било какве доминације осим снаге бољег аргумента (Pešić 2009).

КРИТИЧКЕ ОПСЕРВАЦИЈЕ ПОЛИТИЧКОГ МАРКЕТИНГА

Политички маркетинг као фактор атрофије и аберације политике

Насупрот позитивним практичним функцијама политичког маркетинга, о којима је било речи у претходном делу рада, стоје различити аспекти његових негативних ефеката на политику и демократске системе, разматрани од стране бројних аутора. Генерално се сматра да употреба маркетиншких средстава у политичкој сфери имплицира атрофију и аберацију политике (Henneberg, Scammell, O'Shaughnessy 2009, 165). Тако Савињи (Heather Savigny) истиче да је политика, као активност на нивоу елите и као њено ширење у јавности, претежно постала процес маркетинга, што подрива демократски процес и одваја јавност од политике (Savigny 2008). Маркетизација политике као „свеобухватно усађивање маркетиншких вредности и веровања у формалну политичку сферу” служи одвајању јавности од ангажовања, као својеврсна „идеологија искључења”, што уводи потенцијалне проблеме везане за политичке структуре, демократски процес, као и за начине на које се политика схвата у јавној сфери (Savigny, Wring 2009, 251).

Успон политичког маркетинга, како истиче О'Шонеси (Nicholas O'Shaughnessy), доприноси погрешној перцепцији политичких процеса и лакоћи са којом се решења могу имплементирати и њима трговати. Наиме, борба за политичку моћ не концентрише се на решавање стварних проблема, већ на „поштовање симболичних обавезивања и показивање конкурентских жеља и амбиција” (O'Shaughnessy 1990, према Cwalina, Falkowski, and Newman 2015, 281). У сукобу између непосредних жеља потрошача и дугорочне добробити грађана, превагу односи усмереност на краткорочна решења, на оно што тржиште жели у предстојећем изборном периоду, уместо на оно што је дугорочно исправно за друштво и државу. Примарност обезбеђивања привлачности политике за

тржиште, спречава политичаре да, залажући се за непопуларне али друштвено корисне политике, покажу лидерство. Како истиче Ванков (Nikola Vankov), услед све већег прилагођавања истраживањима јавног мњења, јавља се потенцијална опасност од губитка улоге лидерства у политици (Vankov 2013). Проблематично због недостатка информација, стручности и објективности, слеђење јавног мњења наводи политичке лидере да промене своју политичку агенду, презентацију, па чак и личност, претварајући тако политику у „лажну куповину” (Lees-Marshment 2019a, 253).

Сматра се да је политички маркетинг изазвао повећање популизма у политици управо због преовладавања „менталитета следбеника” заснованог на резултатима истраживања политичког тржишта, како би се што конкретније одговорило на потребе и жеље одређене циљне публике. Како Харис истиче, странке и политичари „трче за политичким мишљењем и прилагођавају се свим малим променама, посебно перципираним променама мишљења у кључним сегментима бирачког тела, као што су лидери јавног мњења, променљиви бирачи или изборна подручја са «маргиналним местима»” (Harris 2001, према Henneberg 2004, 231). За Колмана (Stephen Coleman) „култура међусобног поверења између партија и грађана није достижна (и свакако није одржива) једноставним понављањем гласачима онога што већ мисле” (Coleman 2007, према Lees-Marshment 2012, 375).

Констатујући да је политички маркетинг значајно трансформисао начин на који политички свет функционише, подвргавајући политику потрошачким силама пословног управљања и тржишта, Лис Маршмент (Jennifer Lees-Marshment) истиче да би, под условом његовог етичног коришћења, политика могла постати осетљивија на потребе и захтеве грађана (Lees-Marshment 2003). Међутим, како наводи Скемл, „удобна претпоставка да је етички маркетинг инхерентно демократски (...) зато што подмазује процес избора и олакшава «обострано задовољство» тако што бирачима и потрошачима пружа оно што желе” (Scammel 2014a, 32) пред сталним је изазовом. То се може рећи и за све оне тезе које преувеличавају позитивне ефекте политичког маркетинга, на шта Марек упозорава (Maarek 2008, 3).

Уколико би политика постала вођена потрошачима – што је за Маршмент случај надјачаности професионалних процена – то би угрозило саму суштину политике, доводећи до губитка

идеолошке и програмске основе (Lees-Marshment, 2003). Мелоуни (Kevin Moloney) овакав редуccionистички приступ бављењу политиком назива „политика према маркетингу” (*policy-by-marketing*), истичући да он поједностављује и политичке дискурсе и саму демократију (Moloney 2007, према Cwalina, Falkowski, and Newman 2015, 281), а у крајњем случају то води у „деполитизацију политике” (Maarek 2008, 3). Дакле, уколико политички маркетинг замени политику схваћену као „подручје људске моћи, филозофије и идеологије”, демократија ће постати „симулирање стварности која нема утемељење у искуству грађана” (Cwalina, Falkowski, and Newman 2015, 281).

На претње по друштво и демократију које собом доноси вођење владе као бизниса, указали су Колинс (Neil Collins) и Батлер (Patrick Butler) пропитујући модел реформе јавне службе увођењем приступа новог јавног менаџмента. Према ауторима, маркетиншки модели неадекватни су за примену у политичком и јавном сектору јер, третирајући грађане као потрошаче, занемарују „важна својства либералне представничке демократије, посебно улогу промишљања, информисаног пристајка и одговорности” (Collins, Butler 2003, 52). Везано за брзе реакције на забринутости потрошача, аутори су утврдили да је у политичком контексту брзина реаговања на захтеве развијена на рачун демократских филтера и провере јавног мњења. Повећан избор, омогућен масовним прилагођавањем, уводи проблеме друштвене фрагментације, а примена техника истраживања тржишта не може никако бити замена за политички дискурс и грађанско ангажовање.

Једна од честих критика упућених на рачун политичког маркетинга везана је за његов допринос томе да политика изгуби садржај, испражњујући политичку комуникацију и партијску политику од директних релација са политичким питањима и убеђењима (Henneberg 2004, 230). „Политички маркетинг променио је политичку културу, удаљавајући се од питања ка појединцима; овим је политички дискурс ушао у арену шоу бизниса” (234). Политички аргументи сведени су неретко на „спин” и „sound bites”, без јасног политичког садржаја и смисла, и у највећој мери везани за личности и имиџ. Како Симонс тврди, „савремена демократска политика често се карактерише као <политика имиџа>, у којој је стил важнији од садржаја, а личности од политике” (Simons 2006, према Sofyan 2015, 94). Ту је и феномен персонализације који покреће

различита нормативна питања, међу којима највише забрињава „политизација приватне личности” која, за разлику од питања као што су компетенција, интелигенција и снага политичког лидера, нема директне везе са његовим управљачким способностима. „Персонализација замењује политику: она ствара псеудоинтимност са грађанима која може да скрене пажњу са теже, суштинске политике” (Scammell 2014b, 156–157).

Брендирање такође може да поједностави политички дискурс умањујући дебату, играњем на карту деловања на емоције, или ослањањем јавности на бренд партије без детаљнијег испитивања њених потеза или програма (Lees-Marshment 2012, 375). Брендирање и персонализација јасно су повезани, јер се партијски лидери бирају и промовишу управо као „диференцијатори бренда” (Scammell 2014b, 158).

Проблематичном се сматра и негативна кампања. Било да се негативност односи на политичка питања, или је реч о личном нападу на политичке противнике, што је чешћи случај, она је постала „жариште политичких дискусија” (Henneberg 2004, 234). Негативна кампања има очигледну вредност као свесна тактика јачања гласачке мотивације кључних присталица и дизајнирана је за излагање масовним медијима, са циљем да продре у свест просечног, ниско ангажованог грађанина, што је у суштини тржишни приступ политичкој маркетиншкој оријентацији, али негативан, јер даје бирачима оно што желе, на етички девијантан начин (O’Shaughnessy *et al.* 2012, 12–13).

Политика као купопродаја и комодификација јавног мњења

Базичне поставке политичког маркетинга засноване су на претпоставци да се политичке партије могу замислити као пословна предузећа, бирачи као потрошачи, а они заједно као укључени у процесе размене на тржишту. Како примећују Савињи и Ринг (Wring Dominic), ова премиса „постала је више од аналитичког или хеуристичког средства, и прескриптивна литература јој додаје нормативну димензију” (Savigny, Wring 2009, 253). Међутим, бројни аутори оспоравају ову поставку аргументом да се политика у суштини не односи на продају већ на нешто сасвим друго, јер важност демократских политичких одлука и њихове широке

импликације за добробит многих људи представљају потпуно другачији квалитет (Henneberg 2004, 232). Осим тога, изједначавање политике са продајом занемарује начин на који су идеје и вредности кључне за демократски процес, као што су то идеалтипске представе о добром друштву, на којима се у конкретним случајевима утемељују конкурентске визије о начинима унапређивања политике у циљу њиховог остваривања.

На идеалистичком нивоу, како Савињи истиче, маркетинг и политика заправо су међусобно искључиве категорије и стога и онтолошки и аналитички различите. Међутим, на практичном нивоу, у окружењу усредсређеном на медије, а у контексту савремене неолибералне политике која тржишту даје примат и фаворизује прагматичност политичке кампање, усклађивање политике и маркетинга је потребно (Moufahim, Lim 2010, 7). Ипак, једноставно превођење комерцијалне тржишне оријентације у политички маркетинг проблематично је, како истиче Омрод (Robert Ormrod), јер оно „не узима у обзир идиосинкразије политичке сфере уопште, а посебно политичке понуде” (O’Shaughnessy *et al.* 2012, 6). Тенденција да се, на основу тога што методе комерцијалног маркетинга могу бити важне у политичком маркетингу и коришћене са једнаким ефектом, претпоставља да су политички контексти непроменљиво аналогни пословним, забрињава О’Шонесија, јер, како истиче, реч је о две „засебне екологије” (O’Shaughnessy 2002, према Moufahim, Lim 2010, 6), будући да је комерцијални маркетинг, за разлику од политичког, првенствено пословна дисциплина.

Док су раније политика и тржиште сматрани међусобно искључујућим категоријама, неолибералном популаризацијом теорије рационалног избора у разумевању демократских процедура, замагљене су њихове границе, подређивањем политичког економском а демократије тржишту. Ово је, како истичу Савињи и Ринг, довело до ограничавања критичко-рационалне дебате у јавној сфери. Својим инструменталним и процедуралним погледом на функционисање капиталистичке демократије, политички маркетинг редуковао је исту на метод за постизање партикуларних циљева, јачајући функционалну улогу бирача у односу према партијама, свдећи их на средство за остваривање циљева странке (Savigny, Wring 2009, 262–263) и убеђујући их да је управо то њихов избор. Све ово намеће питање да ли се концептом потрошача одричемо концепта грађана и да ли партије рефлектују вредности

или пак интересе циљне групе (Coleman 2006, према Vuјanović 2021, 114). У контексту разматрања неолибералне промоције „тржишног популизма” и „грађанина-потрошача” (Savigny, Wring 2009, 260) одговор на ово питање прилично је јасан.

Посматрајући га у ширем смислу, бројни аутори сматрају да политички конзумеризам угрожава традиционалне представе о грађанству. Како то Лилекер (Darren Lilleker) и Скалион (Richard Scullion) објашњавају, рационални избор и економски модели гласања могу се сматрати високо индивидуалистичком проценом тога која ће странка или кандидат најбоље служити „мени лично” (Lilleker, Scullion 2008, 4). Економски модели демократије и теорија рационалног избора претпостављају да и политичари и бирачи „делују инструментално како би максимизирали постизање својих преференција, понашајући се на веома стратешки начин, израчунавајући низ опција пре него што изаберу ону која доноси највише користи” (Scammel 2014a, 32). Неки аутори тврде да се ово израчунава на основу виртуелног рачуна добити и губитка (Mone, Bazini 2013, 399). У оваквој верзији, демократија је сведена на неконфликтно надметање личних интереса.

Алтернативни став био би да се рационални избор из доступних опција прави на основу разлога који нису уско индивидуални, већ везани за општи интерес. Гласање је чин са имплицитним етичким вредностима, јер ће сваки индивидуални избор узети у обзир и шири утицај изабране опције на друге. Конзумеризам, напротив, подстиче људе да буду себични и сујетни у својој индивидуалистичкој настројености (Lilleker, Scullion 2008, 4). У свом критичком приступу конзумеризму, Савињи потенцира управо подстицање себичних личних интереса, будући да политички маркетинг приступа гласању као продаји гласа за остваривање одређеног интереса (Savigny 2003, 2008). Схватање бирача као купаца и политике као нечега што се може „купити” мења њихову природу, конструишући политику „као нешто што је материјално; нешто што се може одбацили када се више не користи или не задовољава личне интересе појединца; и нешто што не захтева лојалност, ангажовање или дугорочну посвећеност” (Savigny, Wring 2009, 262).

Концепт политичког потрошача/корисника услуга, игнорише нека од најосновнијих питања у политици која се тичу дистрибуције моћи и користи у друштву, као и социјалне правде, прекривајући их

једноставним слоганима, као што је стављање купаца на прво место (Aberbach, Christense 2005, 236). Политички маркетинг изазива забринутост у вези са неједнаким односима моћи између политичких актера који су самоинтересно оријентисани и опскрбљени свим потребним ресурсима, укључујући и манипулативне тактике, и грађана који преговарају „о свом путу кроз информационо окружење које је истовремено надмоћно, неадекватно и пристрасно” (Scammell 2014, 2).

Још један важан аспект критике политичког маркетинга везан је за питање новца. Чињеница да су трошкови инхерентни маркетиншкој концептуализацији политике изазива основану бојазан да ће јавно мњење постати „роба за производњу, куповину или продају, односно да ће комодификацијом мишљења оно постати нефункционално за колективни интерес” (Henneberg, Scammell, O’Shaughnessy 2009, 182). Трошкови као моћан фактор у политичким кампањама стављају политичаре и странке у позицију рањивости на притиске интереса финансијски моћних, а „моћ новца да поремети поштenu конкуренцију на политичком тржишту добро је позната и сеже даље од кампање до процеса управљања и креирања политике” (Scammell 2014b, 152). Доведена до поједностављујуће крајности, ова теза гласи да се коришћењем политичког маркетинга избори заправо могу „купити” и да само богати кандидати могу себи приуштити кандидовање (Henneberg 2004, 228). То имплицира да партија/кандидат са више ресурса или бољим могућностима прикупљања средстава побеђује, без обзира на политички аргумент (Vrai 1999, према Henneberg 2004, 228), а сама „идеја да мњење <купују> најбогатији, а не најбољи вређа демократске појмове” (Cwalina, Falkowski, and Newman 2015, 281).

Тактички усмерена политичка понуда вођена истраживањима

Једна од важнијих критичких примедби везаних за антидемократске ефекте политичког маркетинга тиче се промене карактера политичке понуде која постаје све опрезнија, одређена истраживањима политичког тржишта, анкетама и фокус групама (Scammell 2014b, 139). Развој политичког производа као одговор на захтеве политичког тржишта, „погоршава вековне тензије између чињења онога што је исправно и победе на изборима”

(Lees-Marshment 2019a, 253). Стратешка примена научних метода у настојању да се политичке преференције и деловања грађана подстичу и контролишу, супротставља се коришћењу аутономног мишљења – неопходне компоненте политичке слободе у већини теорија демократије. Теза да фокус на потрошача/грађанина у политичком маркетингу може инхерентно служити јавном добру занемарује то „како неравнотеже моћи стварају пристрасности у томе чије ће преференције међу грађанством бити уважене од стране политичког «произвођача»” (Beckman 2018, 3).

Ефективна демократија је, како истиче Бекман, истовремено слеђење и вођење јавности, а дискутабилно је да ли истраживање политичког тржишта на којем се стратегије темеље то подразумева. Како аутор наводи, оно се двојачко тумачи: за Лис Маршмент, као „алат за информисање а не за диктирање одлука”; а за Савињи, Ринга и Шадсона (Schudson, Michael) као „себичан начин покушаја контроле политичких исхода и успешног такмичења за политичку предност, само инцидентно забринут за унапређење демократије, владине одговорности, једнакости и грађанског учешћа, и равнодушно према промовисању јавног добра” (Beckman 2018, 4).

Критичким пропитивањем примене истраживања политичког тржишта заснованих на принципу *big data* на изборну политику и управљање, установљен је низ потенцијалних негативних ефеката: даје елитама више моћи да манипулишу јавношћу за своје интересе и могућност да податке користе за надзор; покреће етичка питања везана за приватност, безбедност, транспарентност и контролу, јер политички актери често прикупљају и користе податке без свести о томе или сагласности јавности; доводи до фокусирања на одређене грађане и игнорисања других, чинећи тако њихово учешће у систему неједнаким; отежава развој нових политичких идеја, подстичући елите да реагују на преовлађујуће ставове; штети креирању политике, јер елитама пружа непоуздане податке; доприноси да политичка комуникација заснована на подацима постане манипулативна, селективно презентујући информације бирачима на основу њихових индивидуалних преференција (Lees-Marshment 2019, 81).

Јасно је да остваривање горенаведених негативних ефеката истраживања зависи од тога како се подаци користе. Реализовање неких од ових ефеката је, међутим, извесније од других. Сегментација тржишта омогућава и подстиче политичаре да циљају одређене

категорије тактички значајних гласача – „плутајуће гласаче”, односно оне који живе у одабраним маргиналним изборним јединицама – те њихови интереси и жеље постају важнији од интереса и жеља других, односно јавности у целини. Појава да гласање неких група вреди више од других у супротности је са основним демократским егалитарним принципом једнаких права на учешће у изборном процесу (Lees-Marshment 2019a, 253–254; Savigny, Wring 2009, 261). Према неким ауторима, анализа тржишта узрокује смањење излазности и учешћа у јавној сфери. Лис Маршмент и Лилекер тврдили су да изненадни пад излазности на изборима у Великој Британији 2001. сугерише то да „што је већа употреба техника циљаног маркетинга, као што је сегментација бирача, већа је и вероватноћа да су нециљне групе демобилисане” (Lees-Marshment, Lilleker 2005, према Lees-Marshment 2012, 375).

Политика вођена истраживањима, третирајући грађане као потрошаче, занемарује етичке аспекте грађанства који се сматрају кључним за ефикасно функционисање демократског друштва. Она „игнорише креативност, превиђа нове идеје, спречава промене и истинске реформе” (Paleologos 1997, према Lees-Marshment 2019a, 253). Респонзивнија према бирачима него према партијском чланству, оваква политика може смањити интерно партијско учешће, а може бити штетна и за перцепцију странака као покретача укључивања у политички процес, јер резултати истраживања јавности не могу бити адекватна замена за учешће чланова у развоју партијске понуде (O’Shaughnessy *et al.* 2012, 6) нити доприносити унутарпартијској демократији.

Маркетиншка политичка комуникација и формирање ставова политичких потрошача

Према нормативним захтевима делиберативне демократије везаним за рационалност и сувереност јавне сфере, подразумева се да се грађани, као учесници у њој не третирају као објекти пропагандно-манипулативног политичког деловања, већ као носиоци критичко-рефлексивне функције. Зависно од карактера политичке комуникације, мњења појединаца, чија би јавно изражена већина требало да представља јавно мњење, конституишу се у већој или мањој мери спонтано, или превасходно институционално, под спорним медијским утицајима. Сматра се да природа формирања

јавног мњења у значајној мери одређује да ли ће оно бити истински функционално за демократију, или системски манипулисано (Pešić i Pešić 2011, 469–470).

Манипулације, којима се ускраћује рационални ниво аутономије у формирању мишљења гласача, у колизији су и са нормативним захтевима компетитивно-елитистичке теорије демократије, јер према њој политичка моћ треба да буде регулисана поштом конкуренцијом на тржишту идеја. Међутим, проблематичне тактике такмичења које користе политички актери узрокују стање нелојалне конкуренције а тиме и кршење демократских принципа (Lees-Marshment 2019a, 259).

Постоји низ потенцијалних проблема са политичком комуникацијом заснованом на маркетингу. Генерално се сматра да, зависно од тога како се користи, она може повећати неповерење, а може се посматрати и као манипулативна, јер истраживања омогућавају политичким елитама да „уђу у главе бирача”, употребом све софистициранијег разумевања психологије потрошача у брендирању (Lees-Marshment 2012, 375). Иако се велики део примедби упућених политичком маркетингу приписује и самој медијској политичкој комуникацији, може се рећи да је он успешно капитализовао њене пропагандно персуазивне одлике, као и потенцијале за манипулацију².

Ако се политичком маркетингу приступи као пракси која се користи са циљем обликовања и мењања политичке когниције и понашања, односно произвођења жељених одговора грађана, до изражаја долази његов антидемократски и потенцијално тоталитарни карактер (Beckman 2018, 1). Наиме, полази се од тезе да маркетиншка истраживања, стратегије и комуникација, иако не остварују извесне и непосредне ефекте на доношење политичких одлука грађана, редукују могућности аутономне политичке когниције. Док здрава демократија подразумева да се бирачима нуди мноштво идеја из којег, на основу свог критичког суда, одбацују оне које су им неприхватљиве, тржишни механизми потпуном слободом у креирању и емитовању политичких порука не олакшавају изражавање политичких идеја, већ га ограничавају (Cwalina, Falkowski, and Newman 2015, 282). Реч је о унутрашњем

² О различитим аспектима и нивоима медијских манипулација јавним политичким дискурсом погледати у Pešić 2012.

ограничењу у главама прималаца политичких порука. Тактички селектоване и пласиране информације усмерене су према одређеним сегментима бирачког тела, установљеним на основу предиктивних модела понашања.

Иако се сматра да је маркетиншка политичка комуникација највећим делом облик легитимне персуазивне реторике, она може постати манипулативна ако укључује „лажне тврдње, изостављање информација, поновљена погрешна тумачења, селективно извештавање и пристрасности које се манифестују у оквиру информација” (Beckman 2018, 4). Манипулација „ускраћује идејне изборе онима који су објекти маркетиншких стратегија, или их изобличује”. Постављањем агенде унапред се врши „одређивање интереса који треба да се остварују”, а то заједно са уоквиривањем политичке комуникације може „ограничити или изобличити политичке изборе грађана (1,7).

Применом стратегија заснованих на методама предиктивног моделирања, политички маркетинг остварује дугорочне ефекте на појединце, доприносећи обликовању и систематизовању политичких информација и образаца њихове обраде. „Рационализација политичких информација, њиховог преношења и обраде путем медија и маркетиншких комуникација, производи хомогенизовану политичку когницију и готове системе политичких уверења, ставова и идентитета – што све може олакшати деловање маркетиншких стратегија (16–17).

Целу ову ситуацију усложњавају, али и увећавају разлоге за забринутост крупне промене у пољу дигиталног света, развој и пролиферација друштвених мрежа, који снажно утичу на политички маркетинг, мењајући начине настајања, дистрибуирања и рецепције политичких порука. Уз убрзани проток и већу доступност политичких информација, развој дигиталног политичког маркетинга довео је до промена у равнотежи моћи између произвођача и потрошача политике (Henneberg, Scammell, O’Shaughnessy 2009, 181).

Развијајући директну, двосмерну комуникацију политичара и гласача, персонализацију политичких порука, и уопште интерактивније форме политичке дискусије, дигитални маркетинг допринео је демократизацији политичког учешћа. Међутим, неконтролисани развој његове предиктивне аналитике, на основу све детаљнијих бихевиоралних, демографских и психографских података о корисницима дигиталних платформи, подржан

глобалном истраживачком инфраструктуром Гугла, Фејсбука и других великих играча у индустрији дигиталног маркетинга, довео је до појаве такозване „економије надзора” (Singer 2012, према Chester, Montgomery 2017, 3). Осим тога, иако су алати развијени за дигитални маркетинг помогли политичким кампањама да значајно побољшају капацитете за прикупљање средстава и ефикасније генерисање излазности, увећавањем ангажованости бирача, многе технике изазивају озбиљну забринутост у погледу приватности потрошача, дискриминације, манипулације и недостатка транспарентности (Chester, Montgomery 2017, 7).

Политички дискурс друштвених мрежа препун је „патолошких облика демократије” (Bolane, Williams 2020, 80). Ширење лажних вести, сајбер напади и манипулације јавним мњењем путем кампања дезинформација, појаве као што су „информативни мехури”, „ехо коморе” и њима оснажена онлајн политичка поларизација, изазивају забринутост у вези са квалитетом демократске дискусије и способношћу бирача да доносе одлуке на основу доброг информисања (Pugu, Muhammad 2024).

Претпоставка да би бирачи могли да формирају мишљење и одлучују на рационалан начин, у окружењу без моћи и доминације, како Хенебер истиче, заснована је на заблуди „деонтолошке апстракције” (Henneberg 2004, 228). Међутим, обавеза сваког демократског друштва је да тежи обезбеђивању услова за рационално промишљање политичких питања, будући да одлуке засноване на манипулативним информацијама делују дестабилизујуће на политички систем и смањују поверење у институције.

ЗАКЉУЧАК

Узимајући у обзир аргументе критичких промишљања различитих спорних ефеката политичког маркетинга представљених у овом раду, јасно је да његова широка примена има потенцијал да промени начин на који савремена демократија функционише, што указује на важност његовог процењивања и подвргавања демократској контроли. За то је неопходно да дискусије о вредностима имају теоријски и етички оквир који може имати смисла за управљање политичким маркетингом, како је истакао Хенеберг (Henneberg 2004, 237), констатујући одсуство таквог оквира, док су ауторке Муфахим (Mona Moufahim) и Лим (Ming

Lim) указале на развој критичке агенде политичког маркетинга који би могао испунити ту празнину.

Ако прихватимо тезу да су маркетиншке идеје део ширег дискурса неолиберализма, и схватање политичког маркетинга као инструмента који легитимише овај политички дискурс, постаје јасно да он треба да укључује много шири спектар идеја, и нове епистемолошке алате за захватање механизма такве легитимације изван анализе инструмената, тактика и брендирања (Moufahim, Ming 2010, 16).

Схватање менаџмента, истраживања и праксе политичког маркетинга као идеолошки неутралних игнорисало је, или узимало здраво за готово, њихове идеолошке основе. Агенда критички оријентисаног политичког маркетинга предлаже оспоравање теорије рационалног избора и неокласичних економских претпоставки које су у основи теорије политичког маркетинга. Осим тога, она даје подстицај развијању алтернативног гледишта оном, углавном прихваћеном, према којем је политички маркетинг унапређивач демократије, као и утврђивању ефеката маркетиншког дискурса у одржавању неравноправних односа између бирача и институционалних снага (9–10).

Критички оријентисаном програму политичког маркетинга неопходне су критичке друштвене теорије и методологије за разоткривање идеолошке природе његових дискурса и позиција моћи које репродукују, посебно неједнаких односа моћи између и унутар група које утичу на исходе гласања. Критичка анализа политичког дискурса³ пружа и једно и друго, полазећи од анализе језичких избора којима су реализовани конкретни текстови изборних кампања, медијских наступа лидера и комуникационих садржаја. Она нуди алате за анализу потенцијално спорних дискурса политичког маркетинга, његових самолегитимишућих дискурзивних пракси које промовишу специфичне интересе, попут пропаганде и односа с јавношћу. Осим тога, својим деконструктивним приступом, критичка анализа дискурса пружа могућност критичког преиспитивања идеолошких конструката тржишта и потрошача, натурализованих у дискурсима политичког маркетинга.

Домети истраживачких увида које пружају приступи критичке анализе дискурса упућују на важност усвајања њених

³ О критичкој анализи политичког дискурса погледати у Pešić 2024.

метода у истраживању политичког маркетинга. Сагледавање тога како његови дискурси, конструишући грађане као потрошаче политичких производа, подстичу комодификацију односа странака и бирача, и како они заузврат изобличују политичке перцепције, преференције и изборе грађана, отвара нове критичке перспективе гледања на ефекте политичког маркетинга, а последично и на то како се критички маркетинг може активирати у емпиријским анализама политичког оглашавања и комуникације. Промишљање релација између грађана и политичких актера, у светлу оваквих увида, помера се од тржишно утемељених концептуализација у правцу алтернативних модела политичке репрезентације и учешћа који су више усклађени са демократским идеалима.

Имајући у виду све овде разматране аргументе критичких примедби упућених на рачун политичког маркетинга, можемо закључити да би његова будућа истраживања требало усмерити и ка критичком преиспитивању његових ефеката у контексту манипулације јавношћу и комерцијализације политике, како у смислу теоријских промишљања тако и у смислу истраживања професионалних пракси. На овај начин етички одрживе праксе политичког маркетинга добиле би своје теоријско и емпиријско утемељење, а њиховим представљањем политичким актерима, биле би унапређене транспарентност и стварна укљученост грађана у политички процес. Тиме се увећавају могућности ревитализације улоге политичке идеологије и грађанске дужности у њему, као и претпоставке да учешће у политици буде мотивисано постизањем колективних исхода/општег добра.

РЕФЕРЕНЦЕ

- Aberbach, Joel D., and Christensen, Tom. 2005. "Citizens and Consumers". *Public Management Review* 7 (2): 225–246. DOI: 10.1080/14719030500091319.
- Beckman, Arthur. 2018. "Political Marketing and Intellectual Autonomy". *Journal of Political Philosophy* 26 (1): 1–23. Reprint [2017]. DOI: 10.1111/jopp.12126.
- Bolane, Olaniran, Williams, Indi. 2020. "Social Media Effects: Hijacking Democracy and Civility in Civic Engagement". In *Platforms, Protests, and the Challenge of Networked Democracy*. eds. Jones, John Michael

- P. Trice, 77–93. Cham: Palgrave MacMillan. DOI:10.1007/978-3-030-36525-7_5.
- Chester, Jeff, Montgomery, C. Kathryn 2017. “The role of digital marketing in political campaign”. *Internet Policy Review* 6(4):1–20 DOI: 10.14763/2017.4.773.
- Collins, Neil, and Patrick Butler. 2003. “When Marketing Models Clash with Democracy”. *Journal of Public Affairs* 3(1): 52–62. DOI: 10.1002/pa.133.
- Cwalina, Wojciech, Andrzej Falkowski, and Bruce I. Newman. 2015. *Political Marketing: Theoretical and Strategic Foundations*. London and New York: Routledge.
- Henneberg, Stephan C. 2004. “The views of an advocatus dei: Political marketing and its critics”. *Journal of Public Affairs* 4 (3): 225–243. DOI: 10.1002/pa.187.
- Henneberg, Stephan C., Margaret Scammell, and Nicholas J. O’Shaughnessy. 2009. “Political marketing management and theories of democracy”. *Marketing theory* 9(2): 165–188. DOI: 10.1177/1470593109103060.
- Kanigam, Frenk. 2002. *Teorije demokratije*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lees-Marshment Jennifer. 2003. “Political marketing: How to reach that pot of gold”. *Journal of Political Marketing* 2 (1): 1–32. DOI: 10.1300/J199v02n01_01.
- Lees-Marshment Jennifer. 2012. “Conclusion: new directions in political marketing practice, political marketing and democracy, and future trends”. In *Handbook of Political Marketing*, ed. Lees-Marshment, Jennifer, 366–386. London and New York: Routledge.
- Lees-Marshment, Jennifer. 2001. *Political marketing and British political parties: The party’s just begun*. Manchester University Press.
- Lees-Marshment, Jennifer. 2019. “Introduction to political marketing”. In *Political Marketing Principles and Applications*, eds. Lees-Marshment, Jennifer, Brian Conley, Elder, Edward, Robin Pettitt, Raynauld, Vincent and André Turcotte, 1–16. London and New York: Routledge.
- Lees-Marshment, Jennifer. 2019a. “Political marketing practice and ethics”. In *Political marketing: Principles and applications*, eds. Lees-Marshment, Jennifer, Brian Conley, Elder, Edward, Pettit, Robin, Raynauld, Vincent and André Turcotte, 240–264. London and New York: Routledge.
- Lilleker, Darren, and Richard Scullion. 2008. “Introduction”. In *Voters or Consumers: Imagining the contemporary electorate*, (eds) Lilleker

- Darren, Richard Scullion, 1–11. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Maarek, Philippe J. 2008. “Political Marketing”. *The International Encyclopedia of Communication*, 1–5 . DOI: 10.1002/9781405186407.wbiecp062.
- Mone, Klajdi, and Evelina Bazini. 2013. “Political Marketing Application By Political Parties: A Framework For Understanding Its Impact In Democracy”. *Mediterranean Journal of Social Sciences* Vol 4 No 4: 399–404. Rome: MCSER-CEMAS-Sapienza University of Rome.
- Moufahim, Mona, and Ming Lim. 2010. “Towards a Critical Political Marketing Agenda?” 2010. *Journal of Marketing Management* 25: 01–31. DOI: 10.1362/026725709X471613
- O’Shaughnessy, Nicholas J., Paul R. Baines, Aron O’Cass, and Robert P. Ormrod. [O’Shaughnessy *et al.*]. 2012. “Political market orientation: Complications, confusions and criticisms”. *Journal of Political Marketing* 11 (4): 353–366. Thames, Oxfordshire: Taylor & Francis.
- Orlović, Slaviša. 2008. „Klasična i savremena shvatanja demokratije”. *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 2 (2): 47–71. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Pap, Ana, Jelena Živković, and Jelena Franjković. 2020. “Developing democracy with political marketing – the role of perceived political knowledge”. *9th INTERNATIONAL SCIENTIFIC SYMPOSIUM REGION, ENTREPRENEURSHIP, DEVELOPMENT*, 1159–1173. Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku.
- Pešić Milena. 2012. „Medijske manipulacije i javni politički diskurs.” *Politička revija* 11(34): 161–184. Beograd: Institut za političke studije. DOI: 10.22182/pr.3442012.10.
- Pešić, Jelena, i Milena Pešić. 2011. „Unapređivanje demokratskih kapaciteta medijske komunikacije i kritička analiza diskursa.” *Politička revija* 10 (30): 467–490. Beograd: Institut za političke studije. DOI: 10.22182/pr.3042011.22
- Pešić, Milena. 2009. „Moderna i postmoderna tumačenja javne sfere”. *Srpska politička misao* 26 (4): 77–104. Beograd: Institut za političke studije.
- Pešić, Milena. 2024. „Politički diskurs u istraživačkoj optici njegovih savremenih kritičkih studija”. *Srpska politička misao* 2/2024, Vol. 84, 07–38. Beograd: Institut za političke studije. DOI: 10.5937/spm84–49031
- Pugu, R. Melyana, Muhammad Yusuf. 2024. “New media and the changing landscape of political communication”. *International Journal of*

- Society Reviews* (INJOSER) Vol. 2 No. 6: 1591–1605. Tanjung Mekar: Adisam Publisher.
- Savigny Heather. 2008. *The Problem of Political Marketing*. New York: Continuum International Publishing Group.
- Savigny, Heather, and Dominic Wring. 2009. “An ideology of disconnection: For a critical political marketing”. *Central European Journal of Communication* Volume 2, No 2 (3): 251– 266. Wrocław: Polish Communication Association (PCA).
- Savigny, Heather. 2003. “Political Marketing”. *Journal of Political Marketing* 3(1), 21–38. DOI: 10.1300/j199v03n01_02.
- Scammell, Margaret. 2014a. “Political Marketing Why It Matters”. In *Consumer Democracy*, 13–34. Published online by Cambridge University Press Cambridge: Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139046107.003.
- Scammell, Margaret. 1999. “Political marketing: Lessons for political science”. *Political Studies* 47(4): 718–739. DOI: 10.1111/1467-9248.00228.
- Scammell, Margaret. 2014. “Introduction”. In *Consumer Democracy*, 1–12. Published online by Cambridge University Press. DOI: 10.1017/CBO9781139046107.002.
- Scammell, Margaret. 2014b. “Citizen Consumers, Political Marketing, and Democracy”. In *Consumer Democracy*, 138–162. DOI: 10.1017/CBO9781139046107.008.
- Slavujević, Zoran. 2009. *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing*. Beograd: Grafocard.
- Sofyan, Imam. 2015. “Political Marketing and Its Impact on Democracy”. In *Communication Sphere* 1 (1): 93–96. Ketintang: Universitas Bhayangkara Surabaya.
- Vankov, Nikola. 2013. “The strategic dimensions of Political Marketing”. *Economic Alternatives*, 74–80. Sofia: The University of National and World Economy.
- Vujanović Jelena. 2021. „Politički marketing – stanje discipline i otvorena pitanja.” *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 15/2021: 99–119. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Vujanović, Jelena, i Milan, Dajić. 2022. „Poslovni i politički marketing: odnos i otvorena pitanja”. *Noema* 7 (10): 27–43. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.

Milena Pešić*

Institute for Political Studies, Belgrade

Jelena Vujanović**

Institute for Political Studies, Belgrade

POLITICAL MARKETING AND DEMOCRACY: CRITICAL REFLECTIONS***

Resume

The subject of research in this paper is political marketing, which is critically examined from the standpoint of the interests of democracy. Guided by the goal of identifying key problems raised by its widespread application in political life, we have used methods of analysis and evaluation of critical considerations of the effects of political marketing on the democratic process. As the assumed normative background of these critical observations, we have used certain principles and requirements of two, in many ways opposite, concepts: the concept of competitive elitism and deliberative democracy, and the pluralistic understanding as a kind of “middle way”. We synthesized the critical considerations in several general critical remarks. The first remark refers to the phenomenon of the marketization of politics, i.e. changes in the way politics is understood and functions, subject to the consumer forces of business management and the market. This is about the increase in populism in politics due to the prevalence of the “follower mentality”, the weakening of leadership, the focus on short-term solutions instead of what is right for society in the long term. Political marketing also contributes to the fact that politics is increasingly losing its content – political

* E-mail address: milena.pesic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0002-9848-9793

** E-mail address: jelena.vujanovic@ips.ac.rs; ORCID: 0000-0003-2129-7432.

*** This article was created as a result of scientific research within the Institute for Political Studies funded by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia.

communication and party politics are less and less directly related to political issues and beliefs, and more and more to individuals, personality, image, brand. The phenomenon of personalization, through pseudo-intimacy with citizens, distracts attention from essential political issues. The second remark develops the implications of understanding politics as the buying and selling and commodification of public opinion, which ignores the way in which ideas and values are key to the democratic process, as the foundation of competing visions of improving politics in order to achieve a better society. The instrumental approach to democracy limits critical-rational debate in the public sphere, reducing democracy to a method for achieving particular goals, by strengthening the functional role of voters in relation to parties, reducing them to a means of achieving party goals. Political consumerism, on the other hand, threatens traditional notions of citizenship, because it leads to selfish calculations becoming decisive in voting, suppressing the idea of the general interest of which commodified public opinion becomes incapable. The third objection relates to changes in the character of the political offer driven by the imperatives of its attractiveness to the political market and research on public opinion preferences. The last remark is directed at the formation of the attitudes of citizens as political consumers, under the influence of marketing political communication guided by predictive modeling methods and supplied with propaganda-manipulative techniques. In conclusion, the paper presents some of the ideas of the critical agenda of political marketing, as a possible framework for the development of its assessment and subjection to democratic control, with the theoretical and methodological support of a critical analysis of political discourse.

Keywords: political marketing, democracy, voters, politics, elections, public opinion, communication, market⁷

**** Овај рад је примљен 11. априла 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 7. маја 2025. године.

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ И НАУЧНА ПОЛЕМИКА

273

Алекса Анђелић

АНТИЧКА ЕТНОДРЖАВА – БИОПОЛИТИКА
КЛАСИЧНЕ ГРЧКЕ

*Алекса Анђелић**

Београд

АНТИЧКА ЕТНОДРЖАВА – БИОПОЛИТИКА КЛАСИЧНЕ ГРЧКЕ

Guillaume Durocher. 2021. *The Ancient Ethnostate: Biopolitical Thought in Classical Greece*. Independently Published, 268 pp.

Када се говори о класичној Грчкој, и уопштено о класичној старини, лако је упасти у заблуду и доћи до закључка да су све перспективе већ откривене или да је све већ речено. На тај начин доведени у интелектуални ћорсокак, бивамо спречени да се на иновативни начин суочимо са ванвременским наслеђем антике, где са тог непресушног извора можемо пронаћи инспирацију и другачији поглед на многе текуће проблеме. Приступ аутора и есејисте Гијома Дурошера (*Guillaume Durocher*) далеко је од ове самоцензуре, и као такав нуди освежење у мору једноличних и деривативних интерпретација. Дурошера књига *Античка етнодржава: биополитичка мисао у класичној Грчкој* (*The Ancient Ethnostate: Biopolitical Thought in Classical Greece*) представља преглед мисли антике од самих њених почетака у виду епских песама Хомера (*Homer*), до Аристотела (*Aristotle*) и Платона (*Plato*), користећи специфичан мисаони апарат, односно трагајући за нитима биополитике у свим овим мисаоним достигнућима. Дурошер описује свој биополитички приступ: „У сваком од случајева, покушао сам да прикажем шта све ове епске песме, хронике, предавања, и дијалози говоре о владању људским животом, дефиницији унутрашње групе, међугрупним конфликтима, и репродукцији. Друкчије речено, шта ова дела имају да кажу о томе како један народ може да преживи и

* Имејл адреса: andjelcaleksa@gmail.com; ORCID: 0009-0005-6653-5424.

напредује?” (1). Дурошер је покушао да докаже како је биополитичка мисао један понављајући и константан мотив, не само у грчкој политичкој филозофији, већ се појављује и у најранијим изразима политичке свести у Грка, почињући од Хомера и Хесиода (*Hesiod*).

Дакле, Дурошеров биополитички приступ истраживању античког интелектуалног наслеђа се фокусира на оне аспекте грчке мисли које дефинишу припадност групи, односно ко је припадник, грађанин, и учесник у политичком животу групе, како се група дефинише у односу на друге, на који начин су старогрчка дела дефинисала услове колективног напретка и просперитета, и како то најделотворније применити у државној пракси. Дурошерово мишљење јесте да од најранијих појава писане речи у Грка, можемо видети један ексклузивистички поглед и јасну дефиницију припадности групе кроз супарништво са другим групама. Према томе, биополитички поглед се јавља као темељ устројства полиса кроз сукоб са другим, агресивно настројеним групама: „Пре свега другог, успешан град-држава био је онај који је поседовао квалитете потребне за преживљавање у сукобу са агресивним страним силама. Ово је омогућено кроз солидарност међу грађанима, где је сваки спреман да се бори и умре поред другог. Тако је грађанин уједно био и војник-грађанин” (5).

Овиме је Дурошер у сагласности са Карлом Шмитом (*Carl Schmitt*) и његовим погледом о појму политичког кроз антагонизам пријатеља и непријатеља. Прва појава уређеног државног поретка у Грка јавља се управо кроз тај антагонизам и јасну дефиницију групе у сукобу са другим, непријатељским групама. Државни поредак зависи од јасног разграничења између супротстављених група са неретко опречним политичким интересима, и способности да мобилише осећај поистовећења са формираном политичком заједницом у довољној мери да се припадници групе осете способним и спремним да га бране. Један недостатак овог погледа јесте да не узима у обзир да све групе у развојном стадијуму формирања државности, попут племенских заједница, имају јасно дефинисан концепт пријатеља и непријатеља, те је припадницима групе очигледно ко је унутар групе и ко не, и од кога се бране и ко брани. Да ли је онда полис само суперструктура примитивног племенског осећаја припадности и самоодржања?

Дурошеров допринос јесте у покушају да докаже да је овај осећај присутан и у каснијим, развијенијим стадијума политичке

мисли код Грка, те се јавља и код њених политичких филозофа. Политичка филозофија Грка је надградња овог првобитног осећаја унутаргрупне припадности кроз сучељавање са другим групама. Са тим циљем у виду „друштво и држава као целина, који су једно у граду-држави, регулисали су животе својих грађана, често на суров начин, да би промовисали заједничко добро” (6). Осим тог погледа на политичко, где група стиче идентитет у сукобу са другим, Дурошер наводи да су „солидарност и групна кохезија осигурани не само кроз грађанску партиципацију и фамилијарност омогућених мањом величином града, већ и кроз крвну сродност. И Атина и Спарта, водећи градови-државе, ограничавали су грађанство на потомке оригиналне оснивачке популације, не омогућавајући пуно изузетака. Негрци посебно су били искључени из грађанства. Уопштено, крвна сродност лежала је у самом језгру грчког полиса, где је била фундаментална основа идентитета и солидарности” (6). Ово гледиште, иако самоникло на грчком тлу, у складу је са широм и архајском сликом индоевропског друштва и његових основних вредности. Дурошер цитира класичну студију Фистела де Куланжа (*Fustel de Coulanges*) *Античка држава* (*La Cité antique*, 1864) где се тврди да тековине попут друштвено санкционисаног брака, институције породице и очинског ауторитета, сигурности и суверености дома и родовске заједнице, нису карактеристичне само за старогрчко друштво, већ су основне вредности на којима сви наследници праиндоевропске заједнице заснивају свој друштвени поредак (9).

На трагу овог позивања на праиндоевропску заједницу, Дурошер у помоћ призива Хомерове епове, те сукоб Ахајаца и Тројанаца, који по њему најбоље показују однос тих вредности и унутаргрупних преференција у сукобу са туђинским друштвом. Вредности Хомерових Грка у том погледу су исконске, јер нам омогућавају најдаљи поглед у прошлост, и као такве дају најстарији израз старогрчке биополитике. Описујући управо те вредности, Дурошер наводи да су „херојске вредности Хомера по нашим стандардима екстремно сурове, чак и варварске. Додуше, оне су крајње прилагодљиве: освајачке вредности, вредности заједнице, такмичења, и сродности. Оне показују дух Бронзаног доба са његовим небројеним и заборављеним ратовима међу разним народима” (25).

Дурошер овде користи реч „прилагодљиве” (*adaptive*) када описује вредности које омогућавају опстанак групе и поспешују њен напредак. Тај концепт је један од основних оруђа његовог методолошког апарата у овом делу, и њиме покушава да докаже да је у основи биополитичке мисли старих Грка управо прихватање и промовисање вредности, врлина, полиса, државних политика и закона које поспешују успех и просперитет групе и омогућавају њено цветање и опстанак. Дакле, вредности су прилагођене околини у којој се налазе, и подразумева се да је та околина, прожета непријатељским групама, једно сурово и немилосрдно окружење које захтева прихватање одређених идејних и вредносних инструмената да би било могуће преживети као група у њој. С тиме у вези, Дурошер пише: „Врлине Илијаде су веома прилагодљиве, бивајући фокусиране ка поносу на сопствено порекло, на сродност као централну за формирање идентитета, потчињавању индивидуалних интереса интересима заједнице, међусобно прожете љубави према породици и отаџбини, и коначно глорификацији освајања и части. Ове вредности, иако често бруталне, омогућавају опстанак и тријумф једног народа. Оне, додуше, саме по себи не чине групну еволутивну стратегију” (38).

Као још један термин који Дурошер уноси у арсенал своје појмовне апаратуре, „групна еволутивна стратегија” представља основни инструмент биополитике. Она обухвата конкретне и свесне предлоге које законодавац или држава могу донети ка поспешивању раста и развоја своје заједнице и обезбеђивања њиховог опстанка и просперитета. Дурошер пропушта да изричито дефинише шта подразумева под групном еволутивном стратегијом, али у поглављима где је реч о Херодоту (*Herodotus*) и Платону подробније описује овај концепт, из чега се може извући уопштено значење које му он придаје. На тај начин „Персијанци су културно поспешивали своју групну солидарност кроз различите праксе. Збацивање Међана је био најзначајнији догађај у персијском календару” (81), али и Дурошер касније признаје да је Персијско царство било исувише етнички разноврсно и растегнуто да би се могло рећи да су имали ефективан биополитички програм (82).

Долазећи до дефиниције „прилагодљиве” културе, Дурошер наводи да она „мора имати јак утицај у друштву, одржавати се у сукобу са временом и страним утицајима, давати изразиту важност сродности, како породичној тако и етничкој; она мора створити

солидарну унутрашњу групу (са евентуалном асимилацијом генетски блиских), те промовисати репродукцију и марцијалну вештину те мужевну част” (87). Ово је основна методолошка оштрица Дурошеровог аргумента, те он позиционира „прилагодљиве” културе у сукобу са „неприлагодљивим” (*maladaptive*) које не примењују ове постулате. Да би подупрео свој аргумент, Дурошер призива у помоћ Херодота и његов концепт *nómos*-а, односно закона посматраног као обичај, преузетог од Пиндара (*Pindar*) који га описује као „владара свих ствари” (69). Користећи термин „прилагодљиве вредности”, заједно са Херодотовим *nómos*-ом, Дурошер развија једну методологију разматрања култура и обичаја, те припадајућих вредности, на основу које расуђује о корисности норми и културних пракси унутар друштва у односу на то да ли поспешују његов развој и опстанак. Већ смо видели шта он подразумева по „прилагодљивим” вредностима.

Када говори о „неприлагодљивим” вредностима, он се и овде позива на Херодота и његов осврт на персијску декаденцију. Тако „Херодот предлаже циклус успона и пада цивилизација: када постане богата и моћна, током генерација претежно губи мужевне врлине које су ово омогућиле” (84). На овај начин Дурошерово позивање на Херодота оснажује његов аргумент, јер цитира један пасус из Херодотове *Историје* где изгледа да владајућа класа свесно промовише оно што он назива „неприлагодљивим” вредностима како би пацификовала подјармљену популацију (86). Овде је описано како персијски цар Кир Велики (*Cyrus the Great*) бира мирнији али ефикаснији начин умирења побуњене популације Лидијаца тако што им забрањује да носе оружје и обезбеђује им лагоднији живот (86).

Контраст између луксузнијег и раскошнијег живота Персијанаца и Лидијаца јавља се када се упореде строге грађанске врлине Атињана и Спартанаца. На овом месту се може рећи да је Дурошер најподобније оснажио свој аргумент, јер претходно изградећи класификацију прилагодљивих и неприлагодљивих култура, те циклуса декаденције, на конкретним примерима показује како идеал грађанске врлине у историјски забележеним политичким јединицама одговара његовом погледу на биополитику. Тако, иако атинско политичко уређење заиста можемо назвати првим покушајем демократије, „оно и даље задржава и поштује одређене шире хеленске врлине” (156). Атинска демократија иако

даје широку политичку слободу за доба у којем постоји, „устави Солона (*Solon*), Клистена (*Cleisthenes*), и Перикла (*Pericles*) нису без одређеног етнополитичког садржаја, и атинска демократија је заснована на поштовању породице, патријархата, заједнице, војничке храбрости, порекла, и интензивног патриотизма” (156). Он са правом наводи да је атинско држављанство било ограничено на оне који су били потомци два атинска родитеља (159). Назире се аргумент да су политичке слободе и политичко устројење Атињана постојали искључиво за добробит оригиналног, оснивачког *ethnos*-а, те да Атињани нису претендовали на универзалност свог политичког система и нису покушавали да га извозе својим колонијалним поданицима (163). Дурошер цитира Сузан Лејп (*Susan Lape*), професорку класичне филологије на Универзитету Јужне Калифорније, чији је аргумент да су Атињани од почетка поседовали једну врсту „расне идеологије” (161). У помоћ том аргументу призива славни говор атинског оратора Исократе (*Isocrates*) и његову карактеризацију Атињана као „аутохтону расу, изниклу из самог земљишта” (162).

Дурошер у својим дискусијама о Аристотелу и Платону задире у срж етнополитичке мисли Грка, те Платона назива „философом етнодржаве” (191), а Аристотелове политичке списе као допринос „биополитици грађанске државе” (121). Разматрања о Аристотелу и Платону се могу назвати језгром књиге, и заснована су на једном, ако не револуционарном, онда методолошким иновативном читању дела ова два филозофа. Дурошер не сеже далеко у интерпретацији, нити се бави дубљим разматрањима аргумената које се могу пронаћи у делима Аристотела и Платона, већ доследно примењује методолошки апарат који је до те тачке развијао. У разматрању о Аристотелу, Дурошер као изворе користи цитате из *Политике*, као главног дела, *Никомахове етике*, и *Реторике*.

По Дурошеру, „Аристотелово политичко мишљење је конвенционално за грчку вишу класу: подршка за умерени режим заснован на владавини права и значајној средњој класи војника-грађана” (122). Међутим, чини се да на овом месту он прави поприлично уопштавање. Аристотелов поглед био је идеал-типски, иако лакше остварљив од Платоновог, и не може се рећи да представља просечно мишљење свих Грка више или средње класе из његовог доба. С обзиром да је бројност грчких полиса била праћена и истоветном бројношћу и разноврсношћу политичких

система, тешко је рећи да би чак и припадници демократске средње класе били сагласни са Аристотеловим предлозима. Можда је прикладније рећи да би образована, атинска виша класа подржавала Аристотелове предлоге, и да су они у складу са њеним назорима. Како год било, ово не одузима од ваљаности и релевантности Аристотеловог аргумента, као једног идеал-типског предлога и фантастичне интердисциплинарне студије случаја у домену политике и политичких система.

Дурошер Аристотелову специфичност види већ и у самим основама на којим он поставља грчки полис, то јест „на основи природе, и вишем циљу – разуму” (124). За Дурошера, „Аристотелова етика и политика је усмерена ка *eudaimonia*-и, односно 'срећи', или радије 'цветању' и 'блаженству' у овом специфичном погледу: људска бића достижу свој потенцијал као рационална и социјална врста” (125). Дакле, ако је у својој основи политички поредак заснован на природи и разуму, следи да „човек, по природи политичка животиња, не може да води цивилизован живот изван заједнице, нити да испуни своју природу као рационално биће ван полиса” (127). За Аристотела, у интерпретацији Дурошера, свако биће, па и човек има своју дату, али и телеолошки усмерену природу, где биће има потенцијал да се развија и оствари само у складу са ониме што је најбоље у њој, а то је у случају човека разум (126). Само човек који живи у политичкој заједници полиса, у складу са вишом сврхом разума, може да се оствари и актуелизује.

У исто време, „за Аристотела, разум, а посебно политичка примена разума кроз грађанство, једино је била могућа кроз ограничења партикуларистичног и еклузивистичког полиса. Иако су природа и разум универзални, људска бића могу да испољавају тај разум само у посебним заједницама, које морају имати природну обдареност потребну за разум, и довољне везе крвног сродства које омогућавају солидарност потребну за реципрочно грађанство” (138). На другом месту, Дурошер цитира Аристотела који у *Никомаховој етици* говори како је „пријатељство, односно *philia*, главно добро градова које их држи на окупу. Ова пријатељска солидарност гарантована је заједничким етно-културним идентитетом” (130). По Дурошеровој интерпретацији Аристотела, иако је политичко уређење засновано на разуму, и тај разум је по себи универзалан, он ипак може да се оствари само у специфичном контексту етнодржаве засноване на крвним спонама и осећају припадности, тј. *philia*.

За очување и остварење ове етнодржаве засноване на разуму, Дурошер цитира Аристотела на оним местима где препоручује одређене „популационе политике – у вези са имиграцијом, натурализацијом, и репродукцијом” (138). Са тим на уму, Аристотел, у *Политици*, предлаже контролу над популацијом, као и етничким саставом градова у складу са старањем о људском материјалу који чини тај град (139). Такође, „ако је подразумевано да законодавац од почетка мора да се стара да деца која су одгајана имају најбоље физичке предиспозиције, из тога произилази да његова пажња мора бити усмерена ка институцији брака” (140). Овде Дурошеров аргумент стоји на чврстим ногама, и заиста се чини да Аристотелова разматрања о контроли популације и етничког састава, те старања о квалитету бракова потпадају под његову дефиницију биополитике. Дурошер, додуше, не упада у заблуду да та решења назове еугеником, јер „се чини да Аристотел узима основни састав становништва као богомдану варијаблу на коју се не може претерано утицати” (141). Дакле, иако се полис мора старати да одржи интегритет и демографски састав оснивачке популације у циљу одржања *philia*, по Дурошеру, Аристотел ипак не предлаже радикалне еугеничке мере које су постојале у државама попут Спарте. Законодавац ради са већ затеченим, формираним материјалом, зарад чијег очувања бивају донесене одређене мере и ограничења.

С тим у вези, Аристотел „сакупља све инстанце у којима је диверзитет и недостатак заједничког идентитета довео до конфликта и губитка осећања *philia*” (144). Дурошер да би поткрепио овај аргумент, нашироко цитира Аристотела на местима где је навео конкретне примере како етнички диверзитет и досељавање доводе до губитка заједничког идентитета и појаве сукоба. Дурошер цитира *Политику*, где Аристотел наводи како „узрок буне може бити и неистородност, све док се [грађани] не сложе. Јер као што држава не настаје из било којег случајног мноштва, тако не настаје ни у било које време. Стога они који примише или оне већ насељене туђинце или дошљаке, најчешће имају буне” (144-145). Чини се да, по овој интерпретацији, Аристотел недостатак етничке истоветности као узрок буна и превирања унутар државе сматра као датост и нешто у потпуности саморазумљиво. С обзиром да је у овим случајевима у питању разлика између етнички и културно блиских популација грчког становништва, можемо се запитати шта би Аристотел рекао

на мешање популација у потпуности различитог етничког порекла и културе посредством масовне имиграције.

Дурошер закључује како је „Аристотел био врло свестан солидарности коју подупиरे крвно сродство, и опасности које проузрокује недостатак заједничког идентитета” (152). По њему, Аристотелов емпиријски и научни приступ је „умеренији и прагматичнији” (121) од Платоновог, те је за модерни сензибилитет прихватљивији. Иако се не може са сигурношћу рећи да су Аристотелова гледишта свеопшта и распрострањена, бивајући гледишта образованог Грка из више класе, његова мисао ипак је „добар увод у комунитарни и аристократски вид политике” (121) за који Дурошер сматра да садржи биополитички поглед.

У поглављима у којима дискутује о Платону, очигледно је да је он за Дурошера „философ етно-државе” (194) чији „корпус пружа свеобухватни културни и биополитички програм за Грчку” (198). По Дурошеровом мишљењу Платонова *Држава* и *Закони* формирају „Платонову групну еволутивну стратегију” (244), чија „велика реформа конвенција заснована на разуму и експертизи планира да трансформише Грчку у мозаик просветљених, ненаметљивих градова-држава, које се култивишу интелектуално и културално, размножавајући се кроз систематске и еугеничке популационе политике” (198). По Дурошеровом гледишту, у Платоновј *Држави* је присутан „упечатљив број биополитичких тема” (199). Те теме укључују „неједнакост, тј. идеју да су људи створени неједнаки; наследност и еугенику, патриотизам, и грчки расни/етнички идентитет” (199).

Дурошер са правом поставља питање да ли су радикалне мере које Платон препоручује у својим дијалозима замишљене као реални и изводљиви политички предлози. По њему, иако је „Држава углавном истрага о људској психологији и природи моралности, те дискусија о политици представља аналогiju за људску душу” (201), ипак „ова имагинативна утопија је Платонов начин да презентује и илуструје врло конкретне аргументе који се тичу неједнакости, еугенике, патриотизма, и грчког расно/етничког идентитета” (201). Дакле, Дурошер овде говори како, чак и да не узмемо Платонове предлоге у *Држави* здраво за готово, он ипак излаже одређене биополитичке истине, и ако нису сматране за изгледне од стране њиховог аутора, ипак представљају идеално стање које представља изванредан допринос разумевању биополитике.

На тај начин „иако су поједини предлози полиса толико радикални да их је чак и Платон сматрао за утопијске” (204), Дурошер наводи како је „поента ипак у принципу” (205). Узимајући као пример радикалне политике које Платон наводи у *Држави*, попут строге контроле над склапањем бракова, заједничког родитељства, полигамије, протеривања све деце изнад 10 година из новонастале државе, Дурошеров аргумент јесте да „су у свим Платоновим дијалозима специфичне одредбе мање битне од принципа који их подупиру” (211). Из овога видимо да је „Платон био фундаментално аристократски мислилац, који је сматрао да је препознавање неједнакости основа етике, дубоко забринут за обезбеђивање исправне хијерархије, ваљане културе, и ваљаног одгоја” (211). Ако се сматра да је Платонова *Држава* утопијска и занесењачка студија о недостижном савршеном државном поретку, а *Закони* садрже предлоге изводљивих и конкретних политика, Дурошер ипак каже да *Закони* само експлицитно наводе конкретне примере онога шта се може реалистично извући из *Државе*” (211).

Напоследку, ако је ДурошEROVA намера била да покаже како одређене струје старогрчке мисли и политике садрже биополитичке премисе, онда је његов подухват у овом делу успешан. Али, ако му је намера била да покаже како је биополитика била полазна тачка у широком дијапазону старогрчког државотворства, онда му недостаје шири преглед извора и продубљена библиографија. Започињући амбициозно, са прегледом биополитичких тема код Хомера, већина дела се своди на презентовање Аристотелових и Платонових биополитичких предлога, који су мање-више опште познати. Свакако би било упечатљивије да је Дурошер дао обухватнији преглед старогрчке литературе, попут грчке лирске поезије и песника попут Пиндара и Теогниса од Мегаре (*Theognis of Megara*), у чијим радовима се јављају теме племенитог порекла, доброг одгоја, и аристократске изворности. Изостанак анализе трагедијског корпуса такође упада у очи, чије би укључење допринело комплетности дела.

Све то узимајући у обзир, ДурошEROVA књига представља солидан, ако не и свеобухватан преглед биополитичких тема у старогрчкој политичкој филозофији. Његове интерпретације Аристотела и Платона су поткрепљене цитатима извучених из примарне литературе, и не сежу за гледиштима које су изван конвенционалних и установљених. На тај начин, иако није

исцрпна, ипак представља иновативан преглед једног углавном запостављеног аспекта грчке мисли, и служи као прикладан увод у даље истраживање тематике.

^{**} Овај рад је примљен 23. јуна 2025. године, а прихваћен за штампу на састанку Редакције 8. августа 2025. године.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

У часопису *Политичка ревија* објављују се радови који представљају резултат најновијих теоријских и емпиријских научних истраживања у области политичких наука. Аутори би приликом писања радова требало да се позивају претежно на резултате научних истраживања који су објављени у научним часописима, првенствено у часописима политиколошке тематике.

Радови се објављују на српском језику и ћириличком писму или на енглеском језику.

Часопис се објављује четири пута годишње. Рокови за слање радова су: 1. фебруар, 1. мај, 1. август и 1. новембар.

Исти аутор не може да објави рад у два узастопна броја часописа, без обзира да ли је реч о самосталном или коауторском раду.

Радови за издања часописа прилажу се путем Asistent система СЦИИндекса путем креирања персоналног налога аутора, прилагања датотеке и уноса тражених метаподатака о раду. Платформа часописа доступна је на следећем линку: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/polrev/index>.

Аутори су у обавези да приликом слања радова доставе потписану и скенирану изјаву о ауторству. Образац изјаве може се преузети са интернет странице часописа: <https://www.ips.ac.rs/uputstvo-za-autore.php?id=4>.

Сви пријављени радови проверавају се на плагијаризам или аутоплагијаризам. Различити облици Chat box-а и други облици софтвера вештачке интелигенције не могу бити (ко)аутори радова који се прилажу на разматрање. Ови алати се могу користити само за стилистичке дораде језика, не и за писање делова рада, а аутори који их користе су у обавези да назначе сврху употребе оваквих алата на месту где су исти употребљени.

Аутори су у обавези да, уз (пожељно) институционалну имејл адресу коју достављају у тексту рукописа у фусноти уз име и презиме, доставе и своје ORCID бројеве.

Научни чланак може имати највише 40.000 карактера са размацама, укључујући фусноте. Приликом бројања карактера изоставити списак референци. Изузетно, монографска студија може бити већег обима у складу са одредбама *Правилника о*

поступку, начину вредновања и квантитативном исказивању научноистраживачких резултата истраживања.

Осврт може имати највише 15.000 карактера са размацима.

Приказ књиге може имати највише 10.000 карактера са размацима.

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Часопис *Политичка ревија* користи делимично модификовани Чикаго стил цитирања (17. издање приручника *Chicago Manual of Style*), што подразумева навођење библиографске парентезе (заграде) по систему аутор–датум у тексту, као и списак референци са пуним библиографским подацима након текста рада.

Податке у библиографској парентези и списку референци навести на латиничном писму.

У наставку се налазе правила и примери навођења библиографских података у списку референци и у тексту. За сваку врсту референце прво је дато правило навођења, а затим пример навођења у списку референци и библиографској парентези.

Библиографска парентеза се по правилу наводи на крају реченице, пре интерпункцијског знака, и садржи презиме аутора, годину објављивања и одговарајући број страна, према следећем примеру: (Subotić 2010, 15–17).

Монографија

Један аутор

Презиме, име. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Subotić, Momčilo. 2010. *Politička misao srbistike*. Beograd: Institut za političke studije.

(Subotić 2010)

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

(Mearsheimer 2001)

Два или три аутора

Презиме, име, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

(Stojanović i Đurić 2012)

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press. (Pollitt, Birchall, and Putman 1998)

Четири и више аутора

Презиме, име, име и презиме, име и презиме, и име презиме. Година издања. *Наслов*. Место издања: издавач.

Milislavljević, Bojan, Saša Varinac, Aleksandra Litričin, Andrijana Jovanović, i Branimir Blagojević. 2017. *Komentar Zakona o javno-privatnom partnerstvu i koncesijama: prema stanju zakonodavstva od 7. januara 2017. godine*. Beograd: Službeni glasnik; Pravni fakultet. (Milislavljević i dr. 2017)

Уредник/приређивач/преводицац уместо аутора

Након навођења имена, ставитиarez, па након тога одговарајућу скраћеницу на језику и писму референце, нпр. „ur.“, „prev.“, „prir.“, „ed.“, „eds.“

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy, eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press. (Kaltwasser et al. 2017)

Lazarević, Andrijana, i Dušan Radujko, prir. 2023. *Arčibald Rajs: Život, reč, nasleđe*. Beograd: Institut za političke studije. (Lazarević i Radujko 2023)

Поглавље у зборнику

Презиме, име. Година издања. „Наслов поглавља.” У *Наслов*, ур. име презиме, број страна на којима се налази поглавље. Место издања: издавач.

Степић, Миломир. 2015. „Позиција Србије пред почетак Великог рата са становишта Првог и Другог закона геополитике.” У *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године*, ур. Миломир Степић и Љубодраг П. Ристић, 55–78. Лајковац: Градска библиотека; Београд: Институт за политичке студије.

(Степић 2015)

Lošonc, Alpar. 2019. “Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism.” In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23-46. Belgrade: Institute for Political Studies.

(Lošonc 2019)

Чланак у научном часопису

Чланак у редовном броју

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Наслов часописа* волумен (број): број страна на којима се налази чланак. DOI број.

Arsić, Katarina. 2024. „Ugovor o zabrani nuklearnog oružja – položaj, primena i značaj.” *Srpska politička misao* 89 (4): 47–68. DOI: 10.5937/spm86-51046.

(Arsić 2024, 49–52)

Ellwood, David W. 2018. “Will Brexit Make or Break Great Britain?” *Serbian Political Thought* 18 (2): 5–14. DOI: 10.22182/spt.18212018.1.

(Ellwood 2018, 11)

Чланак у дневним новинама или периодичним часописима

Наведен је аутор

Презиме, име. Година издања. „Наслов чланка.” *Назив новине или часописа* годиште: број стране на којој се налази чланак.

Авакумовић, Маријана. 2019. „Платни разреди – 2021. године.” *Политика*, 8. децембар: 9.

(Авакумовић 2019)

Није наведен аутор

Назив новине или часописа. Година издања. „Наслов чланка.” Годиште: број стране на којој се налази чланак.

New York Times. 2002. “In Texas, Ad Heats Up Race for Governor.” July 30, 2002.

(*New York Times* 2002)

Референца са корпоративним аутором

Назив аутора [акроним, по потреби]. Година издања. *Наслов издања*. Место издања: издавач.

Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС]. 2018. *Водич за коришћење ЕУ фондова у Србији*. Београд: Министарство за европске интеграције Републике Србије.

(Министарство за европске интеграције Републике Србије [МЕИРС] 2018) – *прво навођење*

(МЕИРС 2018) – *свако следеће навођење*

International Organization for Standardization [ISO]. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization [ISO] 2019) – прво навођење

(ISO 2019) – свако следеће навођење

Правни акти

У библиографској парентези навести члан, став и тачку или параграф коришћењем скраћеница „čl.“, „st.“, „t.“, „Art.“, „para.“ и сл.

Устави и закони

Назив акта [акроним, по потреби], „Назив службеног гласила” и број, или интернет адреса и датум последњег приступа.

Ustav Republike Srbije, „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 98/06.

(Ustav Republike Srbije 2006, čl. 33)

Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja [ZOSOV], „Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 88/2017, 27/2018 – dr. zakon, 10/2019 i 27/2018 – dr. zakon.

(ZOSOV 2019, čl. 17, st. 4)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019, www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf, last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Извори са интернета

Презиме, име или назив корпоративног аутора [акроним]. Година објављивања или н.д. – ако не може да се утврди година објављивања. „Наслов секције или стране унутар сајта.” *Назив сајта*. Датум креирања, модификовања или последњег приступа страници, ако не може да се утврди на основу извора. Интернет адреса.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institut za političke studije [IPS]. n.d. „Predavanje dr Fridriha Romiga.” *Institut za političke studije*. Poslednji pristup 10. oktobar 2018. <http://www.ips.ac.rs/rs/news/predavanje-dr-fridriha-romiga/>.

(Institut za političke studije [IPS], n.d.) – прво навођење

(IPS, n.d.) – *свако следеће навођење*

Tanjug. 2019. „Evropska svemirska agencija povećava fondove.” *Tanjug*. 28. novembar 2019. <http://www.tanjug.rs/full-view1.aspx?izb=522182>.

(Tanjug 2019)

Посебни случајеви навођења референци

Навођење другог и сваког следећег издања

Презиме, име. Година издања. *Наслов*, напомена о издању.
Место издања: издавач.

Gaćinović, Radoslav. 2018. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

Више референци истог аутора

1) *Исти аутор, различите године* – Ређати према години издања, почевши од најраније.

Stepić, Milomir. 2012. „Srbija kao regionalna država: reintegracioni geopolitički pristup.” *Nacionalni interes* 14 (2): 9–39. DOI: 10.22182/ni.1422012.1.

Stepić, Milomir. 2015. „Pozicija Srbije pred početak Velikog rata sa stanovišta Prvog i Drugog zakona geopolitike.” U *Srbija i geopolitičke prilike u Evropi 1914. godine*, ur. Milomir Stepić i Ljubodrag P. Ristić, 55–78. Lajkovac: Gradska biblioteka; Beograd: Institut za političke studije.

2) *Исти аутор, иста година* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу почетног слова назива референце. Поред године објављивања ставити почетна слова азбуке или абецедe која се користе и у библиографској парентези.

Gaćinović, Radoslav. 2018a. „Vojna neutralnost i budućnost Srbije.” *Politika nacionalne bezbednosti* 14 (1): 23–38. doi: 10.22182/pnb.1412018.2.

Gaćinović, Radoslav. 2018b. *Mlada Bosna*, drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje. Beograd: Evro Book.

(Gaćinović 2018a, 25), (Gaćinović 2018b)

3) *Исти аутор као самостални аутор и као коаутор* – Прво навести референце у којима је самостални аутор, а затим оне у којима је коаутор.

Stojanović, Đorđe. 2016. „Postmodernizam u društvenim naukama: stanje paradigme.” U „Postmodernizacija srpske nauke: politika postmoderne / politika posle postmoderne”, ur. Đorđe Stojanović i Miško Šuvaković, posebno izdanje, *Srpska politička misao*: 5–35. DOI: 10.22182/spm.specijal2016.1.

Stojanović, Đorđe, i Živojin Đurić. 2012. *Anatomija savremene države*. Beograd: Institut za političke studije.

4) *Исти аутор као први коаутор у више различитих референци* – Ређати према азбучном или абecedном редоследу презимена другог коаутора.

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Посебни случајеви навођења библиографске парентезе

Изузеци од навођења библиографске парентезе на крају реченице

1) *Навођење презимена аутора у оквиру реченице* – Презиме на латиничном писму и годину издања ставити у заграду након навођења презимена као интегралног дела реченице, а број стране на крају реченице у заграду.

Према мишљењу Суботића (Subotić 2010), „...” (30).

„Бокслер (Bochsler 2018) у својој књизи тврди...”

2) *Навођење исте референце више пута у једном пасусу* – Ако се наводи иста страна или опсег страна, унети библиографску парентезу приликом последњег навођења или на крају пасуса пре интерпункцијског знака. Ако се наводе различите стране, референцу навести приликом првог позивања на одређену страну, а затим до краја пасуса у заграду стављати само различите бројеве страна.

Не користити „исто”, „*ibid*”, или „*op. cit.*” за вишеструко навођење референце.

Навођење израза „видети”, „упоредити” и сл.

Изразе унети у библиографску парентезу на ћириличном писму.

(видети Knežević 2014, 153)

(Stepić 2015; упоредити Knežević 2014)

Секундарна референца

У библиографској парентези прво навести презиме аутора, годину и број стране примарне референце, затим „цитирано у:” презиме аутора, годину и број стране секундарне референце. У списку референци навести само секундарну референцу.

„Том приликом неолиберализам се од стране највећег броја његових протагониста најчешће одређује као политика слободног тржишта која охрабрује приватне фирме и побољшава избор потрошачима, разарајући при том ’неспособну, бирократску и паразитску владу која никада не може урадити ништа добро, без обзира на њене добре намере’” (Chomsky 1999, 7 цитирано у: Đurić i Stojadinović 2018, 47).

Đurić, Živojin, i Miša Stojadinović. 2018. „Država i neoliberalni modeli urušavanja nacionalnih političkih institucija.” *Srpska politička misao* 62 (4): 41–57. DOI:10.22182/spm.6242018.2.

Иста библиографска парентеза, више референци

1) *Различити аутори* – Референце одвојити тачком и зарезом. (Stepić 2015, 61; Knežević 2014, 158)

2) *Исти аутор, различите године* – Навести презиме аутора, а затим године издања различитих референци по редоследу од најраније до најновије и одвојити их зарезом, односно тачком и зарезом када се наводи број страна.

(Stepić 2012, 2015) ili (Stepić 2012, 30; 2015, 69)

3) *Различити аутори, исто презиме* – Иницијал имена. Презиме аутора. Година издања.

(D. Subotić 2010, 97), (M. Subotić 2010, 302)

Subotić, Dragan. 2010. „Novi javni menadžment u političkom sistemu Srbije.” *Politička revija* 23 (1): 91–114. DOI: 10.22182/pr.2312010.5.

Subotić, Momčilo. 2010. „Vojvodina u političkom sistemu Srbije.” *Politička revija* 23 (1): 289–310. DOI: 10.22182/pr.2312010.15.

ФОРМАТИРАЊЕ ТЕКСТА

Опште смернице о обради текста

Текст рада обрадити у програму *Word*, на следећи начин:

- величина странице: A4;
- маргине: *Normal* 2,54 cm;
- текст писати курентом (обичним словима), осим ако није другачије предвиђено;
- проред између редова у тексту: 1,5;
- проред између редова у фуснотама: 1;
- величина слова у наслову: 14 pt;
- величина слова у поднасловима: 12 pt;
- величина слова у тексту: 12 pt;
- величина слова у фуснотама: 10 pt;

- величина слова за табеле, графиконе и слике: 10 pt;
- увлачење првог реда пасуса: 1,27 cm (опција: *Paragraph/Special/First line*);
- поравнање текста: *Justify*;
- боја текста: *Automatic*;
- нумерација страна: арапски бројеви у доњем десном углу;
- не преламати речи ручно уношењем цртица за наставак речи у наредном реду;
- сачувати рад у формату .doc.

Примена правописних правила

Радове ускладити са *Правописом српског језика* у издању Матице српске из 2010. године или из каснијих издања.

Посебну пажњу обратити на следеће:

- Приликом првог навођења **транскрибованих страних имена и израза** у облој загради поред навести и њихове облике на изворном језику у курзиву (*italic*), нпр: Франкфуртер алгемајне цајтунг (*Frankfurter Allgemeine Zeitung*), Џон Ролс (*John Rawls*), Алексеј Тупољев (*Алексей Туполев*).
- Поједине **општепознате стране изразе** писати само на изворном језику у курзиву, нпр. *de iure, de facto, a priori, a posteriori, sui generis* итд.
- **Реченицу не почињати** акронимом, скраћеницом или бројем.
- **Текст у фуснотама** увек завршавати тачком.
- За навођење израза или **цитирања на српском језику** користити наводнике који су својствени српском језику према важећем правопису („”), а за навођење или **цитирање на енглеском или другом страном језику** користити наводнике који су својствени том језику (“”, «»).
- **Угластом заградом** [] означавати: 1) сопствени текст који се умеће у туђи текст; или 2) текст који се умеће у текст који је већ омеђен облом заградом.
- **Црту** писати са размаком пре и после или без размака, никако са размаком само пре или само после. Између бројева, укључујући бројеве страна, користити примакнуту црту (–), а не цртицу (-).
- За **наглашавање појединих речи** не користити подебљана слова (**bold**), нити подвучена слова (underline) већ искључиво курзив (*italic*) или наводнике и полунаводнике (’ ’ на српском језику или ‘ ’ на енглеском језику).

Форматирање научног чланка

*Име и презиме првог аутора**

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора.

Установа запослења

Име и презиме другог аутора

Установа запослења

НАСЛОВ РАДА**

** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних) података:

1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан; 2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог саопштења под истим или сличним називом; или 3) да је истраживање које је представљено у раду спроведено за потребе израде докторске дисертације аутора.

Сажетак

Сажетак, обима од 100 до 250 речи, садржи предмет, циљ, коришћени теоријско-методолошки приступ, резултате и закључке рада.

Кључне речи: Испод текста сажетка навести од пет до десет кључних речи. Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

У тексту је могуће користити највише три нивоа поднаслова.

Поднаслов навести без нумерације, на следећи начин:

ПОДНАСЛОВ ПРВОГ НИВОА

Поднаслов другог нивоа

Поднаслов трећег нивоа

Табеле, графиконе и слике уносити на следећи начин:

- изнад табеле/графика/слике центрирано написати: Табела/Графикон/Слика, редни број и назив;
- испод табеле/графика/слике навести извор на следећи начин: 1) уколико су табела/графикон/слика преузети, написати *Извор:* и навести референцу на исти начин као што се наводи у библиографској парентези; 2) уколико нису преузети, написати *Извор:* Обрада аутора.

Референце наводити у тексту према *Начину цитирања*.

Фусноте користити искључиво за давање напомена или ширих објашњења.

РЕФЕРЕНЦЕ

Списак референци навести након текста рада, а пре резимеа, на следећи начин:

- прво навести референце на ћирилици по азбучном реду;
- затим навести референце на латиници и страним језицима по абecedном реду;
- прву линију сваке референце поравнати на левој маргини, а остале увући за 1,27 cm, користећи опцију *Paragraph/Special/Hanging*;
- све референце наводити заједно, без издвојених делова за правне акте или архивску грађу;
- референце не нумерисати;
- наводити искључиво оне референце које су коришћене у тексту.

Након списка референци навести име и презиме аутора, наслов рада и резиме на енглеском језику на следећи начин:

First Author*

* In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended.

Affiliation

Second Author

Affiliation

TITLE

Resume

Резиме, обима до 1/10 дужине чланка, садржи резултате и закључке рада који су образложени опширније него у сажетку.

Keywords: Кључне речи писати курентом и једну од друге одвојити зарезом.

Уколико је **рад написан на страном језику**, након списка референци, име и презиме аутора, наслов, резиме и кључне речи навести на српском језику.

Форматирање осврта

Осврт форматирати на исти начин као научни чланак, без навођења сажетка, кључних речи и резимеа.

Форматирање приказа

Текст поделити у две колоне.

Име и презиме аутора*

* Фуснота: Имејл-адреса аутора:
Препоручује се навођење
институционалне имејл-адресе
аутора.

Установа запослења

НАСЛОВ ПРИКАЗА

Испод наслова **поставити**
слику предње корице;

Испод слике предње корице
навести податке о књизи
према следећем правилу:

Име и презиме. Година
издања. *Наслов*. Место
издања: издавач, број страна.
Текст приказа обрадити
у складу са општим
смерницама о обради текста.

AUTHOR GUIDELINES

The academic journal *Political Review* publishes articles that result from the latest theoretical and empirical research in the field of political science. Authors should refer mainly to the results of scientific research published in academic journals, primarily in political science journals.

Manuscripts should be submitted in Serbian (Cyrillic script) with a mandatory English translation, or in English.

The journal is published four times a year. The deadlines for submitting the manuscripts are February 1st, May 1st, August 1st and November 1st.

Two consecutive issues cannot contain articles written by the same author, whether single-authored or co-authored.

Papers are submitted to the Editorial Board by uploading them to the CEON platform using the following link: <https://aseestant.ceon.rs/index.php/polrev/index>.

Authors are obliged to submit a signed and scanned declaration of authorship when submitting their works. The declaration form can be downloaded from the journal's website: <https://www.ips.ac.rs/uputstvova-autore.php?id=4>.

All submitted manuscripts are checked for plagiarism or auto-plagiarism. Various forms of chat boxes and other artificial intelligence software cannot be (co)authors of the papers under consideration. These tools can only be used for stylistic language editing, not for writing sections of the paper, and authors who use them are obliged to specify the purpose of using such tools at the point where they are used.

Authors are required to provide their ORCID numbers along with their (preferably) institutional email addresses, which they include in the manuscript text in a footnote alongside their names and surnames.

Research articles can have up to 40,000 characters with spaces, including footnotes. When counting the characters leave out the reference list. Exceptionally, a monographic study can be larger in scope in accordance with the provisions of *the Rulebook on procedure, method of evaluation, and quantitative presentation of scientific research results*.

Reviews can have up to 15,000 characters with spaces.

Book reviews can have up to 10,000 characters with spaces.

CITING AND REFERENCING

The journal *Political Review* uses a partially modified Chicago style of citation (17th edition of the *Chicago Manual of Style*), which implies specifying bibliographic parentheses (brackets) according to the author-date system in the text, as well as a list of references with full bibliographic data after the text of the paper.

Data in bibliographic parentheses and the list of references should be written in Latin script.

Below are the rules and examples for citing the bibliographic information in the reference list and in the text. For each type of source, a citation rule is given first, followed by an example of citation in the reference list and bibliographic parenthesis.

The bibliographic parenthesis is usually set off at the end of the sentence, before the punctuation mark. It contains the author's surname, the year of publication, and page numbers pointing to a specifically contextual page or range of pages, as in the following example: (Mearsheimer 2001, 15–17).

Books

Books with one author

Surname, Name. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.
(Mearsheimer 2001)

Books with two or three authors

Surname, Name, and Name Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Brady, Henry E., and David Collier. 2010. *Rethinking Social Inquiry: Diverse Tools, Shared Standards*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.

(Brady and Collier 2010, 211)

Pollitt, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.
(Pollitt, Birchall and Putman 1998)

Books with four or more authors

Surname, Name, Name and Surname, Name and Surname, and Name and Surname. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Pollitt, Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen [Pollitt *et al.*]. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan. (Pollitt *et al.* 2005)

Editor(s) or translator(s) in place of the author(s)

Surname, Name, Name and Surname, ed. Year of publication. *Title*. Place of publication: Publisher.

Kaltwasser, Cristobal Rovira, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo, and Pierre Ostigoy [Kaltwasser *et al.*], eds. 2017. *The Oxford Handbook of Populism*. New York: Oxford University Press. (Kaltwasser *et al.* 2017)

Chapter in an edited book

Surname, Name. Year of publication. "Title of the chapter." In *Title*, ed. Name Surname, pages range. Place of publication: Publisher.

Lošonc, Alpar. 2019. "Discursive dependence of politics with the confrontation between republicanism and neoliberalism." In *Discourse and Politics*, eds. Dejana M. Vukasović and Petar Matić, 23?46. Belgrade: Institute for Political Studies. (Lošonc 2019)

Journal Articles

Regular issue

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Journal* Volume, if available (issue): page range. DOI.

Ellwood, David W. 2018. "Will Brexit Make or Break Great Britain?" *Serbian Political Thought* 18 (2): 5?14. DOI: 10.22182/spt.18212018.1. (Ellwood 2018)

Newspapers and magazines

Signed articles

Surname, Name. Year of publication. "Title of the article." *Newspaper/Magazine* Date: page range.

Clark, Phil. 2018. "Rwanda's Recovery: When Remembrance is Official Policy." *Foreign Affairs*, January/February 2018: 35–41.
(Clark 2018)

Unsigned articles

Title of the newspaper/magazine. Year of publication. "Title of the article." Date: page range.

New York Times. 2002. "In Texas, Ad Heats Up Race for Governor." July 30, 2002.
(*New York Times* 2002)

Corporate Author

Name of the corporate author ?acronym if needed?. Year of publication. *Title of the publication.* Place of publication: Publisher.

International Organization for Standardization ?ISO?. 2019. *Moving from ISO 9001:2008 to ISO 9001:2015*. Geneva: International Organization for Standardization.

(International Organization for Standardization ?ISO? 2019) –
The first in-text citation

(ISO 2019) – *Second and all subsequent citations*

Legal and Public Documents

Sections, articles, or paragraphs can be cited in the parentheses. They should be appropriately abbreviated.

Constitutions and laws

The title of the legislative act [acronym if needed], "Official Gazette of the state" and the number of the official gazette, or the webpage and the date of last access.

The Constitution of the Republic of Serbia, "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 98/06.

(The Constitution of the Republic of Serbia, Art. 33)

The Law on Foreign Affairs [LFA], "Official Gazette of the Republic of Serbia", No. 116/2007, 126/2007, and 41/2009.

(LFA 2009, Art. 17)

Succession Act [SA], "Official Gazette of the Republic of Croatia", No. 48/03, 163/03, 35/05, 127/13, and 33/15 and 14/19.

(SA 2019, Art. 3)

An Act to make provision for and in connection with offences relating to offensive weapons [Offensive Weapons Act], 16th May 2019,

www.legislation.gov.uk/ukpga/2019/17/pdfs/ukpga_20190017_en.pdf,
last accessed 20 December 2019.

(Offensive Weapons Act 2019)

Legislative acts of the European Union

The title of the legislative act, the number of the official gazette, the publication date, and the number of the page in the same format as on the *EUR-lex* website: <https://eur-lex.europa.eu/homepage.html>.

Regulation (EU) No 182/2011 of the European Parliament and of the Council of 16 February 2011 laying down the rules and general principles concerning mechanisms for control by Member States of the Commission's exercise of implementing powers, OJ L 55, 28.2.2011, p. 13–18.

(Regulation 182/2011, Art. 3)

Web sources

Surname, Name, or name of the corporate author [acronym]. Year of publication or n.d. – if the year of publication cannot be determined. “The name of the web page.” *The name of the website*. Date of creation, modification, or the last access to the web page, if the date cannot be determined from the source. URL.

Bilefsky, Dan, and Ian Austen. 2019. “Trudeau Re-election Reveals Intensified Divisions in Canada.” *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2019/10/22/world/canada/trudeau-re-elected.html>.

(Bilefsky and Austen 2019)

Institute for Political Studies [IPS]. n.d. “The 5th International Economic Forum on Reform, Transition and Growth.” *Institute for Political Studies*. Last accessed 7 December 2019. <http://www.ips.ac.rs/en/news/the-5th-international-economic-forum-on-reform-transition-and-growth/>.

(Institute for Political Studies [IPS] n.d.) – *First in-text citation*

(IPS n.d.) – *Second and every subsequent citation*

Associated Press [AP]. 2019. “AP to present VoteCast results at AAPOR pooling conference.” *Associated Press*. May 14, 2019. <https://www.ap.org/press-releases/2019/ap-to-present-votecast-results-at-aapor-polling-conference>.

(AP 2019)

Special cases of referencing

Citing editions other than the first

Surname, Name. Year of publication. *Title*, edition number. Place of publication: Publisher.

Bull, Hedley. 2012. *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 4th edition. New York: Columbia University Press.

(Bull 2012)

Multiple sources of the same author

1) *Multiple sources by the same author* should be arranged chronologically by year of publication in ascending order.

Mearsheimer, John J. 2001. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W. W. Norton & Company.

Mearsheimer, John J. 2010. "The Gathering Storm: China's Challenge to US Power in Asia." *The Chinese Journal of International Politics* 3 (4): 381–396. DOI: 10.1093/cjip/poq016.

2) *Multiple sources by the same author from the same year* should be alphabetized by title, with lowercase letters attached to the year. Those letters should be used in parenthetical citations as well.

Walt, Stephen M. 2018a. *The Hell of Good Intentions: America's Foreign Policy Elite and the Decline of U.S. Primacy*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

(Walt 2018a)

Walt, Stephen M. 2018b. "Rising Powers and the Risk of War: A Realist View of Sino-American Relations." In *Will China's Rise be Peaceful: Security, Stability and Legitimacy*, ed. Asle Toje. 13–32. New York: Oxford University Press.

(Walt 2018b)

3) *Single-authored sources precede multiauthored sources beginning with the same surname* or written by the same person.

Pollitt, Christopher. 2001. "Clarifying convergence. Striking similarities and durable differences in public management reform." *Public Management Review* 3 (4): 471–492. DOI: 10.1080/14616670110071847.

Pollit, Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

4) *Multiauthored sources with the same name and surname* as the first author should continue to be alphabetized by the second author's surname.

Pollitt Christopher, Johnston Birchall, and Keith Putman. 1998. *Decentralising Public Service Management*. London: Macmillan Press.

Pollitt Christopher, Colin Talbot, Janice Caulfield, and Amanda Smullen. 2005. *Agencies: How Governments do Things Through Semi-Autonomous Organizations*. New York: Palgrave Macmillan.

Special cases of parenthetical citation

Exceptions to the rule of placing the parenthetical citation at the end of a sentence

1) If the *author is mentioned in the text*, even if used in a possessive form, the year must follow in parenthesis, and page numbers should be put in the brackets at the end of the sentence.

For the assessment, see Kaltwasser *et al.* (2017) ... (112).

According to Ellwood (2018) ... (7).

2) When *quoting directly*, if the name of the author precedes the quotation, the year and page numbers must follow in parenthesis.

Mearsheimer (2001, 28) claims that: "...".

3) When *using the same source multiple times in one paragraph*, the parenthetical citation should be placed either after the last reference (or at the end of the paragraph, preceding the final period) if the same page (or page range) is cited more than once, or at the first reference, whereas the subsequent citations should only include page numbers.

Do not use *ibid* or *op. cit.* with repeated citations.

Using brief phrases such as “see”, “compare” etc.

Those phrases should be enclosed within the parenthesis.

(see: Ellwood 2018)

Using secondary source

When using a secondary source, the original source should be cited in parenthesis, followed by “quoted/cited in” the secondary source. The reference list should only include the secondary source.

“Its authority was greatly expanded by the constitutional revision of 1988, and the Court of Arbitration can now be regarded as a ‘genuine constitutional court’” (De Winter and Dumont 2009, 109 cited in: Lijphart 2012, 39–40).

Lijphart, Arend. 2012. *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, 2nd edition. New Haven & London: Yale University Press.

Multiple sources within the same parentheses

1) When *multiple sources* are cited, they should be separated by semicolons.

(Mearsheimer 2001, 34; Ellwood 2018, 7)

2) When *multiple sources by the same author*, but published in different years are cited, the name of the author is cited only the first time. The different years are separated by commas or by semicolons where page numbers are cited.

(Mearsheimer 2001, 2010) or (Mearsheimer 2001, 15–17; 2010, 390)

3) When *different authors share the same surname*, include the first initial in the parenthesis.

(M. Chiti 2004, 40), (E. Chiti 2004, 223)

Chiti, Edoardo. 2004. “Administrative Proceedings Involving European Agencies.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 219–236.

Chiti, Mario. 2004. “Forms of European Administrative Action.” *Law and Contemporary Problems* 68 (1): 37–57.

TEXT FORMATTING

General guidelines for writing the manuscript

The manuscript should be written in Word, in the following manner:

- Paper size: A4;
- Margins: Normal 2.54 cm;
- Use Times New Roman font (plain letters) to write the text, unless specified otherwise;
- Line spacing: 1.5;
- Footnote line spacing: 1;
- Title font size: 14 pt;
- Subtitles font size: 12 pt;
- Text font size: 12 pt;
- Footnote font size: 10 pt;
- Tables, charts and figures font size: 10 pt;
- Use Paragraph/Special/First line at 1.27 cm;
- Text alignment: Justify;
- Font color: Automatic;
- Page numbering: Arabian numerals in lower right corner;
- Do not break the words manually by inserting hyphens to continue the word in the next line;
- Save the manuscript in the .doc format.

Research article manuscript preparation

The manuscript should be prepared in the following manner:

*Name and surname of the first author**

* Footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended. ORCID:

Affiliation

*Name and surname of the second author***

** Footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended. ORCID:

Affiliation

TITLE OF THE PAPER***

*** Footnote: if necessary, specify one of the following (or similar) data: 1) the name and number of the project; 2) the proceeding where the manuscript was presented under the same or similar title; 3) statements of gratitude.

Abstract

Abstract, within 100–250 words range, contains the subject, aim, theoretical and methodological approach, results and conclusions of the paper.

Keywords: Below the abstract, five to ten **key words** should be written. Key words should be written in roman font and separated by commas.

The manuscript can have maximally three levels of subtitles.

Subtitles should not be numbered. They should be used in the following manner:

FIRST LEVEL SUBTITLE

Second level subtitle

Third level subtitle

Tables, charts, and figures should be inserted in the following manner:

- Above the table/chart/figure, center the name of the Table, Chart or Figure, an Arabic numeral, and the title in Times New Roman font;

- Below the table/chart/figure, the source should be cited in the following manner: 1) if the table/chart/figure is taken from another source, write down *Source:* and include the parenthetical citation information of the source; or 2) if the table/chart/figure is not taken from another source, write down *Source: Author.*

Use in-text references according to *Citing and referencing*.

Use the footnotes solely to provide remarks or broader explanations.

REFERENCES

References should be listed after the text of the paper, before the Resume in the following manner:

- the first line of each reference should be left indented, and the remaining lines should be placed as hanging by 1.27 cm using the option Paragraph/Special/Hanging;
- all the references should be listed together, without separating legal acts of archives;
- the references should not be numbered;
- list only the references used in the text.

After the reference list, write the name and surname of the author, the title of the paper and resume in Serbian in the following manner:

Име и презиме првог аутора*
(Name and surname of the first author in Serbian)

* Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење институционалне имејл-адресе аутора. ORCID:

Установа запослења
(Affiliation in Serbian)

Име и презиме другог аутора**
(Name and surname of the second author in Serbian)

** Фуснота: Имејл-адреса аутора: Препоручује се навођење
институционалне имејл-адресе аутора. ORCID:

Установа запослења
(Affiliation in Serbian)

НАСЛОВ РАДА***
(TITLE OF THE PAPER IN SERBIAN)

*** Фуснота: по потреби, навести један од следећих (или сличних)
података: 1) назив и број пројекта у оквиру кога је чланак написан;
2) да је рад претходно изложен на научном скупу у виду усменог
саопштења под истим или сличним називом 3) исказ захвалности.

Резиме

(Resume in Serbian)

Resume (Резиме) up to 1/10 length of the paper contains the results and conclusions of the paper which are presented in greater scope than in the abstract.

Keywords (Кључне речи): Keywords should be written in Times New Roman font and separated by commas.

Review preparation

A review should be prepared in the same manner as the research article, but leaving out the abstract, keywords, resume, or book cover.

Book review preparation

When writing book reviews, split the text into **two columns**. Book reviews should be prepared in the following manner:

<i>Name and surname of the author</i>[*] * In the footnote: E-mail address: The institutional e-mail address is strongly recommended. ORCID: <i>Affiliation</i> TITLE OF THE BOOK REVIEW^{**} ** Footnote: if necessary, specify one of the following (or similar) data: 1) the name and number of the project; 2) the proceeding where the manuscript was presented under the same or similar title; 3) statements of gratitude.	Below the title place the image of the front cover; Below the image of the front cover list the book details according to the following rule: Name and surname of the author. Year of publication. <i>Title of the book</i>. Place of publication: Publisher, total number of pages. The text of the book review should be prepared following the guidelines of the research article preparation.
---	---

УПУТСТВО РЕЦЕНЗЕНТИМА

Улога рецензента је да допринесе очувању високог квалитета нашег часописа. Радови подлежу двострукој рецензији, а рецензије су анонимне у оба смера.

Захтев за израду рецензије достављају се преко СЦИндекс Asistent система. Рок за прихватање/одбијање рецензирања је седам дана од пријема захтева, а за саму израду рецензије две недеље од пријема захтева. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист у прилогу.

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије).

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Ваша сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Молимо Вас да одаберете једну од препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Молимо Вас да одаберете једну од препорука о публиковању овог рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Додатни коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада

Име, презиме и научно звање рецензента:

Приликом израде рецензија, забрањена је употреба Chat box-ова и других софтвера вештачке интелигенције.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32

ПОЛИТИЧКА ревија = Political review :
часопис за политикологију, политичку социологију,
комуникологију и примењену политику / главни и
одговорни уредник Александра Мировић Јанковић.
- [Штампано изд.]. -
Год. 1, бр. 1 (2002)- . - Београд : Институт за
политичке студије, 2002- (Београд : Донат граф).
- 24 cm Четири пута годишње.
Је наставак: *Političke sveske* = ISSN 0554-5226.
Друго издање на другом медијуму:
Политичка ревија (Online) = ISSN 1452-175X
ISSN 1451-4281 = Политичка ревија
COBISS.SR-ID 105060364

03
2025

ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА

ДИГИТАЛИЗАЦИЈА И НОВЕ ИНФОРМАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ
– МЕДИЈИ, ДРУШТВЕНЕ МРЕЖЕ И ЈАВНА УПРАВА

Елена Делева, Биљана Витковић,
Урош Новаковић
Илија Гавриловић

ИНТЕРЕСИ И СТРАХ КАО КЉУЧНИ ДРУШТВЕНИ И
(СПОЉНО)ПОЛИТИЧКИ ЧИНИОЦИ ДАНАС

Зоран Д. Недељковић, Андреј А. Семенов,
Данијела Николић

АНТИДИСКРИМИНАЦИОНЕ ПОЛИТИКЕ – ОБРАЗОВАЊЕ И РАД

Невена Нешић, Марина Тодоровић

ОГЛЕДИ И СТУДИЈЕ

Драган Станар, Марија С. Докић, Душан Достанић
Милена Пешић, Јелена Вујановић

ОСВРТИ, ПРИКАЗИ И НАУЧНА ПОЛЕМИКА

Алекса Анђелић

ISSN 1451-4281 UDK 32

Година (XXXIII) XXV vol. 85 број 3/2025

ISSN 1451-4281

9 771451 428002 >